

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВОЄВОДІН ІГОР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 341.231.14

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІЖНАРОДНИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ
ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ**

Спеціальність 293 – Міжнародне право
Галузь знань 29 – Міжнародні відносини

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **І. С. Воєводін**

Науковий керівник – **Фоміна Ліна Олександрівна**, кандидат юридичних наук,
доцент

Харків – 2024

АНОТАЦІЯ

Воеводін І. С. Міжнародний організаційно-правовий механізм захисту екологічних прав вразливих категорій осіб. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право» (29 – Міжнародні відносини). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2024.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню питання щодо міжнародного організаційно-правового механізму захисту екологічних прав вразливих категорій осіб. У Розділі 1 надано характеристику положень міжнародно-правових актів універсального і регіонального характеру, які регулюють окремі питання захисту екологічних прав вразливих категорій осіб (дітей, жінок, екологічних мігрантів, корінних народів). Зокрема, на міжнародному універсальному рівні було проаналізовано положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., а також загальні зауваження Комітету ООН з прав людини та Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб. Надано характеристику положень міжнародно-правових актів у сфері охорони навколишнього середовища, як-от: Декларація Ріо-де-Жанейро 1992 р., Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р., Канкунські угоди 2010 р., Протокол про воду та здоров'я 1999 р. до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р., Мінаматська конвенція про ртуть 2013 р., Паризька угода про зміну клімату 2015 р. та ін. щодо забезпечення екологічних прав вразливих категорій населення. Окрему увагу приділено резолюціям Генеральної Асамблеї ООН, Ради ООН з прав людини, доповідям Генерального секретаря ООН та спеціальних доповідачів Ради ООН з прав людини, а також актам спеціалізованих установ ООН, зокрема ЮНЕП, ВООЗ, ЮНЕСКО тощо. Підсумовано, що квінтесенцією забезпечення екологічних прав вразливих категорій осіб є визнання і захист їхнього права на здорове, чисте та безпечне

навколишнє середовище, а також низки матеріальних і процесуальних екологічних прав, як-от: право на чисту воду, здоров'я, біорізноманіття, екологічну інформацію, екологічне судочинство тощо. За підсумками проведеного аналізу міжнародних актів встановлено, що права вразливих осіб в екологічній сфері отримали фрагментарне закріплення у низці договірних та рекомендаційних актів у галузі прав людини та навколишнього середовища, які були прийняті під егідою ООН.

На міжнародному регіональному рівні охарактеризовано акти, прийняті в межах Ради Європи, Африканського Союзу, Організації американських держав тощо, які містять положення щодо захисту прав вразливих категорій осіб в екологічній сфері, серед яких: резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи 2307 «Правовий статус «кліматичних біженців» 2019 р., 2396 «Закріплення права на здорове довкілля: необхідність активізації дій з боку Ради Європи» 2021 р., 2400 «Боротьба з нерівністю у праві на безпечне, здорове та чисте довкілля» 2021 р., 2401 «Клімат та міграція» 2021 р., 2493 «Політичні стратегії запобігання, підготовки та протистояння наслідкам стихійних лих» 2023 р., Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2016)3 щодо прав людини та бізнесу, Американська декларація прав та обов'язків людини 1948 р., Статут Організації американських держав 1948 р., Американська конвенція з прав людини 1969 р., Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини 1969 р. у галузі економічних, соціальних і культурних прав (Сан-Сальвадорський протокол) 1988 р., Регіональна угода про доступ до інформації, участь громадськості та правосуддя з питань довкілля в Латинській Америці та Карибському басейні (Угода Есказу) 2018 р., Соціальна хартія Америки 2012 р. та План дій Соціальної хартії Америки 2015 р., Міжамериканська демократична хартія 2001 р., резолюції Міжамериканської комісії з прав людини 1/08 «Принципи та найкращі практики щодо захисту осіб, позбавлених волі, на американському континенті» 2008 р., 1/17 «Права людини та боротьба з безкарністю та корупцією» 2017 р., 1/18 «Корупція та права людини» 2018 р. 04/19 «Міжамериканські принципи щодо прав людини всіх мігрантів, біженців, осіб без громадянства та жертв торгівлі людьми» 2019 р., 3/21 «Надзвичайна кліматична ситуація: обсяг міжамериканських зобов'язань щодо

прав людини» 2021 р., Африканська хартія прав людини і народів 1981 р., Установчий акт Африканського Союзу 2000 р., Додатковий протокол до Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. про права жінок в Африці (Протокол Мапуту) 2003 р., Африканська конвенція по збереженню природи та природних ресурсів 1968 р. (переглянута у 2003 р.), Бамакська конвенція про заборону ввезення в Африку і контроль за транскордонним перевезенням та утилізацією в Африці небезпечних відходів 1991 р., Порядок денний на період до 2063 р. «Африка, яку ми хочемо», резолюція Африканської комісії з прав людини і народів ACHPR/Res.153(XLVI)09 про зміну клімату та права людини і необхідність дослідження їх впливу на Африку тощо. Крім того, проаналізовано релевантну практику регіональних судових та квазі-судових органів, як-от: Європейський суд з прав людини, Європейський комітет із соціальних прав, Міжамериканський суд з прав людини та Африканський суд з прав людини.

Розкрито існуючі підходи до визначення понять «вразливість» та «вразливі категорії осіб» як у загальному розумінні, так і в контексті навколишнього середовища. Визначено, що структурними елементами вразливості є вплив (зовнішня загроза), чутливість (ступінь сприйнятливості) та стійкість (здатність адаптуватися), а її характерними рисами є багато вимірність та динамічність. Акцентовано увагу на специфічних характеристиках та критеріях, що застосовуються до окремих категорій осіб, за якими вони є особливо вразливими і непропорційно страждають від погіршення стану довкілля та зміни клімату.

У Розділі 2 розкрито питання щодо захисту екологічних прав окремих вразливих категорій осіб, а саме: дітей, жінок, екологічних мігрантів та корінних народів. Охарактеризовано положення міжнародно-правових актів, прийнятих під егідою Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Організації американських держав, Африканського Союзу (Конвенція ООН про права дитини 1989 р., Зауваження загального характеру Комітету ООН з прав дитини, резолюції Ради ООН з прав людини, рамкові програми, резолюції, стратегічні акти тощо) щодо забезпечення екологічних прав дітей. Акцентовано на значущості дотримання принципу забезпечення найкращих інтересів дитини як невід'ємної складової

захисту їхніх екологічних прав. В аспекті дослідження механізмів захисту екологічних прав дитини висвітлено діяльність таких механізмів як: ЮНІСЕФ, ЮНЕП, Африканський комітет експертів з прав і основ добробуту дитини тощо.

У контексті дослідження питання щодо захисту екологічних прав жінок було наголошено на необхідності інкорпорації гендерної перспективи в міжнародні та національні акти, програми і політики екологічного спрямування, розширення участі жінок у вирішенні екологічних питань, а також їхнього захисту від насильства, зокрема того, що виникає через екологічні чинники. Висвітлено діяльність органів системи ООН, зокрема Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, структури «ООН-Жінки», Комісії зі становища жінок щодо захисту прав жінок в екологічній сфері. На регіональному рівні проаналізовано положення міжнародних угод, стратегій забезпечення гендерної рівності, резолюцій тощо щодо закріплення екологічних або кліматичних аспектів гендерної рівності. Підсумовано, що РЄ і ЄС зосереджені на розширенні прав і можливостей жінок в екологічному менеджменті та розробці гендерно-чутливих стратегій щодо пом'якшення наслідків клімату та стихійних лих. Африка стала єдиним регіоном, в якому право жінок на здорове довкілля отримало належне договірне закріплення у Протоколі Мапуту 2003 р.

Охарактеризовано міжнародні організаційно-правові засади захисту екологічних прав осіб, які вимушені переміщуватися всередині своїх країн та через міжнародні кордони унаслідок зміни клімату і загальної деградації навколишнього середовища. Висвітлено основні підходи до визначення понять «екологічний/кліматичний біженець» та «екологічний/кліматичний мігрант», а також проведено їх розмежування. Зроблено висновок про доцільність застосування принципу «невидворення» до осіб, які шукають притулку унаслідок переміщення через міжнародні кордони з екологічних причин, як гарантії захисту та заохочення їхніх основоположних прав.

Акцентовано увагу на особливій вразливості корінних народів та громад до погіршення стану довкілля та зміни клімату через їхній тісний зв'язок із навколишнім середовищем, землею та природними ресурсами. Проаналізовано

низку універсальних міжнародно-правових актів, які стосуються захисту екологічних прав корінних народів, як-от: Конвенція МОП № 107 про захист та інтеграцію корінного та іншого населення 1957 р., Конвенція МОП №169 про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах 1989 р., Декларація ООН про права корінних народів 2007 р. тощо. Висвітлено діяльність таких органів і спеціальних процедур ООН щодо заохочення і захисту прав корінних народів в екологічній сфері, як: Комітет ООН з прав людини, Комісія міжнародного права ООН, Постійний форум з питань корінних народів, Спеціальний доповідач з прав людини і навколишнього середовища, Спеціальний доповідач з прав корінних народів.

Охарактеризовано прецедентну практику міжнародних правозахисних органів (ЄСПЛ, МАСПЛ, МАКПЛ тощо) щодо захисту екологічних прав вразливих категорій населення (дітей, жінок, екологічних мігрантів, корінних народів).

Третій розділ присвячено дослідженню національного досвіду імплементації міжнародних стандартів щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб на прикладі Сполучених Штатів Америки, Французької Республіки і Фінляндської Республіки. Проаналізовано акти національного законодавства США, положення яких містять норми щодо захисту прав вразливих осіб в екологічній сфері, як-от: виконавчі накази Президента США 13045 «Про захист дітей від екологічних ризиків для здоров'я та безпеки» 1997 р., 12898 «Федеральні дії щодо екологічної справедливості в меншинах і групах з низькими доходами» 1994 р., 14008 «Про подолання кліматичної кризи всередині держави та за кордоном» 2021 р., 14013 «Перебудова та вдосконалення програм переселення біженців і планування впливу зміни клімату на міграцію» 2021 р., 14096 «Про активізацію зобов'язань щодо екологічної справедливості для всіх» 2023 р.; федеральні закони «Про захист якості харчових продуктів» 1996 р. та «Про хімічну безпеку для 21-го століття» 2016 р. Акцентовано на діяльності Агентства з охорони довкілля США (ЕРА) та його програмних документах, як-от: Політика ЕРА з охорони здоров'я дітей 2021 р., Політика управління екологічними програмами в індіанських резерваціях 1984 р., Політика ЕРА щодо екологічної справедливості для роботи з федерально

визнаними племенами та корінними народами 2014 р. тощо. Визначено, що американський підхід до захисту екологічних прав вразливих категорій осіб ґрунтується на концепціях забезпечення «екологічної справедливості» та «екологічного здоров'я».

У контексті дослідження національного досвіду Французької Республіки в означеній сфері проаналізовано положення Конституції Франції 1958 р., Екологічного кодексу 2000 р., Хартії про навколишнє середовище 2004 р., Резолюції Сенату Франції № 99 щодо ризику впливу токсичних речовин, які містять ендокринні руйнівники, Міжнародної стратегії Франції з гендерної рівності на період 2018-2022 рр., Закону «Про сільське, харчове та лісове господарство» 2014 р., 4-го національного плану «Здоров'я та навколишнє середовище» (2020-2025 рр.) тощо. Зроблено висновок про те, що у Франції діти є вразливою категорією, яка отримує найбільший обсяг захисту своїх екологічних прав, у той час як французьке законодавство майже не містить норм щодо відповідних прав інших вразливих груп.

Розкрито положення щодо забезпечення екологічних прав вразливих категорій населення таких актів національного законодавства Фінляндської Республіки як: Закон «Про оленярство» 1990 р., Закон «Про збереження довкілля» 1996 р., Конституція Фінляндії 1999 р., Закон «Про землекористування та забудову» 1999 р., Закон «Про охорону дитинства» 2007 р., Закон «Про охорону навколишнього середовища» 2014 р., Закон «Про клімат» 2022 р., Національна кліматична та енергетична стратегія «Вуглецево-нейтральна Фінляндія 2035» 2022 р., План дій щодо жінок, миру та безпеки на 2023-2027 рр. тощо. Зроблено висновок про те, що Фінляндія стала однією з країн, норми національного законодавства якої передбачають надання тимчасового спеціального захисту іноземним громадянам, які вимушені переміщуватися через екологічні катастрофи. Крім того, було визначено, що найбільш репрезентованою вразливою категорією осіб у законодавстві Фінляндії з питань навколишнього середовища є корінний народ Фінляндії – саами, захист екологічних прав яких є невід'ємною складовою діяльності саамського парламенту.

Ключові слова: вразливість, гендер, зміна клімату, екологічні права, корінні народи, механізми захисту, міграція, навколишнє середовище, права людини.

ABSTRACT

Voievodin I. S. International organizational and legal mechanism for protection of environmental rights of vulnerable persons. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in International relations, Specialty 293 – International Law. – V. N Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2024.

The thesis is devoted to a comprehensive study of the issue of international organizational and legal mechanism for protection of environmental rights of vulnerable persons. Chapter 1 provides characteristics of the provisions of international legal acts of a universal and regional nature, which regulate certain issues of protection of environmental rights of vulnerable persons (children, women, environmental migrants, indigenous peoples). At the international universal level, in particular, the provisions of the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, as well as the general comments of the Committee on Human Rights and the Committee on Economic, Social and Cultural Rights regarding the protection of environmental rights of vulnerable persons were analyzed. Provisions of international legal acts in the field of environmental protection, such as the Rio Declaration on Environment and Development of 1992, the UN Framework Convention on Climate Change of 1992, the Cancun Agreements of 2010, the Protocol on Water and Health of 1999 to the Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes of 1992, the Minamata Convention on Mercury of 2013, the Paris Agreement of 2015, etc. regarding the ensuring of environmental rights of vulnerable categories are described. Particular attention is paid to resolutions of the UN General Assembly, the UN Human Rights Council, reports of the UN Secretary General and special rapporteurs of the UN Human Rights Council, as well as acts of UN specialized agencies, including UNEP, WHO, UNESCO, etc. It was concluded that the quintessence of ensuring the environmental rights of vulnerable

persons is the recognition and protection of their right to a healthy, clean and safe environment, which includes a number of material and procedural environmental rights, such as the right to clean water, health, biodiversity, environmental information, environmental justice, etc. According to the results of the analysis of international acts, it was established that the rights of vulnerable persons in the environmental sphere were fragmentarily enshrined in a number of treaties and recommendatory acts in the field of human rights and the environment, which were adopted under the auspices of the UN.

At the international regional level, the acts adopted within the framework of the Council of Europe, the African Union, the Organization of American States, etc., are characterized, including resolutions of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe 2307 "A legal status for "climate refugees" of 2019, 2396 "Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe" of 2021, 2400 "Combating inequality in the right to a safe, healthy and clean environment" of 2021, 2401 "Climate and migration" of 2021, 2493 "Political strategies to prevent, prepare for, and face the consequences of natural disasters" of 2023, Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe CM/Rec(2016)3 on human rights and business of 2016, American Declaration of the Rights and Duties of Man of 1948, Charter of the Organization of American States of 1948, American Convention on Human Rights of 1969, Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador) of 1988, Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazu Agreement) of 2018, the Social Charter of the Americas of 2012 and the Plan of Action of the Social Charter of the Americas of 2015, the Inter-American Democratic Charter of 2001, resolutions of Inter-American Commission on Human Rights 1/08 "Principles and Best Practices on the Protection of Persons Deprived of Liberty in the Americas" of 2008, 1/17 "Human Rights and the Fight Against Impunity and Corruption" of 2017, 1/18 "Corruption and Human Rights" of 2018, 04/19 "Inter-American Principles on the Human Rights of All Migrants, Refugees, Stateless Persons, and Victims of Human Trafficking" of 2019, 3/21 "Climate Emergency: Scope of Inter-American Human Rights Obligations" of 2021, African

Charter on Human and Peoples' Rights of 1981, The Constitutive Act of the African Union of 2000, Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa (Maputo Protocol) of 2003, Revised 1968 African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources (revised in 2003), the Bamako Convention on the Ban of the Import into Africa and the Control of Transboundary Movement and Management of Hazardous Wastes within Africa of 1991, Agenda 2063: The Africa We Want of 2015, Resolution of the African Commission on Human and Peoples' Rights ACHPR/Res.153(XLVI)09 on Climate Change and Human Rights and the Need to Study its Impact in Africa of 2009, etc. In addition, the relevant practice of regional judicial and quasi-judicial bodies, such as the European Court of Human Rights, the European Committee of Social Rights, the Inter-American Court of Human Rights and the African Court on Human and Peoples' Rights is analyzed.

Existing approaches to defining the concepts of "vulnerability" and "vulnerable persons", both in the general sense and in the context of the environment, are disclosed. It was determined that the structural elements of vulnerability are impact (external threat), sensitivity (degree of susceptibility) and resilience (ability to adapt) and its characteristic features are multidimensionality and dynamism. Attention is focused on the specific characteristics and criteria applied to certain categories of persons, according to which they are particularly vulnerable and suffer disproportionately from the deterioration of the environment and climate change.

Chapter 2 highlights the issue of the protection of environmental rights of certain vulnerable categories of persons, namely children, women, environmental migrants and indigenous peoples. The provisions of the international legal acts adopted under the auspices of the United Nations, the Council of Europe, the Organization of American States, the African Union (UN Convention on the Rights of the Child of 1989, General Comments of the UN Committee on the Rights of the Child, resolutions of the UN Human Rights Council, framework programs, resolutions, strategic acts, etc.) regarding the provision of children's environmental rights are characterized. Emphasis is placed on the importance of observing the principle of ensuring the best interests of the child as an integral component of protecting their environmental rights. The activities of such

mechanisms as UNICEF, UNEP, the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the Child, etc. are covered in the aspect of the study of mechanisms for protecting the environmental rights of the child.

Within the context of research of the protection of women's environmental rights, the need to incorporate a gender perspective into international and national environmental acts, programs and policies, to expand women's participation in solving environmental issues, as well as their protection from violence, in particular the one arising from environmental factors, was emphasized. The activities of the UN system bodies, in particular the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, the "UN-Women" entity, the Commission on the Status of Women regarding the protection of women's rights in the environmental sphere are highlighted. At the regional level, the provisions of international agreements, strategies for ensuring gender equality, resolutions, etc. regarding the consolidation of environmental or climate aspects of gender equality were analyzed. It is summarized that the Council of Europe and the EU are focused on expanding the rights and opportunities of women in environmental management and developing gender-sensitive strategies for mitigating the consequences of climate and natural disasters. Africa became the only region in which women's right to a healthy environment received proper treaty recognition in the 2003 Maputo Protocol.

The international organizational and legal grounds for the protection of the environmental rights of persons who are forced to move within their countries and across international borders as a result of climate change and general environmental degradation are characterized. The main approaches to defining the concepts of "environmental/climate refugee" and "environmental/climate migrant", as well as their distinguishment, are highlighted. A conclusion was drawn on the expediency of applying the principle of "non-refoulement" to persons seeking asylum as a result of displacement across international borders for environmental reasons as a guarantee of protection and promotion of their fundamental rights.

Attention is focused on the special vulnerability of indigenous peoples and communities to environmental degradation and climate change due to their close connection with the environment, land and natural resources. A number of universal

international legal acts, related to the protection of the environmental rights of indigenous peoples, are analyzed, such as ILO Indigenous and Tribal Populations Convention No. 107 of 1957, ILO Indigenous and Tribal Peoples Convention No. 169 of 1989, the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples of 2007, etc. The activities UN bodies and special procedures regarding the promotion and protection of the rights of indigenous peoples in the environmental sphere, such as the UN Committee on Human Rights, the UN International Law Commission, the Permanent Forum on Indigenous Issues, the Special Rapporteur on the human right to a healthy environment, the Special Rapporteur on the rights of Indigenous Peoples are highlighted.

The precedent practice of international human rights bodies (IACHR, IACtHR, IACHR, African Commission on Human and Peoples' Rights etc.) regarding the protection of environmental rights of vulnerable persons (children, women, environmental migrants, indigenous peoples) is characterized.

The third chapter is devoted to the study of national experiences of the implementation of international standards for the protection of environmental rights of vulnerable persons on the example of the United States of America, the French Republic and the Republic of Finland. The acts of the US national legislation, the provisions of which contain norms for the protection of the rights of vulnerable persons in the environmental sphere, were analyzed, such as executive orders of the President of the USA 13045 "Protection of Children From Environmental Health Risks and Safety Risks" of 1997, 12898 "Federal Actions to Address Environmental Justice in Minority Populations and Low-Income Populations" of 1994, 14008 "Tackling the Climate Crisis at Home and Abroad" of 2021, 14013 "Rebuilding and Enhancing Programs to Resettle Refugees and Planning for the Impact of Climate Change on Migration" of 2021, 14096 "Revitalizing Our Nation's Commitment to Environmental Justice for All" of 2023; Food Quality Protection Act of 1996 and Chemical Safety for the 21st Century Act of 2016. Emphasis is placed on the activities of the US Environmental Protection Agency (EPA) and its policy documents, such as EPA's Policy on Children's Health of 2021, Policy for the Administration of Environmental Programs on Indian Reservations of 1984, EPA Policy on Environmental Justice for Working with Federally-Recognized Tribes and

Indigenous Peoples of 2014, etc. It was determined that the American approach to protecting the environmental rights of vulnerable categories of persons is based on the concepts of ensuring "environmental justice" and "environmental health".

In the context of the study of the national experience of the French Republic in this area, the provisions of the French Constitution of 1958, the Environmental Code of 2000, the Charter for the Environment of 2004, Resolution of the French Senate No. 99 on the risk of exposure to toxic substances that contain endocrine disruptors and the France's International Strategy on Gender Equality (2018-2022), the Law "On Agriculture, Food and Forestry" of 2014, the 4th National Environmental Health Plan (2020-2025), etc. were analyzed. It is concluded that in France children are the vulnerable category that receives the greatest amount of protection for their environmental rights, while French legislation contains almost no provisions regarding the corresponding rights of other vulnerable groups.

The provisions on ensuring the environmental rights of vulnerable peoples of such acts of the national legislation of the Republic of Finland as: the Reindeer Husbandry Act of 1990, the Nature Conservation Act of 1996, the Constitution of Finland of 1999, the Land Use and Building Act of 1999, Child Welfare Act of 2007, Environmental Protection Act of 2014, Climate Change Act of 2022, National Climate and Energy Strategy "Carbon-Neutral Finland 2035" of 2022, Women, Peace and Security National Action Plan 2023-2027, etc. are disclosed. It was concluded that Finland has become one of the countries whose national legislation provides for the provision of temporary special protection to foreign citizens who are forced to relocate due to environmental disasters. In addition, it was determined that the most represented vulnerable category of persons in Finnish environmental legislation is the indigenous people of Finland – the Sami, whose protection of environmental rights is an integral part of the activity of the Sami Parliament.

Key words: vulnerability, gender, climate change, environmental rights, indigenous peoples, protection mechanisms, migration, environment, human rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації: публікації у фахових виданнях України:

1. Воєводін І. С. Закріплення екологічних прав людини в міжнародних універсальних актах у галузі захисту навколишнього середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 356-359.

2. Воєводін І. С. Організаційно-правові засади захисту екологічних прав людини в межах Африканського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 72. Ч. 2. С. 219-225.

3. Воєводін І. С. Міжнародно-правовий механізм захисту екологічних прав корінних народів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 559-568.

4. Воєводін І. С. Міжнародно-правовий механізм захисту екологічних мігрантів на міжнародному універсальному рівні. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 287-298.

публікації в іноземних фахових виданнях:

5. Voievodin I. Діяльність спеціальних процедур ООН щодо захисту екологічних прав людини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 5. С. 141-146.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Voievodin I. S. Some issues of international legal regulation of environmental human rights. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 14 травня 2021 р.). Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2021. С. 205-207.

7. Воєводін І. С. Деякі питання щодо забезпечення права на безпечне, чисте, здорове і стійке навколишнє середовище у діяльності ООН. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки (частина II)* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 листопада 2021 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2021. С. 47-48.

8. Воєводін І. С. Some aspects of the activities of the Special Rapporteur on human rights and the environment on the protection of environmental human rights.

Міждисциплінарний підхід до наукових досліджень : збірник матеріалів V Всеукраїнської мультидисциплінарної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Одеса, 26 листопада 2021 р.). Київ : Яроченко Я. В., 2021. С. 63-67.

9. Воєводін І. С. Деякі аспекти захисту екологічних прав людини в діяльності Ради Європи та практиці Європейського суду з прав людини. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції, що присвячена 102-річчю Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв, 28-29 грудня 2022 р.). Львів Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 460-463.

10. Воєводін І. С. Визнання права людини на здорове навколишнє середовище на міжнародному універсальному рівні: сучасний стан та перспективи. *Актуальні проблеми міжнародного права* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 10 березня 2023 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 123-126.

11. Воєводін І. С. Деякі аспекти захисту екологічних прав дітей на міжнародному регіональному рівні. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 26 травня 2023 р.). Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2023. С. 340-343.

12. Voievodin. I. Practice of international judicial bodies regarding the protection of the environmental rights of indigenous peoples. *Пріоритетні шляхи розвитку науки і освіти* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29-30 липня 2023 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2023. С. 42-45.

13. Воєводін І. С. Some approaches to understanding the concept of "vulnerability" in the context of environmental human rights protection. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 240-243.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1 МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОСНОВА ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ	27
1.1. Правове регулювання захисту екологічних прав вразливих категорій осіб на міжнародному універсальному рівні	27
1.2. Правове регулювання захисту екологічних прав вразливих категорій осіб на міжнародному регіональному рівні	41
1.3. Підходи до визначення вразливості в контексті захисту екологічних прав людини.....	58
Висновки до розділу 1	75
РОЗДІЛ 2 МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ	78
2.1. Захист екологічних прав дітей.....	78
2.2. Захист екологічних прав жінок.....	97
2.3. Захист прав екологічних мігрантів.....	113
2.4. Захист екологічних прав корінних народів.....	128
Висновки до розділу 2	144
РОЗДІЛ 3 ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ	149
3.1. Захист екологічних прав вразливих категорій осіб у Сполучених Штатах Америки.....	149
3.2. Захист екологічних прав вразливих категорій осіб у Французькій Республіці	166
3.3. Захист екологічних прав вразливих категорій осіб у Фінляндській Республіці	176
Висновки до розділу 3	186

ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	199
ДОДАТКИ.....	262

ВСТУП

Актуальність теми. Незважаючи на десятиліття існування екологічних законів і політики, майже чверть глобального тягаря хвороб і понад 8 мільйонів передчасних смертей щорічно викликані впливом екологічних небезпек у повітрі, воді, продуктах харчування та в місцях проживання. Попри існування низки міжнародних актів (Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р., Паризька угода 2015 р. тощо), обсяги глобальних викидів у атмосферу продовжують зростати, а Конвенція про біологічне різноманіття 1992 р. не стала перешкодою для скорочення популяцій диких тварин, багато з яких перебувають під загрозою зникнення [1, с. 30]. Зміна клімату, втрата біорізноманіття та екосистем, а також численні види забруднення впливають на права всіх людей на планеті, включаючи право на життя, їжу, воду, достатній рівень життя і здоров'я. Ці кризи, в поєднанні з іншими викликами сталому розвитку, становлять серйозну загрозу можливості поколінь сьогодення і майбутнього користуватися правами, що гарантовані Міжнародною хартією прав людини.

Екологічні права людини належать до категорії «нових прав», оскільки в той час, коли основоположні права обговорювалися та отримували визнання на міжнародному рівні у відповідних угодах, зусилля, спрямовані на пом'якшення впливу деградації навколишнього середовища на права людини, тоді ще перебували на стадії зародження. Поряд із цим, найбільш гостро та непропорційно від негативного екологічного впливу страждають права вразливих груп осіб – тих, які є найбільш незахищеними та чутливими до змін навколишнього середовища через низку факторів, як-от: вік, гендер, фізичні вади, етнічна приналежність тощо [2, с. 154].

На міжнародному універсальному та регіональному рівнях питання захисту екологічних прав вразливих категорій осіб не отримало належного договірного врегулювання. Означене ускладнює можливість використання існуючих механізмів міжнародних правозахисних інституцій, якщо права вразливих категорій осіб в екологічній сфері було порушено, а також зумовлює обмежену ефективність заходів із захисту цих прав на національному рівні.

У науці міжнародного права ступінь наукової та нормативної розробленості даної теми є недостатньою, відповідно, спеціальних комплексних досліджень міжнародної організаційно-правової основи щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб не проводилось. Окремі питання означеної проблематики висвітлювалися у працях таких вітчизняних і зарубіжних фахівців як: С. Білоцький, О. Васянович, М. Краснова, М. Медведєва, Л. Невара, Є. Самойленко, Т. Сироїд, О. Сурілова, Л. Фоміна, І. Шуміло, М. Аддані (Michael Addaney), С. Атапатту (Sumudu Atapattu), Д. Бойд (David Boyd), Е. Грант (Evdané Grant), А. Олубороде Джегеде (Ademola Oluborode Jegede), Н. Еджер (Neil Adger), Ф. Іпполіто (Francesca Ippolito), Т. Кайме (Thoko Kaime), А. Ліманте (Agnè Limantè), Г. Ленсдоун (Gerison Lansdown), Т. О'Доннелл (Therese O'Donnell), Т. Койвурова (Timo Koivurova), К. Курніл (Christel Cournil), Д. Нокс (John Knox), Г. Олвуд (Gill Allwood), М. Пріор (Michel Prieur), П. Сівьор (Przemysław Siwior), Л. Уоттерс (Lawrence Watters), Д. Херінг (Jonathan Herring) та ін.

Зважаючи на вищезначене, обрана тема наукової роботи вимагає подальшого ґрунтовного комплексного дослідження у зв'язку з тим, що негативні наслідки погіршення загального стану довкілля, зміна клімату, природні та техногенні катастрофи негативно впливають на найбільш незахищені і вразливі верстви населення, а існуючі прогалини в захисті їхніх екологічних прав, зокрема права на здорове та безпечне довкілля, прямо пропорційно впливають на дотримання інших фундаментальних прав людини.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в характеристиці міжнародного організаційно-правового механізму захисту екологічних прав вразливих категорій осіб (дітей, жінок, екологічних мігрантів, корінних народів) шляхом здійснення аналізу положень міжнародно-правових актів (угод, резолюцій, декларацій, стратегічних актів тощо) та діяльності міжнародних органів, інституцій і посадових осіб у цій сфері.

Задля досягнення поставленої мети було сформульовано такі **завдання:**

- охарактеризувати правову основу щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб на міжнародному універсальному та регіональному рівнях;

- розкрити існуючі підходи до визначення понять «вразливість» та «вразливі групи», визначити критерії вразливості окремих груп у контексті захисту їхніх екологічних прав;

- охарактеризувати існуючі міжнародні механізми захисту екологічних прав дітей;

- розкрити організаційно-правові засади захисту прав жінок в екологічній сфері;

- охарактеризувати особливості захисту прав екологічних мігрантів на міжнародному універсальному і регіональному рівнях;

- розкрити міжнародні організаційно-правові засади захисту екологічних прав корінних народів;

- висвітлити прецедентну практику міжнародних універсальних і регіональних механізмів захисту прав окремих вразливих категорій осіб (дітей, жінок, екологічних мігрантів, корінних народів);

- охарактеризувати національне законодавство держав щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб (на прикладі Сполучених Штатів Америки, Франції і Фінляндії).

Об'єктом дослідження є міжнародно-правові відносини у сфері захисту екологічних прав людини.

Предметом дослідження є міжнародний організаційно-правовий механізм захисту екологічних прав вразливих категорій осіб.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить сукупність загальнотеоретичних і спеціальних методів наукового пізнання, що були застосовані для комплексного дослідження його об'єкта та предмета.

Так, використовуючи формально-логічний метод було здійснено аналіз міжнародно-правової основи (міжнародні угоди, резолюції та рекомендації міжнародних міжурядових організацій, рішення міжнародних договірних, інституційних органів універсального і регіонального характеру) та актів національного законодавства. Цей метод також було використано для виявлення

прогалин і суперечностей у зазначених актах в досліджуваній сфері. Звернення до порівняльно-правового методу дало можливість з'ясувати зміст положень міжнародних і національних актів, щодо захисту екологічних прав окремих вразливих категорій осіб (діти, жінки, корінні народи, екологічні мігранти). Використання логіко-семантичного методу дозволило уточнити основні дефініції та понятійний апарат тематики дослідження. За допомогою структурно-функціонального методу було охарактеризовано специфіку діяльності міжнародних та національних інституцій щодо попередження та викорінення порушень прав вразливих категорій осіб в екологічній сфері.

Здійсненню аналізу генези та подальшої еволюції правового регулювання захисту екологічних прав вразливих категорій осіб сприяло використання системного та історичного методів. Аксіологічний метод використано при характеристиці практичного дотримання екологічних прав вразливих категорій осіб у різних сферах правовідносин, що знайшло підтвердження в наведених у роботі прикладах рішень міжнародних договірних органів, зокрема Комітету ООН з прав людини, Комітету з прав дитини, а також рішеннях Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини, Африканського суду з прав людини і народів тощо; значимості принципу гендерної рівності й толерантного ставлення до вразливих категорій осіб, зокрема в екологічній сфері. Крім того, для висвітлення ймовірних шляхів унормування та інституціоналізації екологічних прав вразливих категорій осіб було застосовано прогностичний метод.

При обґрунтуванні теоретичних висновків дисертації здобувач керувався положеннями загальної теорії права, теорії та практики міжнародного і європейського права.

Застосування всієї означеної сукупності наукових методів разом із принципами, а також сучасними науковими підходами надало змогу виконати поставлені в дисертації завдання, досягти мети дослідження та забезпечити наукову достовірність і чіткість одержаних теоретичних результатів. Усі методи застосовуються у взаємозв'язку, що в кінцевому підсумку сприяло всебічності, повноті та об'єктивності одержаних наукових висновків.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першою у вітчизняній доктрині міжнародного права комплексною науковою працею, в якій здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано вирішення наукового завдання, що полягало у з'ясуванні особливостей існуючого організаційно-правового механізму захисту екологічних прав вразливих категорій осіб на міжнародному універсальному, регіональному, а також національному рівнях. У результаті проведеного дослідження було вироблено нові положення, спрямовані на удосконалення та розвиток сучасної доктрини міжнародного публічного права щодо дотримання екологічних прав вразливих категорій осіб.

Уперше:

- здійснено комплексний аналіз міжнародно-правової основи щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб (дітей, жінок, екологічних мігрантів, корінних народів) на міжнародному універсальному і регіональному рівнях. Констатовано, що норми щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб отримали фрагментарне закріплення в міжнародних актах правозахисного та екологічного спрямування;

- охарактеризовано діяльність і практику міжнародних контрольних і судових органів щодо захисту прав окремих вразливих категорій осіб в екологічній сфері (на прикладі Комітету ООН з прав людини, Комітету з прав дитини, Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини, Африканського суду з прав людини і народів тощо). Визначено, що означені інституції захищають права вразливих осіб, пов'язані з навколишнім середовищем шляхом «екологізації» низки інших фундаментальних прав, як-от: право на життя, здоров'я, розвиток, освіту, недискримінацію, власність тощо.

- висвітлено зарубіжний досвід держав (на прикладі Сполучених Штатів Америки, Франції і Фінляндії) захисту екологічних прав вразливих категорій осіб. З'ясовано, що законодавство означених держав зосереджено на окремих групах вразливих осіб (наприклад, діти у Франції та корінні народи в Фінляндії).

- визначено, що захист екологічних прав вразливих категорій осіб у Сполучених Штатах Америки ґрунтується на концепції «екологічної справедливості» (environmental justice), зміст якої розуміється як однаковий рівень захисту від небезпек для навколишнього середовища та здоров'я, що супроводжується ефективною участю усіх людей, незалежно від раси, кольору шкіри, національного походження чи рівня доходу, у розробці, впровадженні та забезпеченні дотримання екологічного законодавства, правил і політики.

Удосконалено:

- концепцію «екологічних прав людини». Підсумовано, що захист екологічних прав асоціюється, як правило, з гарантуванням права на здорове навколишнє середовище, яке має комплексний характер і охоплює низку елементів, як-от: нетоксичне довкілля, безпечний клімат, чисте повітря і вода, а також доступ до екологічної освіти, інформації, правосуддя та участь у вирішенні питань екологічного характеру;

- теоретичні положення щодо дотримання принципу гендерної рівності в аспекті захисту прав жінок в екологічній сфері. Констатовано, що імплементація гендерної перспективи в міжнародні та національні акти, політики і програми у сфері довкілля, а також уповноваження жінок діяти у якості «агентів змін» з питань навколишнього середовища і зміни клімату є невід'ємною умовою гарантування реалізації їхніх екологічних прав;

- підходи до визначення правового статусу різних категорій екологічних мігрантів. Встановлено, що в міжнародному праві досі немає консенсусу щодо правового обсягу поняття «екологічний біженець», а міжнародні акти оперують різною термінологією, як-от: «екологічний/кліматичний мігрант», «особа, переміщена з екологічних причин», «особа, переміщена в контексті катастроф і зміни клімату» тощо.

Набули подальшого розвитку наукові положення щодо:

- застосування концепції вразливості в контексті захисту екологічних прав окремих груп населення. Встановлено, що таким вразливим групам осіб, як діти, жінки, екологічні мігранти та корінні народи притаманні специфічні

характеристики, за якими вони є особливо чутливими до екологічної шкоди, що негативно впливає на їхні права.

- захисту екологічних прав дітей відповідно до принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Констатовано, що навіть за відсутності належної нормативної основи, дотримання цього принципу передбачає забезпечення стану навколишнього середовища, сприятливого для їхнього здоров'я і всебічного розвитку, а також забезпечення дітей можливістю висловлювати свою думку з усіх питань екологічного характеру, що зачіпають їхні інтереси.

- захисту екологічних прав корінних народів, зокрема крізь призму заохочення їхніх культурних прав і права на землю. Підсумовано, що порушення останніх може мати наслідком завдання шкоди тісному зв'язку корінних громад із природнім довкіллям, яке часто є частиною їхньої ідентичності та традиційних практик.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано здобувачем самостійно, усі сформульовані в ньому положення та висновки з рекомендаціями обґрунтовані на основі особистих досліджень автора. Для аргументації окремих положень використані праці інших науковців, на які зроблені посилання. В індивідуальних наукових працях застосовано лише авторські ідеї та розробки.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали та висновки дисертації можуть бути використані у науково-дослідній сфері, навчальній та законотворчій діяльності:

- у науково-дослідній роботі – як основу для подальшого поглибленого теоретичного вивчення міжнародно-правового захисту екологічних прав вразливих категорій осіб;

- у правотворчості – для розробки та удосконалення положень нормативно-правових актів у сфері захисту довкілля та екологічних прав людини.

- у правозастосуванні – для вдосконалення положень щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб відповідно до міжнародно-правових стандартів;

- *в освітньому процесі* – для розробки навчально-методичних комплексів, навчальних посібників, підручників та викладанні дисциплін «Європейська система захисту прав людини», «Захист вразливих категорій осіб у міжнародному праві», «Міжнародне право навколишнього середовища», «Міжнародне право прав людини», «Міжнародне публічне право».

- *в інформаційно-аналітичній сфері* – для розширення знань про права людини.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Ключові положення роботи доповідалися на III Міжнародній науково-практичній конференції «Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики» (14 травня 2021 р., м. Дніпро), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки» (23-24 листопада 2021 р., м. Львів), V Всеукраїнській мультидисциплінарній науково-практичній Інтернет-конференції «Міждисциплінарний підхід до наукових досліджень» (26 листопада 2021 р., м. Одеса), XV міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 102-річчю Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова «Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики» (28-29 грудня 2022 р., м. Миколаїв), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми міжнародного права» (10 березня 2023 р., м. Харків), V Міжнародній науково-практичній конференції «Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики» (26 травня 2023 р., м. Дніпро), IX Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні шляхи розвитку науки і освіти» (29-30 липня 2023 р., м. Львів), Міжнародній науково-практичній конференції «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» (27 жовтня 2023 р., Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у 13 наукових працях, з яких 4 статті – у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – у іноземному фаховому виданні, 8 тез наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і 1 додатку. Загальний обсяг дисертації – 264 сторінки, з яких основного тексту – 198 сторінок. Список використаних джерел містить 510 найменувань.

РОЗДІЛ 1

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОСНОВА ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ

1.1. Правове регулювання захисту екологічних прав вразливих категорій осіб на міжнародному універсальному рівні

Питання щодо дотримання прав і основоположних свобод людини, гарантованих Міжнародною хартією прав людини, незмінно перебуває на міжнародному порядку денному. Однак неспинний розвиток суспільства, активне використання інформаційно-комунікаційних технологій у різноманітних сферах життя, науково-технічний прогрес, зміна клімату та загальне погіршення стану навколишнього середовища викликають необхідність у постійному перегляді та удосконаленні положень таких актів із урахуванням сучасних викликів. З огляду на це варто звернути увагу на питання щодо міжнародно-правового захисту екологічних прав людини [3, с. 357].

Протягом останніх десятиліть отримало визнання існування беззаперечного зв'язку між правами людини, що гарантовані положеннями міжнародних угод універсального і регіонального характеру, та навколишнім середовищем. Правозахисні органи та інституції конкретизували розуміння того, що здорове природне довкілля має надзвичайно важливе значення для повного здійснення широкого спектру прав людини. Договірні органи, регіональні судові установи, спеціальні доповідачі та інші міжнародні правозахисні структури застосовували право прав людини при вирішенні екологічних питань шляхом додавання «екологічної складової» до існуючих прав, що сприяло формуванню масштабної правової практики з питань прав людини і навколишнього середовища [4]. Кількість і обсяг міжнародних актів та національних законів, судових рішень й академічних досліджень взаємозв'язку між правами людини та навколишнім середовищем невпинно збільшується [5].

Означена теза була підтверджена К. Вейрамантрі в його окремій думці у справі Габчиково-Надьмарош (Case concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project

(Hungary/Slovakia)), що розглядалася Міжнародним судом ООН, у твердженні, що захист навколишнього середовища є життєво важливою частиною сучасної доктрини прав людини, бо це є необхідною умовою для забезпечення дотримання численних прав людини, як-от право на здоров'я та право на життя, а збитки, спричинені навколишньому середовищу, можуть завдати шкоди і підірвати основи усіх прав людини, про які йдеться в Загальній декларації прав людини 1948 р. та інших релевантних міжнародно-правових актах [6].

Слід підкреслити, що особливо чутливими до негативного впливу зміни стану довкілля на права людини є особи, які вважаються вразливими через такі фактори, як місце проживання, бідність, стать, вік, статус корінного населення чи меншини, національне або соціальне походження, інвалідність тощо [7, с. 279-281].

Як зазначає Д. Люпін (Dina Lupin) політика щодо зміни клімату, екологічне врядування та рішення щодо землекористування довгий час ігнорували потреби, інтереси та досвід маргіналізованих і пригноблених груп. Попри те, що сучасні інтерпретації екологічних прав все частіше враховують деякі вразливі групи, вони принципово не переосмислюються як такі, що стосуються їх безпосередньо [8, с. 2].

Означене питання ускладнюється тим, що міжнародні акти не містять загальноприйнятого визначення терміну «екологічні права» ні в загальному значенні, ні в контексті захисту вразливих категорій населення. У положеннях міжнародно-правових актів у галузі захисту прав людини і навколишнього середовища містяться лише окремі норми, присвячені захисту прав людини в екологічній сфері. Найбільш розповсюдженим є посилення на право на здорове навколишнє середовище належної якості (преамбула Орхуської конвенції 1998 р., ст. 38 Арабської хартії прав людини 2004 р. тощо). Ця теза була підтверджена і Програмою ООН з навколишнього середовища (далі – ЮНЕП). Альтернативні назви – право на чисте, безпечне, сприятливе та екологічно збалансоване навколишнє середовище/довкілля у будь-якій комбінації [9].

Матеріальними елементами цього права були визначені чисте повітря, безпечний клімат, доступ до безпечної води та адекватної санітарії, здорові продукти харчування, вироблені без нанесення екологічного збитку, нетоксичне

середовище, в якому можна жити, працювати, вчитися й грати, здорове біорізноманіття та здорові екосистеми, а до його процесуальних елементів відносяться доступ до інформації, участь громадськості та доступ до правосуддя й ефективних засобів правового захисту [10].

Визнання права людини на здорове довкілля підтверджується фактом його включення до регіональних угод про права людини та екологічних угод, які мають обов'язкову юридичну силу для більш ніж 120 держав, зазначає Д. Бойд (David R. Boyd). Це право користується конституційним захистом більш ніж у 100 державах та інкорпороване до екологічного законодавства понад 100 країн. Загалом 156 з 193 держав-членів ООН законодавчо закріпили визнання права на здорове та стійке довкілля [1, с. 36].

Означене свідчить про усвідомлення нерозривного зв'язку між правами людини й природнім довкіллям, оскільки реалізація фундаментальних прав людини вбачається неможливою без безпечного, чистого та здорового навколишнього середовища, а стале екологічне управління не може існувати без дотримання і поваги прав людини [11].

Хоча екологічні права є універсальною категорією і стосуються кожної людини без виключення, предметом нашого наукового інтересу є, зокрема, норми, що надають окремий захист особам, які знаходяться у вразливому становищі.

На основі проведеного аналізу актів з прав людини, прийнятих на міжнародному універсальному рівні в межах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), можна зробити висновок про те, що екологічні права вразливих категорій осіб не знайшли в них прямого закріплення і, як наслідок, не отримали вичерпного врегулювання. Як зазначає С. Атапатту (Sumudu Atapattu), виокремлення екологічних прав на міжнародному рівні відбулося, переважно, через розширене тлумачення існуючих прав, тобто шляхом їх «екологізації» [12, с. 19]. На додаток до загальної вимоги щодо недискримінації при застосуванні законів щодо навколишнього середовища, держави можуть мати додаткові зобов'язання щодо членів груп, особливо вразливих до екологічної шкоди [13].

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. прямо не визнає право людини на здорове довкілля, забезпечуючи відповідний захист у контексті гарантування права на життя (ст. 6), обов'язок гарантування якого вимагає від держав-учасниць вжиття спеціальних заходів щодо захисту осіб у вразливих ситуаціях, чиє життя було піддано особливому ризику через конкретні загрози або існуючі моделі насильства [14].

Необхідно вказати, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. у ст. 12 визначає право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, яке повинно забезпечуватись, зокрема, через поліпшення усіх аспектів гігієни навколишнього середовища й гігієни праці в промисловості [15]. Положення ст. 12 юридично та фактично стосуються найбільш уразливих або маргіналізованих груп населення, таких як етнічні меншини та корінне населення, жінки, діти, підлітки, люди похилого віку, люди з інвалідністю та люди з ВІЛ/СНІДом без дискримінації за будь-якою із заборонених ознак [16]. Ще в 1990 р. у своєму Зауваженні загального порядку № 3 Комітет з економічних, соціальних і культурних прав наголосив, що навіть у часи серйозної нестачі ресурсів вразливі члени суспільства повинні отримувати належний рівень захисту своїх прав, що закріплені в Пакті, шляхом впровадження відповідних цільових програм (п. 12) [17].

Окрім вищевикладеного, посилення на зв'язок між довкіллям та правами вразливих категорій осіб містяться у зауваженнях Комітету з економічних, соціальних і культурних прав щодо окремих прав, закріплених у Пакті (право на достатнє житло (№ 4, 1991 р.), право на достатнє харчування (№ 12, 1999 р.), право на освіту (№ 13, 1999 р.), право на воду (№ 15, 2002 р.), право на участь у культурному житті (№ 21, 2009 р.), право на сексуальне та репродуктивне здоров'я (№ 22, 2016 р.), право на справедливі та сприятливі умови праці (№ 23, 2016 р.) і право на землю (№ 26, 2023 р.)) [18].

На відміну від міжнародних універсальних угод у галузі захисту прав людини, міжнародні екологічні угоди та акти визначають більш детальний зміст екологічних прав вразливих осіб. Зокрема, Декларація Ріо-де-Жанейро 1992 р.

офіційно закріпила концепцію сталого розвитку, яка охороняє права нинішнього та майбутніх поколінь на сприятливе навколишнє середовище і природні ресурси належної якості [19, с. 6]. Декларація не акцентує безпосередню увагу на правах вразливих осіб, однак вразливість згадується в контексті особливої уваги до становища й потреб найменш економічно розвинених держав, які водночас є найбільш екологічно вразливими (принцип 6) [20]. Щодо принципу 10, який стосується права на інформацію, участь та правосуддя в екологічному контексті, Економічна комісія ООН для Латинської Америки та Карибського басейну наголошує на його особливій актуальності для осіб у вразливому положенні [21]. Водночас було прийнято і Порядок денний на XXI століття, який визначав захист та освіту вразливих груп у якості однієї з передумов для досягнення сталого розвитку (п. 6.1.8) [22].

Крім того, в 1992 р. було прийнято Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату та започатковано однойменний рамковий механізм [23]. Його частиною стали Канкунські угоди 2010 р., які підтвердили необхідність прийняття до уваги вразливих груп, спільнот та екосистем і застосування гендерно-чутливого підходу під час вжиття дій та розробки відповідної екологічної, економічної і соціальної політики з адаптації до наслідків зміни клімату на основі передових наукових, традиційних та місцевих знань і практик (п. 12) [24]. Означені тези знайшли свій розвиток у Кліматичному пакті Глазго 2021 р. [25].

У якості ще одного позитивного прикладу посилення на екологічні права вразливих категорій осіб можна навести преамбулу Протоколу про воду та здоров'я 1999 р. до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 р., яка передбачає необхідність приділення особливої уваги забезпеченню вразливих, знедолених і соціально відчужених осіб водою належної якості та кількості для задоволення їхніх базових потреб, а ст. 5 (к) акцентує увагу на захисті таких осіб від хвороб, що пов'язані з водою [26]. Схожим чином, Мінаматська конвенція про ртуть 2013 р. робить наголос на доцільності розробки та впровадження програм і стратегій ідентифікації та захисту вразливих груп населення від впливу ртуті та ртутних сполук (ст. 16. 1 (а), 18. 1 (b)) [27].

У прийнятій в 2015 р. Паризькій угоді про зміну клімату було приділено безпосередню увагу захисту прав вразливих категорій осіб в екологічній сфері. Зокрема, в її преамбулі міститься заклик до держав поважати, заохочувати і брати до уваги свої відповідні зобов'язання в галузі захисту прав людини, права на здоров'я, прав корінних народів, мігрантів, місцевих спільнот, дітей, людей з інвалідністю та інших вразливих категорій осіб, а також гендерну рівність, розширення прав і можливостей жінок та справедливість між поколіннями. У процесі формування своєї політики сторони угоди беруть на себе зобов'язання враховувати фактор впливу зміни клімату, беручи до уваги потреби найбільш вразливих верств населення, місць та екосистем (ст. 7.1(c)) [28].

Вищезазначені міжнародні екологічні угоди не диференціюють вразливих осіб за категоріями, а положення щодо їхніх прав в екологічній сфері є досить узагальненими. Винятком є жінки та діти, які найчастіше виокремлюються з-поміж інших груп вразливості. Також деякі екологічні договори використовують поняття «вразливість» інакше – в контексті держав, районів та територій (Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р. (преамбула) [29], Кіотський протокол 1997 р. до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. (ст. 12 (8)) [30] тощо). Водночас переважна більшість чинних міжнародних екологічних угод залишається індиферентною до проблематики вразливих осіб.

Слід акцентувати на тому, що в 2017 р. міжнародною групою експертів International Group of Experts for the Pact було запропоновано проєкт Глобального пакту про навколишнє середовище як потенційної рамкової угоди з обов'язковою юридичною силою для загальної стандартизації екологічної політики [31]. Попри той факт, що у ст. 1 тексту проєкту Пакту було закріплено право кожної людини жити в екологічно здоровому навколишньому середовищі, благодотворному для її здоров'я, добробуту, гідності, культури та самореалізації, він має досить узагальнений характер та не передбачає жодних особливих заходів щодо забезпечення прав вразливих категорій осіб в екологічній сфері, хоча в його преамбулі йдеться про усвідомлення необхідності поважати, заохочувати та

враховувати права (зокрема право на здоров'я) і знання таких груп осіб, особливо жінок, які мають «життєво-важливу роль у питаннях сталого розвитку» [32].

Зазначимо, що у разі прийняття Пакт стане першим загальнообов'язковим міжнародним договором про навколишнє середовище в цілому, що теоретично могло б суттєво розширити кількість ситуацій та підстав, за якими вразливі категорії можуть претендувати на належний захист своїх екологічних прав, за умови закріплення такої норми в тексті Пакту.

Крім того, низку резолюцій з екологічних питань, окремі положення яких стосуються вразливих груп осіб, прийняла і Генеральна Асамблея ООН (далі – ГА ООН). Зокрема, в 2015 р. було прийнято Резолюцію A/RES/70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Наскрізною тезою цієї резолюції є її орієнтація, зокрема, на задоволення потреб найбідніших і найуразливіших (окремих осіб, груп та країн). Означене підтверджується тим, що 12 з 17 Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР) стосуються, серед іншого, вразливих осіб у цілому та окремих їх категорій, а деякі з них прямо дотичні до питань їхнього екологічного захисту. Так, у рамках Цілі 1.5 планується зміцнити стійкість осіб, що знаходяться в уразливому становищі, і зменшити їхню схильність та вразливість до пов'язаних із кліматом екстремальних погодних явищ й інших економічних, екологічних та соціальних криз і катастроф до 2030 р. З акцентом на захисті бідних і вразливих людей, у якості важливої задачі визначається суттєве зменшення кількості смертей, постраждалих людей, прямих економічних збитків, спричинених катастрофами, зокрема тими, що пов'язані з водою (Ціль 11.5). У контексті боротьби зі зміною клімату передбачається необхідність сприяти створенню відповідних механізмів підвищення потенціалу для ефективного планування та управління в найменш розвинених країнах і малих острівних державах із урахуванням вразливості й потреб жінок, молоді, місцевих і маргіналізованих громад тощо (Ціль 13b). Означене доповнюється загальним закликком щодо наділення вразливих категорій осіб широкими повноваженнями (п. 23), що можна трактувати як необхідність заохочення їхніх процесуальних екологічних прав [33].

28 липня 2022 р. ГА ООН прийняла історичну резолюцію 76/300, в якій вперше визнала, що чисте, здорове і стале довкілля – це невід’ємне право людини, а наслідки завдання шкоди навколишньому середовищу особливо зачіпають ті групи населення, які вже перебувають у вразливому становищі, включаючи корінні народи, людей похилого віку, осіб з інвалідністю, а також жінок і дівчаток, що вимагає активізації зусиль щодо їх захисту. Означене доповнюється відсиланням до відповідних міжнародних угод з прав людини, зобов’язань держав за багатосторонніми природоохоронними договорами, зокрема про зміну клімату, резолюцій Ради з прав людини щодо зв’язку навколишнього середовища й прав людини, доповідей Спеціального доповідача з питання про зобов’язання в галузі прав людини, пов’язані з користуванням безпечним, чистим, здоровим і стійким навколишнім середовищем тощо [34]. З недоліків резолюції 76/300 виділяють відсутність згадки екологічних правозахисників і необхідності надання їм належного захисту, а також її «гендерно-бінарну» мову, яка залишає поза увагою ризику, з якими стикаються гендерні меншини під час екологічної кризи [35].

Слід наголосити, що значимість резолюції 76/300 полягає у тому, що вона є сильним політичним посланням, оскільки стає підґрунтям для формування та зміцнення нових екологічних міжнародних норм і каталізує подальші екологічні та кліматичні дії [36]. Перш за все, резолюція 76/300 повинна стати основою для більш комплексного та юридично обов’язкового міжнародно-правового акту про право на здорове довкілля, з акцентом на правах вразливих категорій осіб в екологічній сфері.

Важливу роль досліджуваній нами проблематиці відведено в резолюціях Ради ООН з прав людини. У них основним лейтмотивом є ідея про важливість застосування принципу недискримінації в екологічному законодавстві держав-членів і визнання того факту, що забруднення та інші форми деградації довкілля, зокрема під час збройних конфліктів та у пост-конфліктних реаліях, особливо гостро відчувається найуразливішими верствами населення, що вимагає надання їм додаткового захисту (резолюції 28/11 (2015 р.) [37], 46/7 (2021 р.) [38] тощо). Крім того, впродовж останнього десятиліття було прийнято низку окремих резолюцій,

присвячених впливу зміни клімату на права мігрантів (35/20, 2017 р.), жінок (38/4, 2018 р.), людей з інвалідністю (42/21, 2019 р.), осіб похилого віку (44/7, 2020 р.) [39] тощо. Окремо слід виділити резолюцію 45/8 (2020 р.), в якій Рада, посилаючись на поглиблення існуючих нерівностей через пандемію COVID-19, зробила акцент на необхідності якнайшвидшого розширення доступу до води та санітарних послуг належної якості для найбільших груп ризику – осіб, які перебувають у вразливому становищі [40].

У відповідь на збільшення випадків порушення прав людини в екологічному контексті, в 2021 р. Рада ООН з прав людини прийняла резолюцію 48/13 «Право людини на чисте, здорове та стале довкілля», текст якої став основою вищезазначеної резолюції ГА ООН 76/300, що була прийнята роком пізніше. У резолюції вплив зміни клімату, нестійке освоєння та використання природних ресурсів і різні форми забруднення визнаються такими явищами, що перешкоджають користуванню чистим, здоровим стійким навколишнім середовищем і особливо гостро відчуються найуразливішими верствами населення [41].

У контексті означеного питання, на 50-й сесії Ради з прав людини в 2022 р., Генеральний секретар ООН, після відповідних консультацій з державами, спеціальними процедурами Ради, Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі – ВООЗ), ЮНЕП, Всесвітньою метеорологічною організацією та іншими відповідними міжнародними організаціями і міжурядовими органами, представив доповідь «Про несприятливий вплив зміни клімату на повну та ефективну реалізацію прав людини вразливими категоріями осіб» (A/HRC/50/57), в якій недвозначно наголошується на тому, що зміна клімату впливає на можливість здійснення людиною низки основоположних прав і має диференційований вплив за гендерною ознакою. Генеральний секретар ООН визнав, що стигматизація та виключення певних категорій осіб з досліджень може негативно вплинути на збір даних про вплив зміни клімату та шляхи її подолання, що залишає людей у вразливих ситуаціях поза увагою. Державам, у свою чергу, необхідно розробляти та впроваджувати кліматичні стратегії на основі правозахисного підходу в

інтересах осіб та спільнот, які значно більшою мірою зазнають негативних наслідків зміни клімату [42].

Слід також зазначити, що невід'ємну частину діяльності Ради ООН з прав людини складають її спеціальні процедури [43, с. 63]. Так, серед ключових документів, що були розроблені Спеціальним доповідачем з питання про токсичні речовини і права людини, слід виділити Керівництво з передових практик видалення небезпечних відходів 2017 р. (A/HRC/36/41), в якому було зроблено окремий наголос на вразливих категоріях населення. Так, Доповідач рекомендував державам забезпечити приведення національного законодавства і політик у відповідність з їхніми зобов'язаннями в галузі прав людини з акцентом на тому, що шкідливий вплив токсичних речовин, пов'язаний з різними формами раку, порушеннями репродуктивної функції, захворюваннями легенів, діабетом та зниженою здатністю до навчання тощо, особливо зачіпає найбільш вразливі категорії населення [44].

Окремо варто зазначити щодо діяльності Спеціального доповідача з питання про права людини на безпечну питну воду і санітарні послуги, оскільки право на безпечну та чисту питну воду тісно пов'язане з правом на чисте, безпечне, здорове та стале довкілля через те, що вода є природним ресурсом, якість та кількість якого повністю залежить від стану навколишнього середовища [45]. Доповідач регулярно звертається до проблематики вразливості окремих осіб та груп. Наприклад, за результатами візиту до Індії в 2017 р. (A/HRC/39/55/Add.1) він наполягав на необхідності визначення вразливих груп населення, з урахуванням негромадян та осіб без документів, що посвідчують особу, і виявлення моделей дискримінації та їхніх основних структурних причин, які підвищують ймовірність нижчої якості доступу до питної води та санітарних послуг належної якості (п. 71 (q)) [46]. Окрім цього, друга частина Спеціальної тематичної доповіді про зміну клімату та права людини на воду та санітарію 2022 р. розглядає вразливі категорії осіб за трьома критеріями: вразливість, вплив зміни клімату та участь. Також в доповіді наголошується на необхідності пріоритизації усунення цієї нерівності у відповідних стратегіях адаптації [47].

У 2012 р. Рада з прав людини у своїй резолюції 19/10 звернулася до тодішнього незалежного експерта з прав людини та навколишнього середовища Д. Нокса з проханням вивчити зобов'язання щодо прав людини, які стосуються користування безпечним, чистим, здоровим і сталим довкіллям, включаючи зобов'язання щодо недискримінації. За результатами масштабного дворічного дослідження, в межах якого було здійснено аналіз чинних універсальних та регіональних екологічних і правозахисних угод та досліджено діяльність статутних і договірних органів з прав людини, було представлено 14 окремих звітів [48]. Попри те, що лише декілька з них безпосередньо сфокусовані на певних вразливих категоріях осіб (діти, жінки, корінні народи), кожен такий звіт окремо розглядає матеріальні та процесуальні зобов'язання держав щодо членів груп у вразливій ситуації в контексті конкретних органів або міжнародних актів [49].

У 2018 р. вже Спеціальний доповідач з питань прав людини та навколишнього середовища щодо правозахисних зобов'язань, що стосуються користування безпечним, чистим, здоровим і стійким навколишнім середовищем (до 2015 р. – Незалежний експерт з прав людини та навколишнього середовища) представив доповідь 37/59, в якій розглядається право людини на здорове навколишнє середовище і аналізуються подальші кроки на шляху розвитку взаємозв'язку між правами людини і довкіллям. Крім того, в цій доповіді було представлено 16 рамкових принципів у галузі прав людини й навколишнього середовища, деякі з яких прямо чи опосередковано стосуються захисту прав вразливих категорій в екологічній сфері. Зокрема, рамковий принцип 14 передбачає вжиття державами додаткових заходів для захисту прав тих, хто є найбільш вразливим або піддається особливому ризику екологічної шкоди, беручи до уваги їхні потреби, ризику та можливості. Такі заходи повинні передбачати, зокрема, врахування особливої чутливості таких груп до екологічних змін та перепон, з якими вони стикаються в реалізації їхніх прав, під час розробки національних законів та політики, розробку програм екологічної освіти, обізнаності та інформації про стан навколишнього середовища, гарантії ефективного правового й інституційного захисту означених категорій, а також розробку міжнародних угод,

з урахуванням стратегій і програм щодо їх захисту від загроз, визначених у таких угодах (п. 42-46). Крім того, вразливість згадується в контексті принципів 1, 2, 8, 13 і 15 [50].

Зазначені принципи і коментарі до них відображають сучасні тенденції у цій царині та не встановлюють нових зобов'язань для держав щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб. Навпаки, вони відображають практику застосування вже існуючих зобов'язань в екологічному контексті, відповідно до чинних міжнародних угод, рішень судових органів з прав людини, рекомендаційних заяв правозахисних органів, уповноважених тлумачити право прав людини тощо [50; 51, с. 144].

На 49-й сесії Ради з прав людини в 2022 р. Спеціальний доповідач з прав людини та навколишнього середовища та Спеціальний доповідач з питань протоксичні речовини і права людини представили спільну доповідь «Право на чисте, здорове та стійке довкілля: нетоксичне середовище». У цій доповіді нетоксичне навколишнє середовище визначається одним із суттєвих елементів права на безпечне, чисте, здорове та стійке довкілля. Особлива увага звертається на зобов'язання держав, відповідальність підприємств та передову практику, пов'язані із забезпеченням нетоксичного довкілля, зокрема для груп, які є вразливими з різних економічних, соціальних, культурних і біологічних причин, шляхом запобігання забруднення, усунення використання токсичних речовин та відновлення забруднених районів [52].

Спеціальний доповідач з питань заохочення та захисту прав людини у контексті зміни клімату у своїй першій щорічній тематичній доповіді 2022 р. «Заохочення та захист прав людини в контексті зміни клімату» (77/226) рекомендував ГА ООН створити механізм фінансування для відшкодування втрат та збитків (спричинених зміною клімату) на основі принципу «забруднювач платить», що має віддавати пріоритет маргіналізованим групам та іншим носіям прав у ситуаціях вразливості до наслідків зміни клімату (п. 92 (a), (e)). Окремо наголошується на необхідності створення механізму відшкодування та подання

скарг, щоб дозволити вразливим громадам звертатися з позовом про завдані збитки (п. 92 (h)) [53].

Варто також зазначити, що екологічні права вразливих категорій осіб перебувають і в полі зору спеціалізованих установ ООН. Так, Стратегія ЮНЕП щодо боротьби зі зміною клімату, біорізноманіттям і втратою природи, а також забрудненням і відходами на 2022-2025 рр. «Для людей і планети» визначає гендерну рівність і підхід, що ґрунтується на правах людини, стрижневими елементами для припинення всіх форм дискримінації та забезпечення прогресу на шляху до екологічної стійкості (п. 17). Окремий наголос було зроблено на покращенні управління відходами, що передбачає, зокрема, допомогу відповідним стейкхолдерам у подоланні екологічних факторів ризику, які негативно впливають на здоров'я найбільш уразливих груп населення (п. 86). Крім того, передбачається приділення особливої уваги країнам, які постраждали від стихійних лих і конфліктів, у тому числі за допомогою заходів, спрямованих на найбільш уразливі категорії осіб (п. 97 (d)) [54].

Важливу роль у формуванні екологічної політики ООН відіграє Асамблея ООН з навколишнього середовища, яка функціонує під егідою ЮНЕП. Деякі аспекти екологічних прав вразливих категорій осіб були висвітлені у низці резолюцій, прийнятих на 5-ти сесіях Асамблеї (станом на листопад 2023 р.). Так, резолюції 2/15 (2016 р.) і 3/1 (2017 р.) щодо пом'якшення та контролю забруднення в районах, які постраждали від збройних конфліктів і тероризму, наполягають на вжитті державами-членами відповідних заходів щодо мінімізації негативних наслідків забруднення, особливо для людей у вразливих ситуаціях, відзначаючи, що незаконний видобуток природних ресурсів і корисних копалин у районах, уражених збройним конфліктом або тероризмом, може призвести, зокрема, до переміщення таких осіб [55; 56]. Крім того, сприяння гендерній рівності і правам людини та розширення прав і можливостей жінок та дівчат в екологічному врядуванні стало предметом окремої резолюції 4/17 (2019 р.) [57].

У резолюції 3/4 «Навколишнє середовище та здоров'я» 2017 р. наголошується на необхідності мінімізації ризиків, викликаних хімічними

речовинами, зокрема для вагітних жінок, немовлят і дітей (п. 11) [58]. З огляду на занепокоєння питанням усунення впливу свинцевої фарби та сприяння екологічно безпечному поводженню з відпрацьованими свинцево-кислотними акумуляторами, в 2017 р. було прийнято однойменну резолюцію 3/9. Вона заохочує уряди розробити, ухвалити та впровадити необхідні законодавчі та нормативні акти і підтримати розробку стратегій приватного сектору щодо ліквідації ризиків, які становлять такі фарби та акумулятори, зокрема для вразливих груп і особливо для вагітних жінок, немовлят і дітей, а також вжити відповідних заходів у всьому ланцюгу створення вартості таких товарів, разом з їх утилізацією (п. 2-3) [59].

У резолюції 5/9 «Екологічна та стійка інфраструктура» 2022 р. міститься заклик до держав-членів забезпечити можливості для залучення відповідних зацікавлених сторін, включаючи місцеві громади, вразливі верстви населення та корінні народи, на всіх етапах процесу визначення, проектування, будівництва та підтримки інфраструктури, яка має бути екологічно, соціально та економічно стійкою і ресурсоефективною, запобігаючи при цьому фрагментації екосистеми та сприяючи сталим моделям споживання й виробництва (п. 2 (e), (f)) [60].

Важливо підкреслити, що звернення до вразливості окремих категорій осіб в екологічній сфері в резолюціях Асамблеї з навколишнього середовища має спорадичний характер і обмежується, як правило, підтвердженням їхньої особливої чутливості до екологічних ризиків та негативних наслідків зміни клімату. На нашу думку, з огляду на визнання права людини на здорове довкілля на рівні ГА ООН, екологічний компонент прав вразливих осіб отримає більш широке висвітлення із закликом щодо вжиття конкретних практичних дій на майбутніх сесіях Асамблеї.

Глобальна стратегія ВООЗ щодо здоров'я, навколишнього середовища та зміни клімату на 2019-2023 рр. також передбачає розробку спеціальних ініціатив для населення у ситуаціях вразливості (в контексті їхніх специфічних ситуацій) та надання посиленої підтримки шляхом зміцнення стійкості систем охорони здоров'я до кліматичних ризиків (п. 35) [61]. Крім того, вплив стану довкілля на здоров'я вразливих груп осіб згадується в резолюціях Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я «Здоров'я працівників: глобальний план дій» (WHA60.26, 2007 р.), «Здоров'я та

навколишнє середовище: вирішення проблеми впливу забруднення повітря на здоров'я» (WHA68.8, 2015 р.), «Вплив хімічних речовин, відходів і забруднення на здоров'я людини» (WHA76.17, 2023 р.) тощо.

Не залишається осторонь означеної проблематики і Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (далі – ЮНЕСКО). Ще в 1999 р. на Міжнародному семінарі щодо права на здорове довкілля було прийнято Біскайську декларацію про право на здорове навколишнє середовище. Окрім того, що Декларація визнала існування цього права більш ніж за два десятиліття до його підтвердження Радою з прав людини і ГА ООН, вона прямо констатувала, що при здійсненні заходів, необхідних для гарантування ефективного здійснення права на здорове довкілля, особливу увагу слід приділяти вразливим особам і групам (п. 4 ст. 9) [62]. У своїй Заяві про екологічну та соціальну політику 2016 р. ЮНЕСКО констатувала важливість приділення особливої уваги маргіналізованим і вразливим групам, зокрема через свої два глобальні пріоритети – Африка та гендерна рівність – і три пріоритетні групи: малі острівні держави, що розвиваються, молодь і найменш розвинені країни [63]. Середньострокова стратегія на 2022-2029 рр. також спрямована на вирішення проблем найбільш маргіналізованих соціальних груп, зокрема в рамках Стратегічної цілі 2 щодо роботи в напрямку сталого розвитку суспільства та захисту навколишнього середовища через сприяння науці, технологіям, інноваціям і природній спадщині [64].

1.2. Правове регулювання захисту екологічних прав вразливих категорій осіб на міжнародному регіональному рівні

Окремі позитивні здобутки у сфері надання міжнародно-правового захисту екологічним правам вразливих категорій осіб можна виділити і в межах регіональних систем захисту прав людини. Перш за все, слід зазначити, що незважаючи на той факт, що право людини на здорове довкілля закріплено у конституціях 32-х держав-членів Ради Європи (далі – РЄ), регіональної угоди або домовленості про визнання такого права на загальноєвропейському рівні досі не існує [65]. Щодо означеного питання, О. Сурілова небезпідставно зазначає, що

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ) та додаткові протоколи до неї не містять жодних конкретних посилань на зв'язок між правами людини та станом навколишнього середовища, що призводить до необхідності пошуку альтернативних шляхів їх захисту [66, с. 374-375].

Так, у вересні 2021 р. Парламентська асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ) прийняла резолюцію 2396 «Закріплення права на здорове довкілля: необхідність активізації дій з боку Ради Європи», у якій закликала до створення на основі рекомендацій ООН нової амбітної законодавчої бази як на національному, так і на європейському рівнях задля того, щоб закріпити право на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля. Окрім усталеної термінології ООН, ПАРЄ вважає за доцільне гарантування права на «гідне» або «екологічно життєздатне» довкілля [65]. Асамблея визнала доцільним прийняття додаткового протоколу до ЄКПЛ (проект тексту якого було представлено у Рекомендації 2211 (2021 р.)), який би закріпив таке право в законодавстві усіх держав, які його ратифікували. Зокрема, ст. 3 проекту протоколу «Принцип екологічної недискримінації» передбачає зобов'язання вживати додаткових заходів для захисту прав осіб, які є більш вразливими до шкоди навколишньому середовищу або яким особливо загрожує така шкода [67].

Такий юридично-обов'язковий документ надав би Європейському суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) беззаперечну правову основу для винесення рішень щодо порушень прав людини на здоров'я, гідність та життя внаслідок негативного впливу навколишнього середовища. Це також полегшило б процес подання скарг для жертв правопорушень, а також діяло б як превентивний механізм, що доповнює існуючу прецедентну практику ЄСПЛ.

Крім того, ПАРЄ підтримала розробку додаткового протоколу до Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 р. про право на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля, оскільки Хартія та ЄКПЛ є двома взаємодоповнюючими та взаємозалежними системами, кожна з яких має свої особливості, що зумовлює потребу в окремих додаткових протоколах [65].

Ініціатива ПАРЄ була розглянута Комітетом міністрів РЄ, який має вирішальне слово щодо прийняття додаткових протоколів. У своїй відповіді від 27.09.2022 р. Комітет наголосив на тому, що положення ЄКПЛ та Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 р. вже надають екологічним правам людини опосередкований захист через інші права, що закріплені в цих міжнародно-правових актах [68].

Слід зазначити, що раніше ПАРЄ вже неодноразово закликала до дій щодо закріплення екологічних прав людини, зокрема в Рекомендації 1614 (2003 р.) «Навколишнє середовище і права людини» та Рекомендації 1885 (2009 р.) «Підготовка проєкту додаткового протоколу до Європейської конвенції з прав людини щодо права на здорове довкілля», але Комітет міністрів не вжив жодних заходів щодо цих пропозицій [69, с. 461-462].

До проблематики вразливих категорій осіб Комітет міністрів РЄ звертався і в рекомендації СМ/Рес(2016)3 щодо прав людини та бізнесу 2016 р., згідно з якою держави-члени повинні бути особливо уважними до прав, потреб і викликів, з якими стикаються окремі особи чи спільноти, що можуть мати підвищений ризик вразливості або маргіналізації. Це, зокрема, може передбачати обов'язок держав надавати консультації з означених питань через свої відповідні міністерства або органи зовнішніх зносин комерційним підприємствам, які мають намір здійснювати свою діяльність у третіх країнах [70]. З огляду на відсутність в цій Рекомендації посилань на екологічні права, вищезгадана Резолюція 2396 наголосила на необхідності її перегляду з метою визначення та включення вимог щодо корпоративної екологічної відповідальності [65].

З акцентом на захисті бідних та вразливих верств населення, Резолюція ПАРЄ 2307 (2019 р.) «Правовий статус «кліматичних біженців» передбачає вжиття державами заходів щодо зменшення кількості жертв прямих економічних збитків, спричинених стихійними лихами до 2030 р. (п. 5.1.1), а також удосконалення національних стратегій готовності до стихійних лих шляхом включення заходів щодо захисту людей, які постраждали внаслідок природних катастроф, спричинених зміною клімату, та вимушені переміщуватися. Такі дії мають

відповідати положенням Сендайської рамкової програми щодо зменшення ризику стихійних лих на 2015-2030 рр., Порядку денному у сфері сталого розвитку до 2030 р. та рекомендацій, висунутих Глобальною платформою ООН зі зменшення ризику стихійних лих (п. 5.2.1) [71].

Слід звернути увагу на Резолюцію ПАРЄ 2400 (2021 р.) «Боротьба з нерівністю у праві на безпечне, здорове та чисте довкілля», яка визнала, що особи, які мають нерівний доступ до екологічних прав, потрапляють у «порочне коло» множинної дискримінації, що в результаті знижує їх здатність долати та відновлюватися від наслідків кліматичних змін (п. 8). Асамблея наголосила, що задля мінімізації такого роду нерівностей має бути прийнято будь-який новий юридично зобов'язуючий документ у дусі Конвенції РЄ про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами 2011 р. (далі – Стамбульська конвенція), в тексті якого мають бути відображені положення стосовно попередження, захисту, судового переслідування, політики та парламентських зобов'язань у відповідній сфері (п. 16) [72].

Окрім означеного, Резолюція ПАРЄ 2401 (2021) «Клімат та міграція» передбачає, що політика та програми щодо зміни клімату та міграції повинні задовольняти потреби вразливих груп (п. 7.5) та закликає держави-члени ініціювати створення всесвітнього фонду солідарності для кліматичної міграції, який би допомагав як країнам походження мігрантів, так і приймаючим країнам (п. 9) [73].

Черговим нагадуванням про зв'язок природного довкілля та життя людини стали події 6 лютого 2023 р., коли Туреччина та Сирія зазнали руйнівного землетрусу, в результаті якого загинуло більше 57 000 людей, 100 000 людей отримали поранення, а 2,4 мільйони людей стали вимушено переміщеними особами [74]. Ця подія спонукала РЄ, членом якої є Туреччина, прийняти резолюцію 2493 «Політичні стратегії запобігання, підготовки та протистояння наслідкам стихійних лих». Звертаючи увагу на той факт, що за статистикою вразливі категорії осіб, зокрема жінки, мають у 14 разів більше шансів загинути внаслідок стихійних лих, ПАРЄ закликала держави-члени поширювати обізнаність

про необхідність запобігання, передбачення, урахування та моніторингу надзвичайних ситуацій, щоб гарантувати, що найбільш уразливі групи не стануть ізольованими та покинутими під час небезпек, спричинених антропоценом (п. 12.2). ПАРЄ підкреслила роль політики децентралізації в поширенні цих стандартів на місцевий рівень самоврядування (п. 5) та наголосила на необхідності змінити існуючий фінансовий підхід до боротьби зі стихійними лихами на користь спрямування необхідних коштів на боротьбу з корупцією та незадовільним управлінням, які підвищують уразливість зазначених груп (п. 12.6) [75].

Слід зауважити, що попри відсутність прямого закріплення прав людини, які пов'язані з навколишнім середовищем, в ЄКПЛ, прецедентне право ЄСПЛ передбачає непрямий захист права на здорове довкілля шляхом притягнення до відповідальності за екологічні порушення, які одночасно призводять до порушення інших прав людини, вже визнаних у Конвенції, зокрема права на життя (ст. 2), заборону катування (ст. 3), справедливий суд (ст. 6), повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свободу вираження поглядів, включаючи право на доступ і передачу інформації (ст. 10), захист права власності (Додатковий протокол № 1) тощо. Станом на листопад 2023 р. Суд виніс рішення щодо близько 300 справ, пов'язаних із навколишнім середовищем, але всього в декількох з них містилися посилання на вразливе положення постраждалих осіб. При цьому їхня вразливість жодним чином не розглядалася у якості вирішального аргументу при розгляді справ по суті, тому що сама ЄКПЛ є мовчазною щодо вразливих осіб [76]. Згідно з А. Ліманте, поняття «вразливі група» вперше з'явилося в практиці ЄСПЛ у 2001 р. у справі «Чепмен проти Сполученого Королівства» (*Chapman v. the United Kingdom*) та було використане щодо ромської меншини [77, с. 29]. Відтоді використання терміну «вразливі групи» в прецедентному праві ЄСПЛ було розширено на інші категорії, у тому числі осіб з розумовими та фізичними вадами, шукачів притулку, людей з ВІЛ/СНІДом, осіб позбавлених свободи, а також більш загальні групи, такі як діти та жінки [77, с. 31]. Зазначимо, що справи ЄСПЛ, у яких фігурували терміни «вразливі особи» або «вразливість», не розглядалися системно та детально. Вибірковий огляд справ, що стосувалися порушення прав в

екологічній сфері, показав, що ці терміни найчастіше використовувалися для опису особистих (психологічних, соціальних) характеристик конкретного позивача і не асоціювалися з певними групами осіб.

Крім того, слід зауважити, що були випадки, коли ЄСПЛ відмовляв таким особам у захисті їхніх екологічних прав, посилаючись, зокрема, на національне законодавство саме тих держав з боку яких, як стверджувалося, мало місце порушення цих прав. У якості прикладу можна навести рішення про прийнятність до розгляду справи «Лугінбюль проти Швейцарії» (Luginbühl v. Switzerland) 2006 р. Заява стосувалася твердження заявниці про те, що вона, як особливо чутлива до електромагнітного випромінювання особа, стала жертвою завдання шкоди її здоров'ю, яка була викликана встановленням вишки мобільного зв'язку біля місця її проживання. З огляду на те, що Федеральний закон Швейцарії про охорону навколишнього середовища передбачав, що уряд держави повинен враховувати вплив викидів на категорії особливо вразливих осіб, Суд зауважив, що ця законодавча основа дозволить вжити відповідних заходів для захисту найбільш вразливих осіб, зокрема від явища електромагнітного випромінювання, якщо коли-небудь виявиться, що мобільні вишки справді становлять ризик для їхнього здоров'я. Суд визнав заяву непринятною постановивши, що вжиті урядом Швейцарії заходи відповідали положенням ч. 2. ст. 8 ЄКПЛ стосовно дотримання справедливого балансу між інтересами окремого індивіда та суспільства в цілому під час втручання у здійснення права на повагу до приватного і сімейного життя [78].

Погоджуємося з думкою О. Педерсена (Ole Pedersen) про те, що наголошуючи в подібних справах, зокрема, на необхідності підтримання економічного добробуту країн, суд надав державам-учасникам конвенції досить широку свободу розсуду під час втручання у здійснення права на життя відповідно до ст. 8 (1) ЄКПЛ, оскільки екологічні спори часто становлять балансування економічних інтересів з одного боку та екологічних міркувань з іншого [79, с. 15-16]. Крім того, відсутність належних критеріїв прийнятності надзвичайно ускладнює доступ вразливих категорій осіб до європейського екологічного

правосуддя. Л. Догару (Lucretia Dogaru) дійшла висновку, що незважаючи на прогрес, досягнутий Судом щодо прецедентного права у сфері захисту екологічних прав людини, актуальною залишається проблема прямого доступу до європейського правосуддя, оскільки особа не має можливості подати позов до ЄСПЛ, доки не вичерпає усі внутрішні засоби правового захисту у своїй державі [80, с. 1351]. Крім того, у випадку жертв передбачуваних порушень статей 2, 3 або 8 ЄКПЛ ускладнюючим фактором є їхня вразливість з огляду на вік, стать або інвалідність, через яку вони часто не мають належної можливості подати скаргу до Суду [81, с. 25]. У поєднанні зі складною бюрократичною процедурою судового розгляду, це значною мірою обмежує захист їхніх порушених прав у екологічній сфері.

Аналогічно як ЄКПЛ 1950 р., Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р. не звертається до питання захисту екологічних прав вразливих категорій осіб. Деякі аспекти цієї проблематики розглядалися в практиці Європейського комітету із соціальних прав як моніторингового органу Хартії. Так, у рішенні по справі «Європейський центр з прав ромів проти Болгарії» (European Roma Rights Centre (ERRC) v. Bulgaria) 2008 р. Комітет, посилаючись на власні висновки XVII-2 2004 р. постановив, що він оцінює дотримання статті 11 переглянутої Європейської соціальної хартії 1996 р. (право на здоров'я), звертаючи особливу увагу на становище незахищених та вразливих груп (п. 45) [82]. Також Комітет наголосив, що обов'язком держав є забезпечення рівного доступу до охорони здоров'я та вжиття захисних заходів задля того, щоб забруднення навколишнього середовища не було результатом дискримінації та не сприяло їй, відповідно до статті Е переглянутої Хартії 1996 р. та преамбули Хартії 1961 р. [83, с. 121].

Крім того, Комітет нагадав, що ч. 1 ст. 31 переглянутої Хартії 1996 р. (право на житло) у поєднанні зі ст. Е про недискримінацію передбачає обов'язок держав вживати заходів для боротьби з будь-якими формами сегрегації за расовою ознакою в екологічно-небезпечних районах, а також допомагати вразливим групам і тим, що знаходяться у несприятливому становищі, у покращенні умов життя та довкілля і забезпеченні житлом в екологічно здоровому середовищі [83, с. 126].

З метою належного висвітлення означеної проблематики, необхідно також приділити увагу досвіду та практиці в межах американського й африканського регіонів. На нашу думку, аналіз особливостей захисту екологічних прав вразливих категорій в межах міжамериканської системи захисту прав людини доцільно розпочати зі згадки Американської декларації прав та обов'язків людини 1948 р., відомої як «Боготська Декларація», яка є першим з двох основних інструментів Організації американських держав (далі – ОАД), в яких проголошені права та обов'язки держав у сфері прав людини та на яких ґрунтується уся регіональна система захисту прав людини. Відсутність у ній згадки екологічних прав людини компенсується закріпленням права на життя, свободу та безпеку (ст. 1) та здоров'я (ст. 11) [84]. Разом із Американською декларацією 1948 р. було прийнято і Статут ОАД, який в своїй преамбулі містить наступне формулювання: «...історична місія Америки полягає в тому, щоб запропонувати людині землю свободи та сприятливе середовище для розвитку її особистості та здійснення її справедливих прагнень». Статут передбачає включення та розширення участі «маргінальних верств населення» як у міській, так і у сільській місцевості в усіх сферах, що є однією із заповорок досягнення ними повної реалізації своїх прагнень (ст. 45 (f)) [85].

Прийняття у 1969 р. Американської конвенції з прав людини, також відомої як «Пакт Сан-Хосе», мало на меті втілити принципи Американської декларації у нормах «твердого права» та надати міцності усій системі захисту прав людини в регіоні. Усі іспаномовні держави Америки та Бразилія стали учасниками Американської конвенції та визнали обов'язкову юрисдикцію Міжамериканського суду з прав людини (далі – МАСПЛ) на відміну від США, Канади та багатьох держав Карибського басейну, до яких продовжують застосовуватися норми Американської декларації 1948 р. [86, с. 19]. Сама Конвенція безпосередньо не закріплює права на сприятливе навколишнє середовище ні в загальнолюдському контексті, ні в контексті вразливості, проте захист такого права може забезпечуватися опосередковано через інші норми, про що буде зазначено далі.

У 1988 р. на 18-й сесії Генеральної Асамблеї ОАД було підписано Додатковий протокол в галузі економічних, соціальних і культурних прав, відомий

як «Сан-Сальвадорський протокол». Його важливість в контексті нашого дослідження полягає в тому, що в ньому було прямо закріплено право кожної людини на здорове довкілля і обов'язок держав-учасниць сприяти захисту, збереженню та покращенню навколишнього середовища (ст. 11). Про особливу вразливість окремих верств населення в цій статті мови не йде, проте вони згадуються у ст. 10 (f), яка передбачає прийняття державами усіх необхідних заходів щодо задоволення потреб у здоров'ї груп найвищого ризику та тих, чия бідність робить їх найбільш вразливими [87].

Слід зазначити, що Протокол передбачає лише два права, які можуть бути задоволені через процедуру оскарження – право на освіту та право на організацію й участь у профспілках [87]. Відповідно, немає жодних рішень Міжамериканської комісії з прав людини (далі – МАКПЛ) чи МАСПЛ за індивідуальними скаргами, які б прямо стосувалися ст. 10 або 11 Сан-Сальвадорського протоколу. Зазначимо, що цей протокол є першим міжнародно-правовим актом загально регіонального характеру у сфері прав людини, що недвозначно закріпив положення про захист екологічних прав людини та норму про захист навколишнього середовища безпосередньо. Таким чином, стаття встановлює певний баланс між антропоцентризмом та екоцентризмом. Водночас М. Медведєва звертає увагу, що деякі вчені наполягають на необхідності зміщення акценту міжнародного права з антропоцентризму на користь екоцентризму. Такий підхід має на меті захист навколишнього середовища не тільки як необхідної умови для підтримання життєдіяльності людини та задоволення її потреб, а ще й охорону довкілля від руйнівного впливу самої людини, держави тощо [88, с. 70]. Крім того, подібна зміна пріоритетів надасть нового значення екологічним правам людини та вразливих категорій населення зокрема, підкреслюючи унікальність та цінність кожного індивіда.

Окрема увага процесуальним екологічним правам вразливих категорій осіб приділяється в Регіональній угоді про доступ до інформації, участь громадськості та правосуддя з питань довкілля в Латинській Америці та Карибському басейні 2018 р. (далі – Угода Есказу). Ця угода, як зазначає Р. Сена (Rafaela Sena), є

новаторською, оскільки вона зосереджена не лише на сприянні регіональному співробітництву для розробки політики сталого розвитку, а й на інноваційних підходах, спрямованих на захист прав людини, особливо вразливих груп, та стосується питань управління навколишнім середовищем, права на доступ до інформації та участі громадськості, беручи до уваги особливості країн Латинської Америки та Карибського басейну [89, с. 340]. Це перший юридично зобов'язуючий документ у світі, який містить положення щодо захисників екологічних прав людини, а також перша екологічна угода для Латинської Америки і Карибського басейну [90].

Згідно з текстом угоди, кожна Сторона сприяє доступу осіб або груп у вразливих ситуаціях до екологічної інформації та визначає процедури надання допомоги, починаючи від формулювання запитів і закінчуючи наданням інформації, враховуючи їхні умови та особливості, з метою сприяння доступу та участі на рівних умовах (ст. 5(3)). Угода передбачає виявлення, підтримку, активне, своєчасне та ефективне залучення вразливих осіб до прийняття екологічних рішень (ст. 7 (14)), створення механізмів підтримки щодо реалізації права на доступ до екологічного правосуддя, зокрема шляхом надання безоплатної технічної та юридичної допомоги (ст. 8 (5)) [91].

Також вразливі групи осіб знаходяться у пріоритеті Соціальної хартії Америки 2012 р. Ч. 1 ст. 22 наголошує на особливому значенні зменшення вразливості країн до природних та антропогенних катастроф, з особливим акцентом на найбільш вразливих та найбільш вразливих регіонах і спільнотах у досягненні прогресу і прагненні до кращої якості життя [92]. Положення Хартії розкриваються більш повно в однойменному Плані дій 2015 р., який звертається до проблематики захисту вразливих категорій осіб у контексті сприяння комплексному соціальному захисту в різних вимірах (п. 2.3); управлінню ризиками стихійних лих, з пріоритетом на сільському господарстві та продовольчій безпеці (п. 4.5); розширенню охоплення та якості безпечної питної води, каналізації, управління стічними водами, твердими відходами та енергетичними послугами; соціальній інтеграції за допомогою відповідних схем землеустрою в містах і селах (п. 6.2) [93].

Соціальна хартія та її План дій стали логічним доповненням до Міжамериканської демократичної хартії 2001 р., в якій безпечне середовище було визнано важливим елементом, що сприяє демократії, політичній стабільності та інтегральному розвитку людини [94].

Слід зазначити, що за час своєї діяльності МАКПЛ також прийняла низку резолюцій, які містять посилення на екологічний компонент прав людини вразливих осіб. Так, Резолюція 1/08 «Принципи та найкращі практики щодо захисту осіб, позбавлених волі, на американському континенті» 2008 р. гарантує ув'язненим особам право на достатню кількість питної води, придатної для споживання (Принцип 11), а також гігієну та одяг відповідно до кліматичних умов місця їх позбавлення волі (Принцип 12) [95].

Резолюція 1/17 «Права людини та боротьба з безкарністю та корупцією» 2017 р. та Резолюція 1/18 «Корупція та права людини» 2018 р. визначили, що корупція, зокрема в сфері управління державними природними ресурсами, ставить під загрозу спроможність урядів виконувати свої зобов'язання щодо охорони здоров'я, освіти, води, транспорту чи санітарії, які є важливими для реалізації економічних, соціальних, культурних та екологічних прав, зокрема найбільш вразливих верств населення і груп, а запорукою їх забезпечення є впровадження ефективної державної політики та механізмів задля викорінення корупції, які повинні включати комплексний і наскрізний підхід, заснований на правах людини, на кожному етапі [96; 97].

Обов'язок держав формувати умови для належного рівня життя, забезпечуючи, серед іншого, право на екологічну санітарію, здоров'я, питну воду тощо задля поваги людської гідності мігрантів, було встановлено в Резолюції 04/19 «Міжамериканські принципи щодо прав людини всіх мігрантів, біженців, осіб без громадянства та жертв торгівлі людьми» 2019 р. (Принцип 2). Крім того, нею було передбачено право мігрантів на належне житло, включаючи постійний доступ до природних і спільних ресурсів, питної води, енергії для приготування їжі, опалення та освітлення, утилізації відходів, водовідведення і захист їх від холоду, вологості, спеки, дощу, вітру чи інших загроз здоров'ю (Принцип 38) [98].

У рамках Всесвітнього дня дикої природи та Всесвітнього дня енергоефективності, в березні 2022 р. МАКПЛ та Офіс спеціального доповідача з економічних, соціальних, культурних та екологічних прав прийняли спільну резолюцію № 3/21 «Надзвичайна кліматична ситуація: обсяг міжамериканських зобов'язань щодо прав людини», яка стала першим документом міжамериканської системи прав людини, що був присвячений питанню зміни клімату. Розділ III Резолюції «Права окремих осіб і груп у ситуаціях уразливості або історичної дискримінації в питаннях навколишнього середовища та клімату» визнає диференційований вплив зміни клімату, підтверджує посилене зобов'язання держав гарантувати та захищати права цих осіб або груп в цілому, оскільки вони історично та систематично несуть найбільший тягар структурної нерівності, а також висвітлює низку зобов'язань держав по кожній з означених груп окремо. У документі наголошується на важливості забезпечення «активної прозорості» щодо права на доступ до екологічної інформації, відкритості та інклюзивності процесу участі громадськості у прийнятті екологічних рішень та доступності екологічного правосуддя, з особливим акцентом на ролі окремих осіб, народів, спільнот, рухів і груп, які захищають екологічні права людини, беруть участь у розробці амбітної кліматичної політики та цілей, а також у захисті стратегічних екосистем у боротьбі зі зміною клімату, таких як океани, джунгли і ліси [99].

Практика МАСПЛ, що є головним судовим органом міжамериканської системи захисту прав людини, заслуговує на окрему згадку в контексті цього підрозділу. Згідно з рішенням у справі «Корінний народ кечуа з Сараяку проти Еквадору» (Case of the Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador) 2012 р., договори про права людини є «живими інструментами», тлумачення яких має змінюватися з часом і відображати поточні умови життя (п. 161) [100]. Це цілком відповідає положенню статті 29 Американської конвенції 1969 р., що закріплює принцип «розширеного тлумачення», який передбачає, за словами Л. Ліксінскі (Lucas Lixinski), що вона буде тлумачитися відповідно до інших відповідних міжнародних договорів про права і свободи людини. Таким чином, будь-який документ можна використовувати як засіб для розширення юрисдикції

міжамериканської системи, оскільки права людини є взаємозалежними, навіть якщо не всі вони містяться в ключовому документі, який тлумачить Суд [101, с. 587]. У контексті вразливих категорій населення це могло б означати існування можливості посилатися на положення про захист їхніх екологічних прав, що гарантовані іншими міжнародно-правовими актами, зокрема універсального характеру, особливо ті, згода на обов'язковість яких була надана компетентними органами держави, проти якої такі особи чи групи осіб подають позов.

Так, 15 листопада 2017 р. МАСПЛ видав консультативний висновок ОС 23/17 у відповідь на запит Колумбії про матеріальні і процесуальні зобов'язання держав щодо захисту навколишнього середовища, які випливають із зобов'язання поважати та забезпечувати права на життя та гуманне ставлення, визнані у статтях 4 (1) та 5 (1) Американської конвенції з прав людини 1969 р. Суд визнав, що право на здорове навколишнє середовище є автономним, фундаментальним правом людини (як індивідуального, так і колективного значення), що підлягає захисту (п. 59, 62), а також підкреслив, що численні інші права, які є особливо вразливими через погіршення стану навколишнього середовища, можуть постраждати через недотримання екологічних зобов'язань, зокрема економічні, соціальні, культурні та екологічні права, захищені ст. 26 Американської конвенції 1969 р., Сан-Сальвадорським протоколом 1988 р. та іншими угодами і документами (п. 55), тим самим наголосивши на взаємозалежності і неподільності прав людини, навколишнього середовища і сталого розвитку. МАСПЛ також встановив, що наслідки для цих прав можуть відчуватися з більшою інтенсивністю певними групами в уразливому становищі, а держави юридично зобов'язані протистояти цій вразливості на основі принципу рівності та недискримінації (п. 67) [102].

Як слушно зазначає П. Сівьор (Przemysław Siwior), цей консультативний висновок впливає з принципу незавдання екологічної шкоди та розширює список формальних підстав для подання скарг про порушення прав, що закріплені у Американській конвенції з прав людини 1969 р., до МАСПЛ [103, с. 177-178]. Е. Грант (Evdané Grant) звертає нашу увагу, що до консультативного висновку МАСПЛ 2017 р. право на здорове довкілля не виокремлювалося, а міжамериканські

інституції на сьогоднішній день визнають дуже обмежену кількість соціально-економічних прав [104, с. 64].

У 2023 р. міністри закордонних справ Чилі та Колумбії звернулися до МАСПЛ з проханням надати консультативний висновок щодо обсягу державних зобов'язань стосовно реагування на кліматичну надзвичайну ситуацію згідно з міжнародним правом прав людини та, зокрема, згідно з Американською конвенцією з прав людини 1969 р. Окремо в запиті міститься прохання щодо роз'яснення обсягу зобов'язань стосовно вразливих груп, а також прямо згадується необхідність враховувати різноманіття нинішніх поколінь, диференційований географічний вплив і права майбутніх поколінь, які впливають з міжнародного права прав людини, в контексті зміни клімату [105].

Паралельно до вищезначених процесів на теренах Європи та Америки, впродовж останніх десятиліть все більш поширеною ставала думка про те, що найбільш вразливим до кліматичних змін та інших глобальних екологічних проблем континентом є Африка. В умовах неоднорідності африканських культур, політик та правових систем, основним форумом для прийняття загальноафриканських рішень є Африканський Союз (далі – АС), що став правонаступником Організації Африканської Єдності (далі – ОАЄ) [106]. За час їхньої діяльності було прийнято низку загальнообов'язкових міжнародно-правових актів та створено інституційну структуру щодо захисту і заохочення прав людини. Проте питання захисту прав вразливих категорій населення в екологічній сфері досі залишається недостатньо врегульованим.

Так, в Африканській хартії прав людини і народів 1981 р. (далі – Хартія 1981 р.) вказано, що всі народи мають право на загальний задовільний рівень навколишнього середовища, що сприяє їхньому розвитку (ст. 24) [107]. Таке формулювання, перш за все, робить акцент на колективних, а не індивідуальних правах, пов'язуючи право на навколишнє середовище із правом на розвиток [108, с. 221]. Індивідуальні екологічні права людини Хартія захищає опосередковано, зокрема в ст. 13(3) та 16(1) які, відповідно, закріплюють положення про право доступу до громадських послуг (водопостачання, вивезення відходів, санітарні

послуги) і право на максимально можливий рівень фізичного та психічного здоров'я [107].

М. Луміна вважає, що дотримання принципу недискримінації у контексті ст. 24 гарантує, що особливий захист права на здорове навколишнє середовище буде гарантовано особливо вразливим та маргіналізованим верствам населення задля усунення існуючої суспільної нерівності [109, с. 45-46]. Наприклад, ст. 18 (3) Хартії передбачає захист прав жінки і дитини згідно з положеннями міжнародних декларацій та конвенцій, а люди похилого віку та люди з інвалідністю наділяються правом на «спеціальні заходи захисту відповідно до їхніх фізичних або моральних потреб» (ст. 18 (4)) [107].

Положення статті 24 Хартії знаходять продовження в Установчому акті АС 2000 р., де в якості однієї з цілей Союзу визначено «заохочення та захист прав людини і народів відповідно до Африканської хартії прав людини і народів та інших відповідних документів з прав людини» [110]. Крім того, 2003 р. ознаменувався прийняттям додаткового протоколу до Хартії 1981 р. Про права жінок в Африці (далі – Протокол Мапуту), який закріпив у ст. 18 право жінок на здорове та стале довкілля [111].

На особливу увагу заслуговує Африканська конвенція по збереженню природи та природних ресурсів 1968 р. (переглянута у 2003 р.), яка встановлює рамки для захисту навколишнього середовища та сталого використання природних ресурсів, а також наголошує на необхідності тісної співпраці задля реалізації глобальних і регіональних механізмів, що підтримують цілі Стокгольмської декларації 1972 р., Декларації Ріо 1992 р. та Порядку денного на 21 століття. Основною метою Конвенції є посилення захисту навколишнього середовища, сприяння збереженню та сталому використанню природних ресурсів, а також гармонізація та координація політики у цих сферах з метою досягнення екологічно раціональної, економічно обґрунтованої та соціально прийнятної політики та програм розвитку [112, с. 125-126].

Не можна не погодитися з думкою А. Олуборде Джегеде (Ademola Oluborode Jegede) про те, що ця Конвенція містить низку положень, які мають

прямий і опосередкований потенціал щодо захисту вразливих груп, зокрема через заклик держав вживати заходів для запобігання деградації землі та ґрунту (ст. 6), управління водними ресурсами (ст. 7), захисту і збереження рослинного покриву, включаючи лісовий (ст. 8) [113, с. 70].

Крім того, слід наголосити на відповідності статті 3 переглянутої Африканської конвенції по збереженню природи та природних ресурсів 2003 р. духу ст. 24 Хартії 1981 р., яка визначає право всіх народів на задовільне середовище, сприятливе для їхнього розвитку, одним із керівних принципів при здійсненні дій щодо реалізації Конвенції та досягненні її цілей. Означене підкріплюється обов'язком держав індивідуально та колективно забезпечувати здійснення права на розвиток і потреб довкілля у сталий, справедливий та рівний спосіб, зокрема шляхом превентивних заходів і застосування принципу обережності, а також з належним врахуванням етичних і традиційних цінностей та наукових знань в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь (ст. 4) [114].

Усвідомлення того, що багато розвинених країн експортують токсичні відходи до Африки, а також розуміння важливості заборони ввезення небезпечних відходів у країни, що розвиваються, стали поштовхом до прийняття Бамакської конвенції про заборону ввезення в Африку і контроль за транскордонним перевезенням та утилізацією в Африці небезпечних відходів 1991 р. [115]. І хоча увага Бамакської конвенції безпосередньо не була зосереджена на питання екологічних прав вразливих осіб, на першій конференції сторін Конвенції, що відбулася у 2013 р., держави у своєму спільному рішенні висловили прагнення шляхом ефективного виконання її положень захистити вразливі групи, включаючи дітей і бідні громади, від негативного впливу, який має місце в результаті використання небезпечних хімікатів і нераціонального видалення відходів, а також вжити заходів, щоб запобігти перетворенню Африки на звалище токсичних відходів (п. 4) [116].

Так, наприклад, маленьке рибальське село Коко (Нігерія) потрапило в міжнародні новини в 1988 р., коли було виявлено, що дві італійські фірми спільно з жителями Коко організували зберігання 18000 бочок з небезпечними відходами.

На той час, коли нігерійська влада виявила схему, бочки почали протікати, а люди почали хворіти [117]. Подібний випадок трапився й у 2006 р., коли голландське судно під назвою «Пробо Коала» скинуло в районі міста Абіджан в Кот-д'Івуарі близько 500 тонн токсичних відходів. За офіційною інформацією уряду Кот-д'Івуару, цей інцидент призвів до загибелі 15 людей, а 69 людей було госпіталізовано. Усього ж за медичною допомогою звернулося 108 тисяч людей [118].

З метою досягнення panafricanського бачення інтегрованої, процвітаючої та мирної Африки, в 2015 р. АС було розроблено Порядок денний на період до 2063 р. як стратегічну основу для довгострокових соціально-економічних та інтеграційних перетворень континенту. Пріоритетним напрямком документ визначає адаптацію до різного роду викликів, що є запорукою для виживання найбільш уразливих верств населення. Окрім зазначеного, Африка повинна створити сприятливе середовище для своїх жінок, дітей і молоді, щоб вони процвітали та повністю розкривали свій потенціал [119].

Африканською комісією з прав людини і народів також було визнано зв'язок між правами людини та екологічними проблемами в Резолюції 153 від 2009 р. У ній міститься заклик до Асамблеї глав держав і урядів вжити всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб Комісію було включено до переговорної групи АС щодо зміни клімату, а також рішення провести дослідження впливу зміни клімату на права людини в Африці. Резолюція наполегливо закликає Асамблею глав держав і урядів забезпечити включення спеціальних заходів захисту вразливих груп, таких як діти, жінки, люди похилого віку, корінні громади та жертви стихійних лих і конфліктів, до будь-якої міжнародної угоди чи акту щодо зміни клімату, так як відсутність цих гарантій може поставити під загрозу їх життя, фізичну цілісність і засоби до існування [120]. Ця теза була підтверджена у подальших резолюціях 271 (2014), 342 (2016) та 417 (2019).

Африканський суд з прав людини і народів, який складає другу ланку африканської системи захисту прав людини, ще жодного разу не розглядав справи щодо порушених матеріальних екологічних прав, проте він має значну кількість

рішень щодо пов'язаних із довкіллям питань, які впливають на його стан або межують із реалізацією мети щодо досягнення задовільного стану навколишнього середовища [121, с. 405]. Як правило, ці справи стосуються захисту прав корінних народів на землю та розвиток.

Зокрема, слід зазначити щодо справи «Африканська комісія з прав людини і народів проти Кенії» (*African Commission on Human and Peoples' Rights v. Kenya*), яка розглядалась у період з 2012 по 2017 рр. Її суть зводиться до того, що в 2009 р. корінний народ окієк, який населяє великий лісовий комплекс Мау, через службу лісового господарства Кенії отримав повідомлення від уряду країни про виселення через 30 днів. Уряд Кенії, серед іншого, стверджував, що громада окієків використовувала ліс неналежним чином із недотриманням принципу сталого розвитку. Незважаючи на те, що це твердження ґрунтувалося на необхідності захисту лісу, окієк стверджували, що їхнє виселення матиме значні негативні наслідки для політичного, соціального та економічного виживання громади. Приймавши до уваги «очевидну вразливість корінних народів», Суд постановив, що уряд Кенії порушив низку положень Хартії 1981 р., зокрема право на розвиток (п. 216), і повинен був у розумний строк усунути всі встановлені порушення та повідомити Суд про вжиті заходи протягом шести місяців з дати винесення рішення (п. 227 (iii)). Крім того, Суд виявив, що окієк не брали активної участі в розробці та визначенні програм охорони здоров'я, житла та інших економічних та соціальних програм, які їх стосуються (п. 210) [122].

Таким чином, рішення суду у справі окієк підтвердило необхідність розгляду та вирішення питань захисту довкілля в рамках підходу, заснованого на правах людини, з урахуванням вразливого положення окремих груп населення.

1.3. Підходи до визначення вразливості в контексті захисту екологічних прав людини

Дослідження особливостей міжнародно-правового захисту екологічних прав вразливих категорій осіб вбачається неможливим без визначення поняття «вразливість» та критеріїв вразливості, які застосовуються до різних груп.

Насамперед слід зазначити, що історія становлення і розвитку сучасної концепції вразливості є тривалою і комплексною. В міжнародно-правовій доктрині поширення отримав англійській еквівалент цього терміну – «vulnerability», що походить від латинських слів *vulnus* («рана») та *vulnerare* («ранити») і спочатку застосовувався для позначення виключно фізичної шкоди [123, с. 5]. З кінця 17-го століття до обсягу цього поняття стали включати і ситуації, що потенційно можуть завдати психологічних, моральних та духовних страждань [124].

Цей термін використовується, як правило, для позначення суб'єктів чи ситуацій в умовах відсутності належного захисту. Він свідчить про схильність до поранень, шкоди, відкритість для нападу, експлуатації, критики чи спокуси, несе в собі риси слабкості, залежності, немічності та тягаря, зазначає Т. О'Доннелл (Therese O'Donnell) [125, с. 573]. Водночас можна зустріти і більш позитивні інтерпретації цього поняття. Слово «вразливість» використовується, зокрема, для позначення здатності виявляти любов, співчуття та відкритість до змін [126, с. 5].

Спроби концептуалізації феномену вразливості мали місце ще в 1940-х роках у контексті дослідження катастроф і небезпек. Довгий час панівне становище в цій сфері мала перспектива небезпеки, яка розглядала природні явища як єдину причину катастроф, залишаючи поза увагою людський фактор у їх попередженні [127]. Проте дослідження, проведені групою вчених в 1970-80-х роках, надали докази того, що неналежне управління, корупція, нерівність у доступі до природних ресурсів і відсутність інвестицій в соціальні послуги та інфраструктуру мають набагато більше спільного з перетворенням таких природних явищ, як посуха чи прибережний шторм на катастрофи. Тоді мало місце усвідомлення того, що центральним стрижнем у подоланні негативних наслідків надзвичайних ситуацій мав стати підхід, заснований на вразливості [123, с. 5]. Зазначений феномен отримав широке використання в роботі міжнародних організацій і дослідницьких програм, що займаються питаннями подолання бідності та заохочення сталого розвитку, як-от: Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (далі – ФАО), Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, ЮНЕП, Програма розвитку ООН (далі – ПРООН), Світовий банк тощо,

які здійснюють оцінку вразливості для визначення місць і людей, які найбільше постраждають від негативних наслідків змін природнього та антропогенного характеру [128, с. 18].

Попри свою основу, що бере початок з соціології, ця концепція нерозривно переплітається з міжнародним правом прав людини, оскільки сприйнятливість індивідів до шкоди є відправною точкою всього міжнародного руху за права людини [129, с. 778]. Варто зазначити, що термін «вразливість» не знайшов свого чіткого визначення в жодному міжнародно-правовому акті, зокрема договірною характеру [130]. Це зумовлено комплексністю зазначеного феномену та неоднорідністю ситуацій, у яких його може бути використано. У більшості випадків, він апіорі вбачається таким, що не потребує додаткового пояснення. Однак правильне розуміння та застосування терміну «вразливість» є важливою складовою нашого дослідження, тому розглянемо існуючі підходи міжнародних організацій та доктрини міжнародного права до його визначення.

Слід погодитися з Х. К. Вільягран де Леоном (Juan Carlos Villagran De León) в тезі про те, що міжнародні установи, як правило, прагнуть спростити цей термін до практичного рівня, що б дозволило їм здійснити оцінку вразливості для подальшої роботи щодо подолання цього явища. Наукові кола, навпаки, зацікавлені в аналізі всіх питань, дотичних до цього феномену, від соціальної, антропологічної, економічної, екологічної, до технічної чи інженерної точок зору з метою його характеристики для підвищення обізнаності щодо цієї проблематики та надання відповідних рекомендацій урядам і міжнародним агенціям [131].

На думку Н. Еджера (Neil Adger), лише у сфері відносин між людиною та навколишнім середовищем термін «вразливість» використовується у своєму загальному, хоча і суперечливому значенні [132, с. 269]. Так, у межах Сендайської рамкової програми зі зменшення ризиків лих, заснованої резолюцією ГА ООН 69/283 у 2015 р., поняття «вразливість» трактується як умови, що визначаються фізичними, соціальними, економічними та екологічними факторами або процесами, які підвищують сприйнятливості окремої людини, спільноти, активів або систем до впливу небезпек [133]. Це, зокрема, включає знижену здатність

індивіда чи групи передбачати, справлятися, протистояти та відновлюватися після наслідків природних або антропогенних катастроф чи конфліктів [134].

Шостий звіт Міжурядової групи експертів зі зміни клімату «Зміна клімату 2022: наслідки, адаптація та вразливість» надає більш лаконічне визначення вразливості – схильність до негативного впливу, яка охоплює різноманітні поняття та елементи, включаючи чутливість або сприйнятливність до шкоди та відсутність здатності впоратися й адаптуватися [134, с. 2927]. Схожий підхід має і Міжнародна організація з міграції (далі – МОМ), яка визначає вразливість як обмежену здатність уникати, чинити опір, справлятися або відновлюватися від шкоди, що є результатом унікальної взаємодії індивідуальних, побутових, громадських і структурних характеристик і умов [136].

М. Пеллінг (Mark Pelling) визначає вразливість як схильність до ризику і нездатність уникнути чи поглинути потенційну шкоду, виділяючи при цьому фізичну вразливість середовища, соціальну вразливість людей та їхніх соціальних, економічних і політичних систем та вразливість людини, як поєднання перших двох форм [137, с. 5].

Таким чином, можна виділити три структурних компоненти вразливості:

1. Вплив (зовнішня загроза, зумовлена надзвичайними подіями, соціально-економічною ситуацією тощо);
2. Чутливість (ступінь сприйнятливості до впливу, близькість до загрози);
3. Стійкість (здатність справлятися та відновлюватися) [138, с. 241].

На думку К. Барроу (Chris Barrow), під час проведення оцінки екологічної вразливості необхідно зосереджувати увагу саме на цих елементах, з метою покращення їх наукового розуміння, для інформування відповідних зацікавлених осіб і розробки стратегій адаптації [139, с. 3]. Означені показники можуть значним чином відрізнитися для окремих соціальних спільнот, груп та індивідів, що робить їхню вразливість, зокрема в екологічній сфері, неоднаковою, наголошують в ЮНЕП [128, с. 19].

У той же час, вразливість можна розуміти як універсальний людський досвід, оскільки всі люди без виключення є вразливими та схильними до залежності (як

хронічної, так і епізодичної), тому держава, яка, вочевидь, не здатна повністю викоринити вразливість, має відповідне зобов'язання зменшити, покращити та компенсувати її негативні наслідки [140, с. 5]. М. Лонго (Mariano Longo) та В. Лоруббіо (Vincenzo Lorubbio) вважають, що вразливість людського виду тісно переплітається з цілістю природного середовища, тому доцільно говорити про необхідність захисту «усього вразливого життєвого порядку» та використовувати термін «вразливість екосистем» [141, с. 1614].

Таким чином, концепція вразливості передбачає певний ризик у поєднанні з рівнем соціально-економічної відповідальності та здатністю впоратися з наслідками тієї чи іншої події. Однак вона не є постійною категорією. К. Фогель (C. Vogel) та К. О'Браєн О'Брієн (K. O'Brien) визначають, що цій концепції притаманні:

1. багатовимірність (вразливість одразу до декількох стресорів або за декількома критеріями (міжсекційна вразливість);
2. залежність від масштабу (часового і просторового);
3. динамічність (невпинна зміна стресорів у відповідь на зміни довкілля та соціально-економічні перетворення) [142].

Ну думку А. Тіммер та ін., вразливість – це концепція-хамелеон, яка змінюється залежно від суб'єкту та контексту її використання. Крім того, нею можна зловживати для збереження статусу-кво, коли оцінюється вразливість не усього світового порядку, а лише певних груп, яким надаються обмежені права [143, с. 195].

Головною метою захисту вразливих категорій населення є забезпечення їхньої можливості повною мірою розвинути свій потенціал (включаючи фізичний, розумовий та духовний аспект розвитку) [22]. Беззаперечним ризиком концепції вразливості є те, що вона накладає «тавро» та створює стереотипи щодо представників вразливих груп. Повсякденне використання терміну «вразливий», як правило, розглядається як щось, що робить людину слабкою і те, чого слід уникати. Результатом є наявність «покровительського» ставлення до цих осіб, за якого вразливість ототожнюється, скоріше, з потребою у більшому захисті, аніж з розширенням повноважень чи участі у прийнятті рішень [143, с. 194]. Ще одним

проблемним аспектом є так звана «автоматична вразливість», коли певні групи відносяться до категорії вразливих без належного аналізу конкретних обставин та контексту ситуацій, які не завжди мають наслідком вразливе положення особи [144, с. 328-329].

До обсягу поняття «вразливі категорії/групи осіб» зазвичай відносять жінок, дітей, осіб, які живуть у бідності, членів корінних народів і традиційних громад, людей похилого віку, людей з інвалідністю, етнічні, расові чи інші меншини та переміщених осіб [50]. Варто зазначити, що вичерпного переліку критеріїв вразливості, тобто класифікації вразливих груп, не існує. У той же час, термін «вразливі групи» фігурує у багатьох міжнародно-правових актах, зокрема тих, що були проаналізовані нами в попередніх підрозділах. У результаті проведеного аналізу можна виокремити такі загальні критерії для встановлення вразливості:

- вік (діти, люди похилого віку);
- гендер (жінки в ув'язненні, жертви насильства, вагітні жінки);
- етнічне походження (національні та етнічні меншини, корінні народи);
- матеріальне становище (особи, які живуть за межею бідності, безпритульні);
- міграційний статус (біженці, внутрішньо переміщені особи, трудящі-мігранти, шукачі притулку);
- рід занять (екологічні активісти, правозахисники);
- стан здоров'я (особи з ВІЛ/СНІД, люди з фізичними вадами або розладами психіки);
- статус волі (затримані й ув'язнені особи);
- статус меншини (релігійні, сексуальні тощо) [145, с. 13-14].

Важливо зазначити, що вказані критерії не є взаємовиключними, оскільки люди можуть належати до кількох уразливих груп одночасно [146], наприклад, діти з корінних народів, жінки похилого віку, біженці з інвалідністю, правозахисники, які є представниками національних меншин тощо. Таким чином, вразливих груп може бути нескінченна кількість, зазначають Т. Сироїд та Л. Фоміна. Вразливість людини може бути зумовлена двома факторами, які часто є взаємопов'язаними: об'єктивні зовнішні чинники, які ставлять будь-яку особу в так зване «вразливе

становище», як-от екологічні катастрофи та зміна клімату, а також особисті фізичні або психічні характеристики (раса, стать, вік тощо), які спричиняють неприйняття суспільством з будь-якої причини незалежно від поведінки індивіда [147, с. 14].

Визначення вразливих груп на випадок надзвичайних або кризових ситуацій є проблемою, яку має вирішувати будь-яка система управління ризиками, оскільки люди мають неоднакові рівні схильності до небезпек. Уразливі групи можна визначити як населення в країні, яке має певні особливі характеристики, через які воно піддається більшому ризику необхідності гуманітарної допомоги або виключення надання з фінансових і соціальних послуг. Під час кризи такі групи потребуватимуть вжиття щодо них додаткових заходів, які мають бути передбачені як частина надзвичайної фази боротьби з наслідками катастроф [148]. Але слід зауважити, що серед постраждалого населення люди з однаковими характеристиками не відчуватимуть однакового рівня вразливості [134]. Це зумовило виникнення таких концепцій як «екологічна справедливість», «соціальна неблагополучність» або «соціальна вразливість», які зосереджуються саме на тому, як нерівномірно населення з різними соціально-економічними характеристиками страждає від змін, зокрема екологічного характеру, зазначає А. Паласіос Гарсія та ін. (Antonio Palacios García et al.) [149, с. 110].

Саме тому, під час визначення вразливих категорій населення з метою надання їм спеціального захисту та допомоги у адаптації до наслідків екологічних криз вкрай важливим є урахування індивідуальних факторів, таких як склад домогосподарства, особливі потреби осіб, стан здоров'я, соціально-економічне положення тощо.

Група експертів з найменш розвинених країн Рамкового механізму Конвенції про зміну клімату в 2018 р. представила Міркування щодо вразливих груп, спільнот та екосистем у контексті національних планів адаптації, в яких було висвітлено низку рекомендацій щодо визначення вразливих груп та громад. Окрім загальноприйнятої класифікації вразливих груп (діти, жінки, корінні народи тощо) документ пропонує альтернативні критерії оцінки для виявлення вразливих груп і спільнот, а саме:

- критерій впливу зміни клімату (орієнтований на групи та громади, які зазнали негативного впливу кліматичних небезпек і мають обмежену здатність відновлюватися самостійно);

- категоріальний критерій (за статтю, віком, доходом, освітою, здібностями, етнічною та соціальною приналежністю);

- географічний критерій (визначення пріоритетних регіонів, груп і громад, яким слід надати особливу увагу в національних планах адаптації до зміни клімату);

- використання локальних інструментів оцінювання (зادля визначення вразливих груп на місцях) [150].

У доповіді ЮНЕП «Глобальна екологічна перспектива 3» 2002 р. визначено, що вразливість до шкоди навколишньому середовищу відображає взаємозв'язок між впливом фізичних загроз для добробуту людини та здатністю людей і спільнот протистояти цим загрозам. Критеріями вразливості може бути надзвичайна сприйнятливість до певних видів шкоди навколишньому середовищу, відмова в захисті певних прав або поєднання цих двох елементів. У свою чергу, екологічна вразливість виникає через складні взаємодії між біофізичними явищами, владними структурами та соціально-економічними умовами [152].

Фокус нашого дослідження зосереджено на захисті екологічних прав таких вразливих категорій осіб, як діти, жінки, екологічні мігранти та корінні народи. Такий вибір було обумовлено особливою чутливістю цих груп до погіршення стану довкілля, а також тим фактом, що вони є одними з найбільш незахищених верств населення в екологічному контексті. Нижче наводимо низку аргументів на користь цього твердження.

За загальноприйнятим визначенням, дитиною вважається особа, яка досягла 18-ти річного віку (крім випадків, коли за її особистим законом повноліття настає раніше) [153]. Нарівні з терміном «дитина» в міжнародному праві часто використовується поняття «молодь». Для статистичних цілей, ООН – без шкоди для будь-яких інших визначень, зроблених державами-членами – визначає «молодь» як осіб віком від 15 до 24 років [154].

Преамбула Конвенції ООН про права дитини 1989 р. визначає, що вразливість дітей зумовлена їхньою «неповноцінністю» порівняно із дорослими через їхню фізичну та ментальну незрілість [153]. У цьому контексті, С. Норозі (S. Norozi) та Т. Моен (T. Moen) зазначають, що діти є фізично слабшими, менш розвиненими і важать менше дорослих. Вони, як правило, володіють меншою кількістю когнітивних навичок, інтелектуальних здібностей, мають менший обсяг знань та обмежену здатність міркувати, є менш компетентними у соціалізації, повсякденному житті тощо. Наслідком цього є те, що діти сприймаються як відносно безправні особи [155, с. 81].

Період перебування в утробі та дитинство, які ще називають «вікнами вразливості», є найбільш чутливими до шкідливих наслідків впливу зовнішнього середовища частинами життя людини [156]. Це пов'язано з тим, що в цей час відбувається прискорений ріст, швидкий поділ клітин та формування органів. Порушення цих процесів може стати причиною довічних відхилень та аномалій. Вплив хімічних речовин навколишнього середовища, а також інфекційних агентів, відбувається через повітря, їжу, воду та всмоктування через шкіру, тому середовище, в якому відбувається внутрішньоутробний і дитячий розвиток, є дуже важливим [157, с. 151].

Згідно з інформацією, опублікованою ЮНЕП, забруднення повітря, води та вплив токсичних речовин, разом із іншими видами шкоди навколишньому середовищу, щороку спричиняють 1,5 мільйона смертей дітей віком до 5 років і сприяють розвитку хвороб, інвалідності та ранній смертності протягом усього їхнього життя [158]. Крім того, довгострокові наслідки для здоров'я та життя дітей мають зміна клімату та втрата біорізноманіття. Діти, особливо з найбільш вразливих і маргіналізованих верств населення, більше піддаються та непропорційно страждають від усіх видів шкоди довік, ніж будь-яка інша група, незважаючи на те, що несуть за це найменшу відповідальність [159].

У дослідженні Дитячого фонду ООН (далі – ЮНІСЕФ) «Вразливість дітей до зміни клімату та наслідків катастроф у Східній Азії та Тихоокеанському регіоні» 2011 р. зазначається, що деякі захворювання, від яких страждають переважно діти,

є дуже чутливими до зміни клімату. Так, недоїдання, холера, діарейні та трансмісивні захворювання, як-от малярія та денге, часто пов'язують з підвищенням середніх температур внаслідок зміни клімату [160].

ВООЗ визначила, що діти є більш вразливими до екологічних ризиків, ніж дорослі, через те що:

- вони постійно ростуть, а тому вдихають більше повітря, споживають більше їжі та п'ють більше води, ніж дорослі, пропорційно своїй вазі;

- системи дитини (центральна нервова, імунна, репродуктивна, травна) знаходяться у процесі розвитку, тому вплив токсичних речовин навколишнього середовища на певних ранніх стадіях розвитку може призвести до незворотних пошкоджень;

- діти поведуться інакше, ніж дорослі, а тому вони інакше піддаються екологічним ризикам. Наприклад, маленькі діти повзають по землі, де вони можуть піддаватися впливу пилу та хімічних речовин, які накопичуються на підлозі та ґрунті;

- діти недостатньо контролюють своє оточення. На відміну від дорослих, вони можуть не знати про ризики та не мати змоги зробити вибір задля захисту свого здоров'я [161].

Крім того, через свій вік діти не можуть брати повноцінної участі в процесі прийняття рішень з екологічних питань, які б теоретично могли обмежити шкідливий вплив, якого вони зазнають.

У спільній заяві керівників установ ООН під назвою «Step up!» (з англ. – Крок вперед) 2021 р. було визнано, що погіршенням навколишнього середовища та кліматичними катастрофами порушуються деякі права дітей (а також молоді), серед яких право на життя, право на відпочинок та дозвілля, культурні права, право на змістовну та інформовану участь у прийнятті рішень, право на інформацію, право на доступ до ефективних засобів правового захисту, права корінних народів і право на розвиток [162].

На думку Д. Херінга (Jonathan Herring), образ дитини, як вразливої особи, втілюється у двох основних аспектах правового регулювання дитинства. Перший

має на меті захист дітей від шкоди через відсутність у них змоги піклуватися про себе і стійкості до виникаючої шкоди. Другий аспект передбачає надання дітям відповідних можливостей задля уникнення вразливості дитинства та досягнення ними успішного, дорослого, самостійного й автономного життя [163, с. 1512].

Вразливість жінок в екологічному контексті також характеризується низкою специфічних лише цій групі чинників. За даними ВООЗ, кожна третя жінка у світі зазнає впливу гендерно зумовленого насильства [164]. Організація «ООН-Жінки» визначає гендерне насильство як шкідливі дії, спрямовані проти окремої особи або групи осіб на основі їхньої статі, які ґрунтуються на системній гендерній нерівності, зловживанні владою та шкідливих соціальних нормах [165]. Цей термін підкреслює численні форми насильства, однією з яких є «екологічне насильство» – явище, яке виникає у різних громадах в результаті погіршення стану довкілля, конкуренції за природні ресурси, кількість яких невинно зменшується, та скоєння екологічних злочинів [166].

Зміна клімату, повільна деградація навколишнього середовища та кліматичні катастрофи посилюють ризики насильства щодо жінок і дівчат, в результаті чого вони стикаються з цілим спектром насильства, як-от: зґвалтування, домагання, насильство з боку інтимного партнера, ранні дитячі шлюби, торгівля людьми та сексуальна експлуатація [167]. Наприклад, у Непалі внаслідок землетрусу 2015 р. багато дівчаток стали сиротами, що призвело до зростання кількості ранніх шлюбів [168]. На Гаїті внаслідок економічної кризи, спричиненої ураганом в 2016 р., почастишали випадки продажу дівчаток у сексуальну експлуатацію [169]. Інший приклад – деякі країни Африканського рогу (зокрема Ефіопія та Сомалі), де в 2010-11 роках зросла кількість випадків, коли неповнолітніх дівчаток продавали у ранній шлюб в обмін на худобу лише для того, щоб їх сім'ї могли пережити наслідки тривалої посухи [170].

Подібні випадки є характерними не лише для країн, що розвиваються. Так, після урагану Катріна на півдні Сполучених Штатів Америки (далі – США) у 2005 р., рівень гендерного насильства, якого зазнали жінки, зріс більш ніж утричі, причому кількість зґвалтувань з боку інтимних партнерів у 16 разів перевищувала

середній показник по країні, а в штаті Міссісіпі, зокрема, рівень згвалтувань серед жінок, переміщених у парки трейлерів, зріс у 53,6 рази порівняно з базовим рівнем за той рік [171].

Окрім того, що гендерно зумовлене екологічне насильство шкодить здійсненню жінками своїх основоположних прав, воно стає перешкодою для збереження довкілля та досягнення ЦСР, заважаючи участі жінок у захисті та раціональному управлінні природними ресурсами. Наприклад, проєкт у Непалі виявив, що сексуальна експлуатація використовувалася для залякування жінок і перешкоджання їхній участі в заходах щодо відновлення екосистем [166].

Міжнародна неурядова організація Міжнародний союз охорони природи (далі – МСОП) у 2020 р. представила дослідження «Гендерне насильство та взаємозв'язок із навколишнім середовищем», яке розкриває комплексну та системну природу гендерно зумовленого насильства у трьох основних контекстах: доступ до природних ресурсів і контроль над ними; екологічний тиск і загрози; а також екологічні дії для захисту та збереження екосистем і ресурсів [172].

Незважаючи на те, що насильство щодо жінок є глобальним явищем, воно непропорційно впливає на жінок, які вразливі за декількома критеріями. Спеціальний доповідач Ради ООН з прав людини з питань насильства щодо жінок і дівчат у своїй доповіді A/77/136 2022 р. визначає групи жінок, які перебувають в зоні ризику через їхню особливу вразливість до зміни клімату, а саме: жінки з корінного населення та жінки, які належать до груп меншин; жінки похилого віку; екологічні правозахисниці; жінки різної сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності; жінки, які живуть у бідності, та ті, хто очолює домашні господарства; жінки з сільської місцевості; жінки та дівчата, вимушено переміщені через зміну клімату та погіршення навколишнього середовища (п. 49-56) [173].

Як зазначає К. Генідж (K. Ginige) та ін., існують біологічні, соціальні та економічні умови й процеси, які роблять жінок більш уразливими. В результаті спільного впливу цих умов і процесів, жінки мають гендерну ідентичність відмінну від чоловіків, що визначає їхню роль і обов'язки у суспільстві, які, в свою чергу, зумовлюють різний обсяг впливу катастроф природнього характеру [174, с. 328].

Так, під час цунамі 2004 р. у Таїланді загинуло більше жінок, ніж чоловіків, оскільки відповідно до своєї гендерної ролі, вони були відповідальні за пошук дітей та родичів, а також не вміли лазити по деревам і плавати, на відміну від хлопчиків та чоловіків [175].

Крім того, як справедливо зазначають деякі вчені, гендерно-нейтральна політика щодо навколишнього середовища та сталого розвитку через незастосування гендерної перспективи для оцінки впливу довкілля на виживання та розвиток людини, недостатню кількість досліджень щодо зв'язку жінок і навколишнього середовища та відсутність чіткості у зборі й аналізі відповідних даних щодо гендерних питань, як правило, ігнорує відмінності у впливі деградації навколишнього середовища та природних ресурсів і зміни клімату на жінок і чоловіків та здійснення їхніх прав [176].

Так, жінки розглядаються як більш вразливі до погіршення стану довкілля та зміни клімату особи, ніж чоловіки. Це зумовлено тим, що вони складають більше частину населення, яке перебуває за межею бідності. За таких умов, чоловіки емігрують у пошуках можливостей працевлаштування та залишають сім'ю, що призводить до «фемінізації» обов'язків, яка інтенсифікує робоче навантаження на жінок [177, с. 10]. Вочевидь, вони більше залежать від природних ресурсів, що знаходяться під загрозою, оскільки відіграють вирішальну роль в їх управлінні у своїх домогосподарствах.

У той час як діти і жінки є особливо чутливими до змін через їхній вік та стать, біженці, в силу певних обставин або у результаті навмисного планування, стикаються з множинною вразливістю через свій соціальний статус. У поєднанні з різноманітними формами просторової та соціально-політичної ізоляції, як-от: обмеження або позбавлення права на роботу, свободу пересування, виключення з національних програм соціального захисту тощо, біженці стають особливо чутливими до зміни клімату та загального стану довкілля [178].

У межах регіональних та національних правових систем захист надається багатьом групам вимушених і недобровільних мігрантів – біженцям, особам без громадянства, жертвам торгівлі людьми та особам, які набули статусу внутрішньо

переміщених внаслідок різного роду катастроф і збройних конфліктів. Проте наразі мова йде про виокремлення нової категорії вимушених переселенців – екологічних мігрантів [179]. Хоча випадки екологічної міграції траплялися з самого початку історії людства, розповсюджений нині термін «екологічні біженці», як вважається, було вперше використано у 1985 р. експертом ЮНЕП Е. Ель-Хіннаві щодо осіб, які через помітне погіршення стану навколишнього середовища тимчасово або назавжди вимушені вдаватися до міграції, залишаючи своє традиційне місце проживання [180, с. 4], тому що їхні засоби до існування стають нежиттєздатними через поширені стихійні лиха або незворотну деградацію екологічних ресурсів у результаті повільного впливу глобального потепління, підвищення рівня моря, опустелювання тощо [179]. Таке визначення є цілком застосовним і до терміну «кліматичні біженці», оскільки залишається незрозумілим, чи існує практична різниця між навколишнім середовищем і кліматом [181].

МОМ акцентує увагу на тому факті, що термін «екологічний/кліматичний біженець» наразі широко сприймається як такий, що потенційно може ввести в оману, оскільки він не є юридичною категорією і не знайшов закріплення в жодному юридично-обов'язковому міжнародному акті, тому більш доцільним є використання термінів «екологічний мігрант/переміщена особа» [136, с. 30-31]. Обсяг поняття «біженець», визначеного Конвенцією про статус біженців 1951 р., не охоплює осіб, які змушені залишити свою країну через екологічні чинники, зокрема стихійні лиха та катастрофи техногенного характеру [182]. Це зумовлено тим, що за певними винятками, у разі виникнення подібних ситуацій уряди держав, як правило, готові надати їм увесь необхідний захист, навіть якщо технічні можливості для здійснення цього відсутні. Крім того, такі особи не переслідуються за жодною з підстав, що визначені Конвенцією 1951 р. (раса, релігія, національність, політичні погляди тощо), оскільки наслідки кліматичних змін є, переважно, невибірковими та не пов'язані з особистими характеристиками особи [183, с. 42]. Важливим фактором є те, що більшість таких мігрантів не перетинають міжнародні кордони, а Керівництво з процедур і критеріїв з визначення статусу біженця Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ

ООН) 2019 р. прямо виключає стихійні лиха як підставу для отримання статусу біженця [184, с. 19].

Наразі можна стверджувати, що міжнародна спільнота знаходиться далеко від досягнення консенсусу щодо офіційного статусу осіб, переміщених з екологічних причин і того обсягу захисту, на який вони повинні мати право. На нашу думку, з огляду на відсутність офіційного визначення терміну «екологічний/кліматичний біженець» його можна розглядати в двох аспектах. В широкому сенсі його доцільно застосовувати до усіх випадків переміщення з екологічних причин – внутрішньодержавного та міжнародного; вимушеного та запланованого; спричиненого раптовими стихійними лихами та повільними змінами стану довкілля; переміщення з отриманням статусу біженця/шукача притулку і міграції, що не супроводжується використанням відповідних механізмів захисту.

Відповідно, можна припустити, що у вузькому сенсі цей термін застосовний лише до випадків екологічної і, як правило, масової міграції через державні кордони, що передбачає отримання відповідного статусу в приймаючій країні. Такий підхід не охоплює інші численні форми переміщення з екологічних причин, а тому є доречним лише за певних умов [181].

З метою якомога ширшого висвітлення особливостей захисту осіб, переміщених з екологічних причин, вважаємо за доцільне в межах цього дослідження використовувати термін «екологічний/кліматичний біженець» у широкому сенсі, тотожнім до терміну «екологічний/кліматичний мігрант». К. Курніл (Christel Cournil) наводить низку альтернативних термінів, які доцільно застосовувати для позначення цих осіб, зокрема «особи, переміщені/евакуйовані з екологічних/кліматичних причин», «особи, переміщені внаслідок стихійного лиха» тощо. Різні організації, установи та стейкхолдери на міжнародному та регіональному рівнях по-різному трактують та використовують зазначені поняття, виходячи із власних цілей щодо досвіду, академічної теоретизації, політичних дій, а також залежно від форм захисту, які вони хочуть надати зазначеним особам [185, с. 355].

Стосовно вразливості корінних народів, слід почати з того, що корінні народи представляють близько 5000 різних культур. На планеті налічується приблизно 370 мільйонів представників корінних народів, які займають 20 відсотків території Землі. Таким чином, на корінні народи припадає значна частина культурного розмаїття світу, хоча вони становлять чисельну меншість. На міжнародному універсальному рівні відсутня юридично-обов'язкова угода, якою було б урегульовано статус корінних народів та, відповідно, немає офіційного визначення терміну «корінні народи» [186]. У Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів 2007 р. також не закріплено дефініції цього поняття [193]. Як зауважує Є. Самойленко, міжнародно-правові акти використовують, окрім зазначеного, такі поняття як-от: «корінне населення», «населення, яке веде племінний чи напівплемінний спосіб життя», «аборигени» тощо [187, с. 209]. Відповідно до визначення Міжнародної організації праці (далі – МОП), корінними народами є люди в незалежних країнах, які вважаються такими через їхнє походження від населення, яке населяло країну або географічний регіон під час завоювання чи колонізації чи встановлення нинішніх державних кордонів, і які, незалежно від правового статусу, зберігають деякі або усі власні соціальні, економічні, культурні та політичні інститути [188].

Екологічні та соціальні стандарти Європейського інвестиційного банку 2022 р. використовують термін «корінний народ» для позначення окремої та/або вразливої соціокультурної громади, яка ідентифікує себе як самостійну культурну чи етнічну групу та має визнання такої ідентифікації. Для них є характерними: 1. колективна прив'язаність до певних географічних середовищ проживання (земель предків або територій сезонного використання та природних ресурсів у межах цих територій); 2. наявність законів та норм, які відрізняються від тих, що функціонують в межах панівної культури або суспільства; 3. мова чи діалект, відмінні від офіційної мови регіону або країни, в межах яких вони проживають [189].

Загально визнаним є той факт, що біологічне різноманіття неможливо зберегти без культурного різноманіття і що просування однорідних культур

становить серйозну загрозу виживанню людства на обох фронтах. Саме тому, в контексті корінних народів, вразливість останніх зумовлена їхньою історичною або існуючою маргіналізацією чи дискримінацією через факт приналежності до такої спільноти. Корінне населення часто зазнавало впливу економічної діяльності інших домінуючих груп і широкомасштабних програм розвитку. Через свою очевидну вразливість, яка часто випливає з їх чисельності або традиційного способу життя, корінне населення часом навіть ставало об'єктом і легкою мішенню навмисної політики відчуження, експлуатації, дискримінації та інших форм переслідування [190]. У найгірших випадках їхня вразливість може виражатися як ризик зазнати нав'язаної культурної асиміляції чи етноциду у формі знищення усталеного образу життя, культурної самобутності та спадкоємності як окремої групи [189].

У різних культурах корінні народи часто мають глибокі соціальні, культурні та духовні зв'язки зі своїми «землями» – термін, який охоплює території корінних народів загалом, включаючи наземне, водне і пов'язане з ними духовне середовище, а їхні засоби до існування, здоров'я та добробут тісно пов'язані з такими видами діяльності, як полювання, рибальство, скотарство, пошук їжі, дрібне сільське господарство, а також методами управління землею та водою, які розвивалися протягом багатьох поколінь [191, с. 533]. Постійний форум з питань корінних народів визначає тісний зв'язок із територіями та навколишніми природними ресурсами одним із критеріїв застосування до народів терміну «корінні» [192]. На цьому зв'язку наголошує і ст. 25 Декларації 2007 р. [193].

На думку Л. Уоттерса (L. Watters), сучасними викликами, з якими стикаються корінні народи, є зростаючий попит на природні ресурси, збільшення кількості населення та розвиток міжнародної торгівлі. Оскільки культура корінних народів часто безпосередньо залежить від природних ресурсів, зазначені чинники стають причинами змін, які можуть завдати довготривалої і навіть постійної шкоди навколишньому середовищу, що ставить під загрозу можливість реалізації їхніх основоположних прав [194, с. 239].

Агентство з охорони навколишнього середовища США (Environmental Protection Agency, далі – ЕРА) визначило низку інших факторів, що зумовлюють вразливість корінних народів до екологічних змін, а саме:

- більша кількість випадків хронічних захворювань, які наражають таких осіб на ризик погіршення самопочуття та смерті внаслідок впливу спеки, екстремальних погодних явищ, забруднення води та повітря тощо;

- наявність інституційних перепон, які обмежують контроль і доступ корінних громад до їхніх «споконвічних» земель і природних ресурсів та ускладнюють адаптацію до наслідків кліматичних змін;

- відсутність стабільної та надійної інфраструктури, транспорту, санітарії, питної води, служб реагування на надзвичайні ситуації та медичної допомоги, що обмежує здатність до планування та реагування на екологічні загрози [195].

Висновки до розділу 1

1. Аналіз положень універсальних і регіональних міжнародно-правових актів свідчить про те, що міжнародною спільнотою було офіційно визнано нерозривний взаємозв'язок довкілля і прав людини. Право на здорове довкілля та низка матеріальних і процесуальних екологічних прав, зокрема право на чисту воду, біорізноманіття, сталий розвиток, доступ до екологічної інформації та правосуддя з екологічних питань, розглядаються як запорука гарантії таких фундаментальних прав людини, як-от: право на життя, здоров'я, житло, харчування тощо. Разом з тим на міжнародному універсальному рівні право людини на здорове довкілля має, переважно, декларативний характер, а офіційна концепція «екологічних прав людини» перебуває в процесі свого формування.

2. Загальне погіршення стану довкілля та зміна клімату мають особливо гострий вплив на окремі верстви населення – так звані «вразливі групи», які в силу низки факторів наражаються на більший ризик зіткнутися з порушенням своїх прав внаслідок різних явищ, як-от: стихійні лиха, антропогенні катастрофи, загальна деградація стану довкілля та кліматичних умов тощо. Їх особливі потреби в захисті

передбачають існування спеціальних положень щодо гарантування їхніх прав в екологічній сфері.

3. Екологічні права вразливих категорій осіб знайшли своє фрагментарне закріплення у положеннях низки договірних та рекомендаційних актів з прав людини і навколишнього середовища, які були прийняті під егідою ООН, таких як: Канкунські угоди 2010 р., Протокол про воду та здоров'я 1999 р. до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р., Мінаматська конвенція про ртуть 2013 р., Паризька угода про зміну клімату 2015 р., резолюції ГА ООН, Ради ООН з прав людини тощо. Деякі з них містять положення, які передбачають особливий захист, що повинен надаватися вразливим особам, проте екологічний компонент більшості з них розкривається через розширене тлумачення, що здійснюється, зокрема, відповідними моніторинговими органами, установами та спеціальними процедурами ООН.

4. Слід зазначити, що на міжнародному регіональному рівні право на здорове довкілля знайшло своє пряме договірне закріплення, зокрема в межах американського регіону – стосовно всіх людей (Сан-Сальвадорський протокол 1988 р.), а в межах африканської системи – стосовно жінок (Протокол Мапуту 2003 р.). Означене було підкріплено низкою актів, прийнятих у межах АС та ОАД, в яких окрема увагу приділена екологічним правам вразливих осіб, як-от: Соціальна хартія Америки 2012 р. та План дій Соціальної хартії Америки 2015 р., Резолюція МАКПЛ 3/21 «Надзвичайна кліматична ситуація: обсяг міжамериканських зобов'язань щодо прав людини» 2021 р., Порядок денний на період до 2063 р. «Африка, яку ми хочемо», Резолюція Африканської комісії з прав людини і народів ACHPR/Res.153(XLVI)09 про зміну клімату та права людини та необхідність дослідження їх впливу на Африку тощо. Слід підкреслити, що на європейському регіональному рівні фактору «екологічної вразливості» приділяється недостатньо уваги, а неодноразові спроби втілення права на здорове довкілля у нормах «твердого права» не отримали свого нормативного закріплення, що було обґрунтовано існуванням альтернативних «непрямих» механізмів захисту

цих прав через механізми ЄКПЛ 1950 р. та Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 р.

5. Концепція вразливості є складним і комплексним феноменом, якій притаманні динамічність, багатовимірність та інтерсекційність. Вразливість завжди стосується певних ризиків, особливостей їх сприйняття та здатності до акліматизації щодо їхніх наслідків, які можуть варіюватися залежно від сфери застосування, географічних детермінант, категорій вразливих осіб тощо. У цьому контексті слід зазначити щодо відсутності вичерпного переліку критеріїв вразливості та/або вразливих категорій населення. За загальним підходом, до таких груп віднесено найбільш «чутливих» до різного роду стресорів осіб, зокрема екологічного характеру – дітей, жінок, осіб похилого віку, людей з інвалідністю, біженців та переселенців, національні меншини й корінні народи та ін.

6. Окремі категорії осіб та групи осіб є особливо вразливими до змін стану довкілля через низку специфічних ознак: діти – через їхню фізіологічну і психологічну нерозвиненість, що зумовлює обмеженість їхніх прав; жінки – через існування гендерної нерівності в різних її проявах; екологічні мігранти – через обмежене визнання екологічних та кліматичних чинників міграції як підстави надання притулку та відповідного правового статусу; корінні народи – через їхнє дискримінаційне положення стосовно більш розвинених домінуючих суспільств та тісний зв'язок їхніх культур і способів життя із навколишнім середовищем.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ

2.1. Захист екологічних прав дітей

Визнаючи, що здорове навколишнє середовище є необхідною умовою для здійснення всіх прав людини, важливо зосередити увагу на екологічних аспектах прав дітей для з'ясування ролі, яку системи захисту їхніх прав можуть відігравати в управлінні його якістю та пом'якшенні негативних наслідків впливу на дітей [196, с. 6].

Так, центральним стрижнем універсального механізму захисту прав дитини є, безумовно, Конвенція ООН про права дитини 1989 р. (далі – Конвенція 1989 р.). Наріжним каменем усієї Конвенції та одним із керівних принципів щодо прав дитини в цілому є принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Він знайшов своє закріплення у статті 3 (1), яка передбачає оцінку та врахування найкращих інтересів дитини в усіх діях чи рішеннях, що стосуються або впливають на неї, незалежно від суб'єктів їх здійснення [153]. Значення цього принципу було очевидним ще з моменту прийняття документів про права людини та, зокрема, права дітей, які передували створенню Конвенції 1989 р. і було підтверджено в подальших документах, які визначають його як «першорядний» (Принцип 2 Декларації прав дитини 1959 р.) [197], «первісний» (ст. 5 (b) Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.) [198] та «первинний» (ст. 24 (2) Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р. [199], ст. 7 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 р.) [200].

Погоджуємося з думкою Ф. Іпполіто про те, що в тих правових системах, де немає чіткого посилення на «найкращі інтереси дитини», цей принцип отримав своє тлумачення в прецедентному праві на основі правозахисного підходу відповідно до ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [201, с. 7-8]. Наприклад, ЄСПЛ у рішенні по справі «Нойлінгер та Шурук проти Швейцарії» (Neulinger and Shuruk v. Switzerland) 2010 р. зазначив, що наразі існує

широкий консенсус, зокрема в міжнародному праві, на підтримку ідеї про те, що в усіх рішеннях, які стосуються дітей, їхні найкращі інтереси мають бути в пріоритеті (п. 135) [202].

Означене стосується і сфери захисту довкілля в інтересах забезпечення відповідних прав дітей. У цілому ж зазначимо, що в міжнародному праві навколишнього середовища посилення на права «майбутніх поколінь» більш розповсюджені, ніж на «права дітей». Так, Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля 1998 р. (далі – Орхуська конвенція) гарантує низку процесуальних екологічних прав з метою заохочення захисту права кожної особи теперішнього та майбутнього поколінь жити у середовищі, сприятливому для їхнього здоров'я та добробуту (ст. 1) [203].

Безпосередньо Конвенція ООН про права дитини не є екологічним договором, проте значна кількість прав, які вона захищає, має певний екологічний зміст, оскільки вони не можуть бути належним чином забезпечені без гарантії здорового та збалансованого довкілля. З'ясування обсягу цього захисту є завданням Комітету з прав дитини, який здійснює розширене тлумачення положень Конвенції у своїх Зауваженнях загального порядку, надаючи при цьому відповідні рекомендації державам щодо захисту означених прав.

Так, у ст. 6 Конвенція визнає право дитини на життя та зобов'язує держави-учасниці забезпечувати в максимально можливій мірі виживання та здоровий розвиток дитини [153]. У своєму Зауваженні № 7 (2005 р.) Комітет зазначив, що право на життя та розвиток може бути реалізоване лише шляхом цілісного підходу через забезпечення виконання всіх інших положень Конвенції, включаючи право на здоров'я, достатнє харчування, соціальне забезпечення, достатній рівень життя, здорове та безпечне довкілля, освіту, відпочинок та дозвілля згідно зі ст. 24, 27, 28, 29 і 31 (п. 10) [204].

Важливо наголосити, що в Зауваженні № 16 про зобов'язання держави щодо впливу бізнес-сектору на права дітей (2013 р.) Комітет визначив, що на реалізацію ст. 6 різними способами може впливати діяльність та операції комерційних

підприємств. Таким чином, вкрай необхідно, щоб держава забезпечувала захист від усіх видів екологічних загроз для виживання і розвитку дітей та санкціонувала застосування таких заходів до всіх секторів управління й економіки (розд. III (C)) [205].

Стаття 24 Конвенції 1989 р. визнає право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я, засобами лікування хвороб та відновлення здоров'я. Реалізація права дитини на здоров'я вимагає, серед іншого, вжиття заходів для боротьби з хворобами та недоїданням шляхом «забезпечення достатньою поживною їжею та чистою питною водою, беручи до уваги небезпеки та ризику забруднення навколишнього середовища» (ст. 24 (2) (c)) [153]. У Зауваженні загального порядку № 15 (2013 р.), яке цілковито присвячено тлумаченню ст. 24 Конвенції, Комітет визнав безпосередній зв'язок між станом довкілля та його впливом на здоров'я дітей, зазначивши, що держави повинні вживати заходів для усунення небезпек і ризиків, які місцеве забруднення довкілля становить для здоров'я дітей, за будь-яких умов, а також регулювати й контролювати вплив господарської діяльності на навколишнє середовище та поставити питання здоров'я дітей у центр своїх стратегій адаптації до зміни клімату та пом'якшення її наслідків (п. 49-50) [206].

Конвенція також гарантує право дитини на достатній життєвий рівень (ст. 27), що зазвичай стосується можливості мати одяг, достатнє харчування та житло, проте наявність здорового та безпечного навколишнього середовища вбачається одним із ключових елементів для забезпечення благополуччя дітей та їх інтеграції в суспільство. Аналогічне право вже раніше знайшло закріплення в Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 25) [207] та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 11) [15]. Однак на відміну від ст. 11 Пакту, яка вимагає від держав-учасниць вживати «належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права» і «в максимальних межах наявних ресурсів», ст. 27 Конвенції формулює зобов'язання як вимогу до держав-учасниць вживати належних заходів «відповідно до національних умов і в межах їхніх можливостей» [153]. А. Аркадас-Тіберт (Adem Arkadas-Thibert) та Г. Ленсдоун (Gerison Lansdown)

вказують на те, що таке послаблене формулювання передбачає право дитини на мінімальний, а не оптимальний рівень життя, що підтримує її цілісний розвиток, і викликає певне занепокоєння щодо обмеження юридичних зобов'язань держав-учасниць [208, с. 228].

Беззаперечним є той факт, що одним із ключових компонентів виживання та розвитку дитини є освіта. Щодо цього аспекту стаття 29.1 (е) Конвенції 1989 р. передбачає, що освіта дитини має бути спрямована, зокрема, на розвиток поваги до природного середовища [153]. Т. Кайме (Thoko Kaime) зазначає, що частина зобов'язань держави щодо реалізації цього права має включати формулювання ефективної законодавчої і політичної бази, яка захищатиме дітей від екологічних небезпек та деградації, що загрожуватимуть виживанню і розвитку дітей. Крім того, держави повинні забезпечити, щоб навчальні програми у школах містили компоненти екологічної освіти [196, с. 6].

У контексті досліджуваної проблематики, важливо звернути увагу на фундаментальне право дитини на відпочинок і дозвілля (ст. 31 Конвенції 1989 р.), оскільки саме через ігри, розваги та творчість діти розкривають свою особистість, формують стосунки і пізнають навколишній світ [196, с. 6]. Зауваження Комітету з прав дитини № 7 щодо реалізації прав дитини в ранньому дитинстві (2005 р.) містить положення про те, що повноцінній реалізації цього права часто перешкоджає брак орієнтованого на дитину, безпечного, сприятливого, стимулюючого та вільного від стресу середовища (п. 34) [204]. Ця позиція знайшла свій розвиток в окремому Зауваженні загального порядку № 17 (2013 р.) щодо права дитини на відпочинок, дозвілля, ігри, розважальні заходи, культурне життя та мистецтво, в якому Комітет приділив більш детальну увагу тим загрозам, що становлять незадовільні умови навколишнього середовища і відсутність зелених зон для реалізації прав, викладених у ст. 31 [209]. У цьому контексті Г. Ленсдоун (Gerison Lansdown) зазначає, що держави-учасниці Конвенції повинні запровадити підтримку батьків у створенні належного середовища для дитячого відпочинку й дозвілля, яке б враховувало здібності дітей, що змінюються, та їхні потреби в плані розвитку [209, с. 287].

У той же час, попри наведені вище міркування та тлумачення Комітетом з прав дитини окремих аспектів прав дітей в контексті навколишнього середовища, комплексного висвітлення зв'язку впливу довкілля на права дітей, закріплених у Конвенції про права дитини 1989 р., не було аж до прийнятого 28 серпня 2023 р. Загального зауваження № 26, яке мало за мету: 1. наголосити на нагальній необхідності усунути негативний вплив шкоди навколишньому середовищу та зміни клімату на дітей; 2. сприяти цілісному розумінню прав дітей, які стосуються захисту навколишнього середовища; 3. роз'яснити зобов'язання держав-учасниць Конвенції та надати авторитетні вказівки щодо відповідних заходів, які мають бути вжиті щодо проблем навколишнього середовища, з особливою увагою на зміні клімату. Документ став квінтесенцією всіх раніше прийнятих зауважень стосовно положень Конвенції 1989 р., що були розглянуті через призму навколишнього середовища, консолідувавши і розвинувши їх, а п. 63 прямо закріпив, що «діти мають право на чисте, здорове та стійке довкілля», обов'язок забезпечення якого покладається на держави (п. 68), а всі екологічні стандарти, політика або заходи, які можуть вплинути на права дитини, мають відповідати принципу перестороги та повинні бути піддані оцінці впливу на права дитини (п. 69) [211].

На думку К. Баккер, Зауваження № 26 містить чіткий і вичерпний огляд взаємозв'язків між правами дитини, навколишнім середовищем і зміною клімату, а також того, яким чином права та обов'язки, викладені в Конвенції про права дитини, слід тлумачити у світлі глобальної екологічної ситуації і викликів, пов'язаних із кліматом [212].

Зв'язок стану довкілля з правами дітей прямо чи опосередковано висвітлювався і в низці актів «м'якого права». В силу свого характеру, вони переважно визначають лише загальні прагнення щодо заохочення екологічних прав дітей та окреслюють відповідні напрями для національних політик і стратегій. Слід зазначити, зокрема, щодо Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей 1990 р., Всесвітньої програми дій в інтересах молоді на період до 2000 р. і на наступний період 1995 р., Декларації ГА ООН «Світ,

придатний для життя дітей» 2002 р., Декларації про дії щодо дітей, молоді та клімату 2019 р., Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 р. тощо.

Важливо наголосити, що Комітет ООН з прав дитини також приймає періодичні доповіді держав щодо національного прогресу в заохоченні прав, закріплених у Конвенції 1989 р., і надає свої Заключні зауваження з відповідними рекомендаціями. Вибірковий аналіз зауважень по доповідям держав за останні 5 років показав, що раніше екологічні права згадувалися в них епізодично в контексті поваги поглядів дитини (Греція, 2022 р., Болівія 2023 р.), екологічної освіти (Йорданія, 2022 р., Туніс, 2021 р.), забезпечення чистою питною водою (Руанда, 2020 р.), впливу бізнесу на екологічні права дитини (Нігер, 2018 р.) або не згадувалися взагалі (Північна Македонія, 2022 р.). Однак після прийняття Загального зауваження № 26 у серпні 2023 р. Заключні зауваження Комітету вперше стали містити окремий розділ про екологічні права дитини, в якому ці права пов'язуються з ЦСР, зокрема цілями 3.9, 13.1, 13.2, 13.3, 13 (b) тощо [33].

Так, у Заключних зауваженнях щодо об'єднаних 5-ї та 6-ї періодичних доповідей Албанії 2023 р. Комітет висловив занепокоєння рівнем забруднення повітря й води, неефективною системою управління відходами, викидами парникових газів та високим рівнем ризику стихійних лих, рекомендувавши провести оцінку впливу зазначених елементів на здоров'я дітей для подальшої розробки стратегії поліпшення екологічної ситуації. Окрім вже звичного наголосу на необхідності підвищення обізнаності дітей про навколишнє середовище через екологічну освіту, акцентується на необхідності включення екологічних аспектів у програму підготовки вчителів, а також медичних працівників, які мають пройти підготовку з діагностики та лікування «наслідків впливу довкілля на здоров'я» (п. 37 (a-d)) [213]. Майже ідентичні рекомендації були надані Того (п. 41) [214].

У Зауваженнях щодо доповіді Домініканської Республіки, було, зокрема, рекомендовано провести оцінку впливу забруднення ґрунту та електромагнітного забруднення на здоров'я дітей, оцінити вплив теплової електростанції Пунта-Каталіна на права на життя, виживання і розвиток та вжити заходів для забезпечення того, щоб діти не помирили через високі концентрації твердих

частинок і токсичних газів у повітрі. Також було наголошено на захисті здоров'я дітей від шкідливого впливу навколишнього середовища внаслідок транскордонного та кумулятивного впливу різних видів забруднення (п. 36 (a-d)) [215].

Також Комітет має досвід розгляду індивідуальних скарг про порушення права на здорове довкілля через механізм Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень 2011 р. Зокрема, в 2021 р. Комітет виніс історичне рішення стосовно повідомлення «Саккі та ін. проти Аргентини та ін.» (Sacchi, et al. v. Argentina, et al.) про шкідливий вплив зміни клімату на права дітей, поданого 16-ти дітьми з 12-ти країн проти Аргентини, Бразилії, Німеччини, Туреччини та Франції у 2019 р. Заявники стверджували, що зазначені держави, які історично були джерелами викидів і визнали компетенцію Комітету приймати повідомлення, не вжили необхідних превентивних заходів для захисту і реалізації права на життя, здоров'я та культуру дітей, які через наслідки кліматичної кризи постраждали як фізично, так і психологічно [216].

Комітет, посилаючись на зазначений нами раніше Консультативний висновок МАСПЛ ОС 23/17, встановив, що відповідні держави здійснювали ефективний контроль над діяльністю, яка є джерелом викидів, і тому несуть відповідальність за наслідки цього негативного впливу, що виникає на їхній території, на права дітей, навіть тих, які можуть перебувати за кордоном (п. 10.7). Однак він не зміг винести рішення щодо того, чи порушили держави-учасниці в цій конкретній справі свої зобов'язання за Конвенцією про права дитини через те, що заявники не вичерпали національні засоби правового захисту згідно зі ст. 7 (e) Факультативного протоколу та відсутність будь-якої конкретної інформації від заявників, яка б підтверджувала, що такі засоби були неефективними або недоступними (п. 10.20-10.21) [217].

Цінність цього рішення полягає в декількох аспектах: по-перше, сміливість і рішучість авторів забезпечили те, що це питання було доведено до єдиної універсальної процедури розгляду скарг, безпосередньо присвяченої правам дітей. По-друге, Комітет визнав, що на права дітей на життя, здоров'я, культуру та

врахування їхніх найкращих інтересів у процесі прийняття рішень впливає зміна клімату. По-третє, Комітет вирішив, що він може розглядати подібні кейси в майбутньому за умови дотримання всіх процесуальних умов. Важливо акцентувати, що це рішення також є повідомленням для держав щодо необхідності забезпечити дітям у кожній державі можливість подавати аналогічні скарги та належним чином розглядати їх [218].

Слід також зазначити, що Рада ООН з прав людини неодноразово акцентувала щодо питання впливу зміни клімату на права дітей. Так, у своїй Резолюції 32/33 (2016 р.) вона визнала особливу вразливість дітей до зміни клімату та вплив, який це може мати на низку їхніх основоположних прав, закликаючи, зокрема, до усунення негативного впливу зміни клімату на право дітей на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля [219]. У преамбулі Резолюції 35/20 (2017 р.) Рада підкреслила, що зміна клімату впливає на одних дітей більше, ніж на інших, наприклад дітей з інвалідністю, дітей-мігрантів, дітей, які живуть у злиднях, дітей, розлучених зі своїми сім'ями та дітей з числа корінного населення [220]. Крім того, Резолюція Ради ООН з прав людини про реалізацію прав дитини через здорове середовище (45/30, 2020 р.) закликала держави забезпечити, щоб найкращі інтереси дитини були основним фактором у прийнятті екологічних рішень із закликом вжити широкий спектр амбітних заходів для того, щоб гарантувати дітям можливість зростати, вчитися та грати в здоровому середовищі [221].

У цьому контексті важливо звернути увагу на діяльність Спеціального доповідача з питань прав людини та навколишнього середовища, який за результатами візитів до країн готує відповідні доповіді про місцеву ситуацію з дотриманням екологічних прав. Так, у 2017 р. Фіджі було рекомендовано виконувати рекомендації Конвенції про права дитини щодо необхідності захисту прав дітей від небезпеки навколишнього середовища та включати голоси дітей у кліматичну політику та дії [222], а у 2022 р. Словенії було висунуто рекомендацію заохочувати право дітей на чисте, здорове та стале довкілля, зокрема шляхом призначення представників дітей та молоді до національних консультативних органів та національних делегацій на міжнародних екологічних зустрічах [223].

Також у 2018 р. Спеціальний доповідач представив комплексне дослідження щодо зв'язку між правами дітей і захистом навколишнього середовища (A/HRC/37/58). У ньому мандатарій викладає конкретні рекомендації, що ґрунтуються на роботі інших спеціальних доповідачів Ради ООН з прав людини, Комітету з прав дитини, Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (далі – УВКПЛ ООН), ЮНІСЕФ, ВООЗ та багатьох інших, які подали усні і письмові повідомлення під час підготовки звіту. Окрема увага приділена освітнім і процесуальним правам дітей з акцентом на необхідності для держав висвітлити в освітніх програмах проблеми довкілля для розуміння їх дітьми та підвищення їхньої здатності реагувати на екологічні виклики; забезпечити дітей доступом до екологічної інформації, участі у вирішенні екологічних питань й екологічного правосуддя та проводити попередню оцінку впливу запропонованих заходів на права дитини тощо [224].

За результатами цієї доповіді Спеціальний доповідач, у співпраці з агентствами ООН та іншими партнерами, започаткував Всесвітню ініціативу щодо захисту екологічних прав дітей (Children Environmental Rights Initiative (CERI)). У якості головної проблеми CERI визначає відсутність чітких нормативних і практичних вказівок щодо застосування прав дитини в екологічному контексті, а також акцентує на загальній недостатній обізнаності про численні зв'язки між безпечним і здоровим довкіллям, з одного боку, та правами дітей з іншого [225, с. 74-75]. З метою усунення існуючої прогалини, CERI проводить безкоштовні тренінги для дітей і молоді з метою інформування про їхні екологічні права та шляхи їх відстоювання. Також у межах цієї платформи було розроблено Вказівки щодо звітування до Комітету ООН з прав дитини та Посібник для молоді і дітей з Угоди Есказу 2018 р. Крім того, CERI провела низку регіональних консультацій з дітьми, молоддю та іншими стейкхолдерами по всьому світу, за результатами яких було представлено керівництво «Наша планета, наші права, наші голоси: глобальна хартія дітей», яке ґрунтується на внеску дітей і молоді в Зауваження загального порядку № 26 та доповнює його як інструмент переконання для урядів щодо реалізації екологічних вимог дітей [226].

Важливу частину механізму захисту екологічних прав дітей на міжнародному універсальному рівні відіграють програми ЮНІСЕФ. Як приклад можна навести Глобальну рамкову програму «Здорове довкілля для здорових дітей» 2021 р., яка визначає нову складову «здорове довкілля» як частину існуючої програми ЮНІСЕФ «Охорона здоров'я». Вона доповнює стратегію ЮНІСЕФ «Вода, санітарія та гігієна» (Water, Sanitation and Hygiene (WASH)) та загальну політику ЮНІСЕФ щодо зміни клімату й навколишнього середовища. У своїй діяльності Рамкова програма зосереджується на п'яти категоріях екологічних небезпек: токсичні метали, токсичні хімікати, небезпечні відходи, екологічні ризики та зміна клімату. Програмою визначено низку основних напрямів діяльності ЮНІСЕФ щодо забезпечення екологічних прав дітей, а саме:

1. Мобілізація колективних дій;
2. Покращення первинної медико-санітарної допомоги;
3. Підвищення стійкості закладів охорони здоров'я;
4. Інтеграція кліматичної та екологічної освіти у шкільні програми;
5. Розширення можливостей дітей та молоді бути агентами змін [227].

У 2021 р. ЮНІСЕФ було представлено доповідь під назвою «Кліматична криза як криза прав дитини: введення індексу кліматичних ризиків для дітей (Climate Change Risk Indicators (CCRI))». У цьому документі складено рейтинг країн на основі ступеня впливу на дітей таких кліматичних та екологічних потрясінь, як циклони й періоди сильної спеки, а також їхньої вразливості перед цими потрясіннями на основі їхнього доступу до основних послуг. Згідно з рейтингом CCRI, станом на грудень 2023 р. першу сходинку обіймає Центральноафриканська Республіка з показником кліматичних ризиків 8,7, а останню, 163-тю – Ісландія з індексом 1,0. Україна в цьому рейтингу розташувалась на 111 місці з індексом 3,8 [228].

Крім того, в 2021 р. ЮНЕП, ЮНІСЕФ та УВКПЛ спільно представили Керівні принципи і політичні рекомендації щодо прав дітей на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля в АСЕАН, що були розроблені за участі дітей та молоді. Ця ініціатива стала першою в своєму роді рекомендацією щодо заохочення та

захисту прав дітей на здорове довкілля. В документі викладено 37 керівних принципів, з яких 9 є основними, а решта їх тлумачить і конкретизує [159].

Універсальний рівень захисту екологічних прав дітей доповнюється зусиллями регіональних систем, особливості яких вважаємо за доцільне висвітлити нижче.

У рамках РЄ також було прийнято низку міжнародно-правових актів з питань прав дитини, зокрема, Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р., Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 2007 р. тощо, але вони не передбачають жодного зв'язку між навколишнім середовищем та правами дитини. Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р. містить деякі положення, зміст яких можна інтерпретувати в контексті екологічних прав дітей. Так, п. 10 ст. 7 закріпив право дітей та підлітків мати особливий захист від фізичних та моральних ризиків, на які вони наражаються, зокрема від тих, що безпосередньо або опосередковано впливають з виконуваної ними роботи. Крім того, відповідно до ст. 17 сторони зобов'язуються вживати всіх належних і необхідних заходів, спрямованих на забезпечення ефективного здійснення права дітей та молоді зростати в середовищі, яке заохочує всебічний розвиток їхньої особистості, фізичних і розумових здібностей [229].

За відсутності відповідного договірною закріплення екологічних прав дітей, основна діяльність РЄ в цій сфері здійснюється шляхом прийняття її органами стандартів, які надають конкретні рекомендації для держав-членів, таким чином доповнюючи зусилля на глобальному рівні. Помітну роль відіграє ПАРЄ, яка прийняла низку рекомендацій і резолюцій щодо дітей та довкілля. Так, Резолюція ПАРЄ 2286 (2019 р.) «Забруднення повітря: виклик для громадського здоров'я в Європі» рекомендувала державам-членам РЄ створити зони чистого повітря навколо шкіл та інших закладів, що забезпечують повний догляд за дітьми (п. 8.5) [230].

Окрему увагу РЄ приділено забезпеченню права дітей на участь у вирішенні екологічних питань, важливість якого було підтверджено в Інструменті оцінки участі дітей 2016 р., Резолюції 2400 (2021 р.) «Боротьба з нерівністю у праві на

безпечне, здорове та чисте довкілля», Рекомендації 2218 (2022 р.) «Право бути почутою – Участь дитини: основа демократичних суспільств» та однойменній Резолюції 2414 (2022 р.), у текстах яких ПАРЄ підкреслила, що врахування поглядів дітей щодо будь-яких рішень, котрі впливають на їхні життя, є важливою передумовою для побудови демократичних суспільств [72].

Крім того, в Резолюції 2415 «Бездіяльність у боротьбі зі зміною клімату – порушення прав дітей» ПАРЄ закликала держави діяти в найкращих інтересах дітей і надати пріоритет політиці адаптації до зміни клімату, яка сприяє стійкості дітей до кліматичних пертурбацій та ініціативам щодо покращення якості життя і здоров'я дітей [231].

У лютому 2022 р. Комітетом міністрів РЄ було ухвалено Стратегію з прав дитини на 2022-2027 рр. «Права дітей в дії: від стабільної реалізації до спільного новаторства». Новим завданням 4-ї стратегічної цілі Стратегії 2022-2027 рр. (дружнє до дитини правосуддя) стало покращення доступу дітей до правосуддя у зв'язку з екологічною шкодою (п. 4.2.10), зокрема доступу дітей до ЄСПЛ (п. 4.2.12), а новим завданням 5-ї стратегічної цілі (надання права висловлюватися кожній дитині) став захист, розширення прав і можливостей дітей, які виконують роль захисників прав людини та навколишнього середовища (п. 5.2.6). Новелою Стратегії 2022-2027 рр. стало включення шостого пріоритетного напрямку про права дітей у кризових та надзвичайних ситуаціях, який охоплює такі питання, як доступ до здорового навколишнього середовища, заходи по боротьбі зі змінами клімату, право на захист під час збройних конфліктів, вимушене переселення й міграція, а також вплив кризи в галузі охорони здоров'я на права дитини (п. 25) [232].

Щодо вищезначеної тези про забезпечення «дружнього до дитини правосуддя» доцільно згадати про те, що у своїй практиці ЄСПЛ розглядав декілька справ, опосередковано пов'язаних із захистом екологічних прав дітей. Як приклад можна навести справу «L.C.B проти Сполученого Королівства» (L.C.B. v. the United Kingdom) 1998 р. Заявниця, у якої діагностували лейкемію, стверджувала, що британська влада не попередила її батьків про можливий ризик участі батька в

ядерних випробуваннях для її здоров'я, що стало підставою для порушення статті 2 (право на життя) ЄКПЛ 1950 р. Суд постановив, що порушення не мало місця, оскільки неможливо було знати напевно, чи піддавався батько заявниці небезпечному рівню опромінення, а держава була зобов'язана попереджати батьків заявниці та стежити за її здоров'ям лише у випадку, якщо була ймовірність, що опромінення батька створює ризик для здоров'я дитини. Відповідно, причинно-наслідковий зв'язок між опроміненням батька та лейкемією у дитини не було встановлено [233].

Станом на грудень 2023 р. на розгляді ЄСПЛ знаходиться перша в своєму роді справа про зміну клімату та права дітей «Дуарте Агостіньо та інші проти Португалії та 32 інших» (*Duarte Agostinho v. Portugal and 32 Other States*). У вересні 2020 р. четверо дітей і двоє повнолітніх молодих людей з Португалії подали історичну скаргу до ЄСПЛ проти 33-х європейських країн. Із посиланням на статті 2, 8 і 14 ЄКПЛ заявники стверджували, що вони стикнулися з безпрецедентними ризиками для свого життя та засобів до існування через наслідки зміни клімату. На їхню думку, право на приватність життя включає фізичне та психічне благополуччя, якому загрожують хвилі аномальної спеки, котрі змушують заявників проводити більше часу вдома, і що як молоді люди вони можуть відчувати найгірші наслідки зміни клімату [234].

Варто зазначити, що зазвичай ЄСПЛ розглядає лише ті скарги, що відповідають критерію прийнятності у вигляді вичерпання національних засобів правового захисту, що передбачається ст. 35 (1) ЄКПЛ [235]. Але в цьому випадку скаргу було подано безпосередньо до ЄСПЛ без попереднього проходження через національні судові інстанції Португалії [234]. На думку С. Варвастяна (*Sam Varvastian*), не відхиливши справу як неприйнятну, суд продемонстрував своє потенційне бажання розглянути її по суті, що є показовим моментом, оскільки лише невеликий відсоток скарг доходить до безпосереднього розгляду у ЄСПЛ [236].

Слід звернути увагу і на діяльність ЄС в означеній сфері, первинне законодавство якого встановлює лише загальне зобов'язання щодо захисту прав

дітей, зокрема ст. 3 (3) та 3(5) Договору про Європейський Союз [237]. Керуючись принципом найкращого забезпечення інтересів дитини, Хартія основних прав ЄС 2000 р. оперує більш конкретними положеннями про необхідність надання дітям відповідного захисту й піклування, що необхідні для їхнього добробуту та забезпечення права на висловлення та врахування їхніх поглядів усіх питань, що їх стосуються (ст. 24). В свою чергу, ст. 32 передбачає право молоді на належні умови праці та захист від будь-якої роботи, що може бути шкідливою для їхнього здоров'я та розвитку [199].

Розвинути ці основоположні засади були покликані акти вторинного права ЄС. Наприклад, Директива 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21.04.2008 р. про якість атмосферного повітря та чистіше повітря в Європі передбачає, що плани якості повітря можуть додатково включати спеціальні заходи, спрямовані на захист чутливих груп населення, включаючи дітей (ст. 23) [238].

До 30-річчя Конвенції ООН про права дитини в 2019 р. Європейський парламент прийняв резолюцію 2019/2876(RSP), в якій закликав Союз та держави-члени активізувати дії для забезпечення здорового середовища для дітей та боротьби з негативними наслідками зміни клімату, що спричинені діяльністю людини, такі як забруднення повітря, руйнівники ендокринної системи та пестициди, зокрема шляхом скорочення викидів парникових газів відповідно до Паризької угоди 2015 р. (п. 7). Водночас Комісія та держави-члени мають забезпечити впровадження обов'язкових стандартів належної обачності в галузі прав людини та навколишнього середовища у своїх торгівельних переговорах і угодах про ліквідацію дитячої праці (п. 58) [239].

Відповідно до Резолюції про права дитини з точки зору Стратегії ЄС щодо прав дитини (2021/2523(RSP)) від 11.03.2021 р. Європарламент вважає, що Стратегія ЄС повинна пропонувати інклюзивний підхід до захисту найбільш вразливих дітей відповідно до Хартії основних прав ЄС, Конвенції про права дитини та Зауважень загального порядку Комітету ООН з прав дитини, а також ЦСР та їхніх завдань щодо дітей. Резолюція підтверджує важливість створення

безпечного середовища для вразливих дітей та їхніх сімей, визнає, що умови житла для дітей та сімей мають бути включені у визначення вразливості, наголошує на важливості розвитку та зміцнення інтегрованих національних і наднаціональних систем захисту прав дітей, що повинні бути забезпечені необхідними ресурсами, схемами реалізації та механізмами моніторингу (п. 29) [240].

У березні 2022 р. Європейська комісія прийняла комплексну Стратегію ЄС щодо прав дитини на 2021-2024 рр. з метою помістити їх у центр формування політики ЄС. Стратегія, зокрема, передбачає створення простору для того, щоб діти могли стати активними учасниками Європейського кліматичного пакту шляхом взяття зобов'язань або ставши послами пакту. Залучаючи школи до освіти з питань сталого клімату, енергії та довкілля, Коаліція «Освіта для клімату» має допомогти дітям стати агентами змін у реалізації Європейського зеленого курсу та Європейського кліматичного пакту [241].

У своїх Висновках щодо зазначеної стратегії, Європейська комісія, у світлі агресивної війни Росії проти України, із занепокоєнням відзначила, що діти піддаються більшому ризику, ніж дорослі, під час збройних конфліктів та їхніх наслідків і підтвердила, серед іншого, тезу про необхідність надання їм захисту під час інших кризових та надзвичайних ситуацій, спричинених тероризмом, кризою охорони здоров'я, економічною кризою, зміною клімату чи стихійними лихами [242].

Важливо також акцентувати увагу на питанні захисту екологічних прав дітей у межах американського регіону. Зазначимо, що в рамках міжамериканської системи захисту прав людини відсутня спеціальна міжнародна угода щодо прав дитини. Стаття 7 Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 р. визнає, що всі діти мають право на особливий захист, піклування та допомогу, а ст. 30 передбачено обов'язок кожної людини допомагати, підтримувати, виховувати та захищати своїх неповнолітніх дітей [84]. Ст. 19 Американської конвенції з прав людини 1969 р. передбачає, що кожна неповнолітня дитина має право на заходи захисту, яких вимагає її становище як неповнолітньої, з боку сім'ї,

суспільства і держави [243]. Аналогічне положення міститься в статті 16 Сан-Сальвадорського протоколу 1988 р. [87].

Резолюція Міжамериканської комісії № 3/21 2021 р. посилається на принцип рівності між поколіннями, вказуючи на те, що «усі діти та підлітки мають право насолоджуватися здоровим навколишнім середовищем і жити на планеті з рівними або кращими умовами, ніж їхні предки. Держави повинні забезпечити, щоб наслідки зміни клімату не загрожували їхнім правам на життя, особисту недоторканість і здоров'я через їхню особливу чутливість до змін температури та трансмісивних захворювань, а також щоб їхні права на освіту, індивідуальність, житло, воду та санітарію не постраждали від руйнування або зміни базової інфраструктури для їхнього добробуту, такої як школи, лікарні та системи громадського транспорту» (п. 21). Документ передбачає створення необхідних механізмів захисту задля гарантування дітям і підліткам можливості проявляти активність і захищати екологічні права, а також сприяння їх включенню та участі в процесі прийняття рішень (п. 29) [99].

З метою посилення поваги до прав дітей і підлітків в американському регіоні, на 100-й черговій сесії Міжамериканської комісії з прав людини в 1998 р. було утворено Офіс доповідача з прав дитини. Мандат доповідача є аналогічним до інших спеціальних процедур МАКПЛ і передбачає низку обов'язків, як-от: візити до країн-членів ОАД, проведення спеціальних досліджень та підготовка публікацій, які надають державам вказівки щодо того, як виконувати свої міжнародні зобов'язання щодо прав дитини [244]. Окремі аспекти екологічних прав дітей в американському регіоні мали епізодичне висвітлення в доповідях «Права дитини в Міжамериканській системі прав людини» 2008 р., «Реалізація прав дитини» 2017 р., «Насильство, діти та організована злочинність» 2015 р., «Насильство та дискримінація щодо жінок і дівчат» 2019 р. тощо, проте жодного разу вони не були предметом окремого комплексного дослідження.

Крім того, доповідач консультує Комісію щодо розгляду петицій і запитів стосовно прав людини, а також щодо застосування тимчасових та запобіжних заходів [244]. Так, у 2004 р. МАКПЛ застосувала запобіжні заходи щодо Оскара

Гонсалеса Анчурайко та членів корінної громади з регіону Сан-Матео (Перу). Внаслідок регулярного потрапляння відкладень миш'яку, свинцю та кадмію з відкритої шахти поблизу річки Рімак у воду, понад 5000 сімей корінних громад кампесіно мали серйозні проблеми зі здоров'ям. Особливо страждали діти, які мали високий рівень концентрації свинцю в крові. У зв'язку з цим, МАКПЛ звернулася до Перу з проханням створити програму медичної допомоги й догляду для виявлення осіб, зокрема неповнолітніх, які могли постраждати від наслідків забруднення. Крім того, Перу закликали ініціювати перенесення родовищ згідно з рекомендаціями дослідження про вплив останніх на довкілля [245].

Існуюча регіональна судова практика щодо захисту прав дітей в екологічній сфері здебільшого стосується розгляду справ про порушення прав дітей-членів корінних народів. Наприклад, у 2004 р. МАКПЛ визнала прийнятною до розгляду в суді заяву «Корінний народ кечуа з Сараяку проти Еквадору», в якій заявники стверджували, що безпосередні дії державних агентів, які підтримували вторгнення нафтової компанії на землі їхніх предків, мали місце без необхідних попередніх консультацій, тим самим порушивши фундаментальні права членів корінної громади, а дві дівчинки з цієї спільноти постраждали через погрози та переслідування, що потенційно становило порушення ст. 19 Американської конвенції з прав людини щодо прав дітей [100]. Схожим чином, у 2009 р. МАКПЛ визнала прийнятною до розгляду в суді заяву «Спільнота Ла Оройя проти Перу» (*Community of La Oroya v. Peru*). На момент подання скарги в 2006 р. Ла-Оройя входила до десятки найбільш забруднених міст у світі. Позивачі стверджували, що населення, зокрема діти та вагітні жінки, піддавалося згубному впливу свинцю, миш'яку та кадмію через діяльність заводу Доу Ран (*Doe Run*). Суд встановив, що «передбачувана смерть та/або проблеми зі здоров'ям передбачуваних жертв, викликані діями та бездіяльністю держави перед обличчям забруднення навколишнього середовища, спричиненого металургійним комплексом», за умови їх доведення, можуть становити порушення ст. 19 Американської конвенції 1969 р. [246].

В іншому рішенні у справі «Корінна громада ксамок-касек проти Парагваю» (Xákmok Kásek Indigenous Community v. Paraguay) 2010 р. МАСПЛ встановив, що держава не вжила необхідних заходів для захисту дітей спільноти, права на землі предків якої не були визнані, що негативно вплинуло на можливість доступу до води, їжі, охорони здоров'я та освіти. Суд зазначив, що доведена ситуація надзвичайної вразливості особливо вплинула на дітей [247].

Аналіз міжнародно-правових актів, що складають основу африканської системи захисту прав дітей показав відсутність конкретних положень, присвячених захисту екологічних прав. Стаття 5 Африканської хартії прав і основ добробуту дитини 1990 р. закріплює право дитини на життя, захист і розвиток [248]. Однак на думку Е. Бошофф (Elsabe Boshoff), у цій статті поняття «розвиток» не є ідентичним до аналогічного терміну в тексті Африканської хартії прав людини і народів 1981 р., адже положення «дитячої» хартії стосується виключно розвитку дитини, в той час як у положеннях Хартії 1981 р. йдеться про право народів на економічний, соціальний і культурний розвиток з урахуванням їхньої свободи, самобутності, рівного користування спільною спадщиною людства (ст. 22) та право на загальний задовільний рівень навколишнього середовища, що сприяє їхньому розвитку (ст. 24) [249, с. 34].

Тим не менш, навіть в умовах відсутності чітко визначеної екологічної складової прав дитини, під час здійснення різного роду діяльності, що може вплинути на стан довкілля, державам-учасницям доцільно керуватися принципом найкращого забезпечення інтересів дитини, який міститься в ст. 4 Африканської хартії прав і основ добробуту дитини та ст. 3 Конвенції про права дитини 1989 р. [248; 153].

Відповідно до ст. 32 Хартії прав і основ добробуту дитини, органом АС, якому доручено проводити моніторинг виконання Хартії, є Африканський комітет експертів з прав і основ добробуту дитини, заснований у 2001 р. Комітет уповноважений створювати власні спеціальні механізми у формі доповідачів по країнах, тематичних доповідачів та робочих груп [248]. Так, у 2020 р. Комітетом було створено Робочу групу з питань дітей та зміни клімату, Робочу групу з прав

дітей з інвалідністю, Робочу групу «Діти та бізнес», Робочу групу з питань виконання рішень, а в 2022 р. їх було доповнено мандатами низки спеціальних доповідачів з питань охорони здоров'я, добробуту та розвитку, з питань участі дітей, з питань правосуддя щодо дітей, з питань освіти тощо. Усі 11 членів Комітету одночасно виступають спеціальними доповідачами з тематичних питань, доповідачами по різних країнах та входять до складу відповідних робочих груп. Мандат Комітету також передбачає отримання повідомлень (скарг) від будь-якої особи, групи чи неурядової організації, визнаної АС, його державою-членом або ООН, що стосуються будь-якого питання, охопленого Хартією 1990 р. [250]. Так, у рішенні щодо повідомлення «Центр прав людини (Університет Преторії) та Африканська асамблея захисту прав людини (Сенегал) проти уряду Сенегалу» (*The Centre for Human Rights (University of Pretoria) and la Rencontre Africaine Pour la Defense des Droits de L'homme (Senegal) v. The Government of Senegal*) було встановлено, що право на виживання та розвиток в Африканській дитячій хартії охоплює, зокрема, право дітей на доступ до чистої води і право жити в безпечному та чистому середовищі (п. 42) [251].

Крім того, Африканський дитячий комітет у своїх Заключних зауваженнях і рекомендаціях щодо доповіді Лесото 2015 р. наголосив на важливості забезпечення постачання чистої питної води всім дітям відповідно до права на виживання та розвиток (п. 19) [252], що є вирішальним у контексті зміни клімату, яка в майбутньому призведе до збільшення територій з проблемами доступу води на континенті.

З метою сприяння розвитку Африки, придатної для життя дітей, у 2015 р. Комітет експертів з прав і основ добробуту дитини розробив Порядок денний для дітей Африки до 2040 р. Цей програмний документ виник, більшою мірою, як удосконалення Порядку денного до 2063 р. та спрямований на розширення прав і можливостей африканських дітей шляхом повної реалізації Африканської хартії прав і основ добробуту дитини 1990 р. Він визначає 10 прагнень, які мають бути досягнуті до 2040 р., як, наприклад, те, що кожна дитина повинна мати доступ до

джерел чистої, безпечної питної води, гігієнічної санітарії, належного харчування, притулку чи базового житла (Прагнення 5) [253].

Значним досягненням стало прийняття Африканським комітетом експертів з прав і основ добробуту дитини Резолюції № 18/2022 «Про інтеграцію підходу, заснованого на правах дитини, у дії проти зміни клімату», яка закликала держави-члени АС, зокрема: 1. забезпечувати врахування конкретних ризиків, з якими стикаються діти, під час розробки та реалізації кліматичної політики і програм, приділяючи особливу увагу потребам тих дітей, які є найбільш уразливими до наслідків зміни клімату, як-от: дівчатка, діти з груп корінного населення та діти з інвалідністю, особливо в таких критичних секторах, як продовольство й харчування, вода, санітарія, освіта та соціальний захист; 2. забезпечити, щоб дії, вжиті для протидії наслідкам зміни клімату, заохочували права дітей, закріплені в Африканській хартії прав і основ добробуту дитини 1990 р. (зокрема найкращі інтереси дитини) та створити відповідні моніторингові механізми; 3. забезпечити та розширити змістовну участь дітей у відповідних процесах прийняття рішень щодо адаптації та пом'якшення наслідків зміни клімату, а також проводити систематичні кампанії з підвищення обізнаності про цю проблему, створюючи відповідні інформаційні матеріали про зміну клімату, орієнтовані на дітей [254].

2.2. Захист екологічних прав жінок

Триваюча деградація навколишнього середовища, яка, безумовно, впливає на життя всіх людей, часто має більш прямий вплив на жінок, адже кількість проблем зі здоров'ям, пов'язаних із навколишнім середовищем, і навіть випадків смерті серед жінок і дівчаток невпинно зростає [255]. У сукупності з природними чинниками, гендерно-нейтральні політики, програми, закони та міжнародні норми зумовлюють особливу вразливість жінок в екологічній сфері. Таким чином, існує необхідність вивчення існуючих проблем у сфері захисту екологічних прав жінок та механізмів щодо їх захисту і заохочення.

Як зауважив у своїй аналітичній доповіді колишній Спеціальний доповідач з питань прав людини та навколишнього середовища Д. Нокс, попри той факт, що

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. прямо не закріплює право жінки на здорове довкілля, взаємозв'язок між екологічною шкодою та захистом прав людини було визнано і включено до розуміння «традиційних» прав людини Комітетом з ліквідації дискримінації щодо жінок [256], який має тривалу практику визнання права жінок на здорове навколишнє середовище через свої загальні рекомендації. Щодо цього, К. Чінкін (Christine Chinkin) і К. Йошіда (Keina Yoshida) зазначають, що загальні рекомендації Комітету є важливими правовими інструментами, оскільки вони гарантують, що Конвенція є живим, динамічним інструментом через роз'яснення, розвиток і тлумачення прав, закріплених у ній [257].

Необхідно наголосити, що з 39-ти загальних рекомендацій, прийнятих Комітетом з 1986 по 2022 рр., лише деякі з них фрагментарно висвітлюють окремі аспекти правового захисту екологічних прав жінок у світлі положення Конвенції 1979 р. Більшість з них було прийнято за останні 5 років, що свідчить про поступову актуалізацію і включення означеної проблематики в діяльність Комітету. Так, на підтвердження вищенаведеної тези про існування феномену гендерно зумовленого екологічного насильства, у Загальній рекомендації № 35 (2017 р.) щодо гендерного насильства стосовно жінок, яка доповнює Загальну рекомендацію № 19 (1992 р.), Комітет визнав, що однією з безпосередніх причин гендерного насильства є екологічні фактори, зокрема надзвичайні гуманітарні ситуації, стихійні лиха та знищення або деградація природних ресурсів (п. 14) [258].

У 2018 р. Комітет ухвалив Загальну рекомендацію № 37 щодо гендерних аспектів зменшення ризику катастроф у контексті зміни клімату. В ній кліматична криза пов'язується з низкою інших питань гендерної нерівності, що викликають стурбованість, зокрема вже згадане право жінок і дівчаток жити без насильства за ознакою статі, а також право на освіту та інформацію, право на працю й соціальний захист, право на здоров'я, право на достатній рівень життя та право на свободу пересування. В основу Рекомендації № 37 покладено три ключові принципи – рівність і недискримінація, участь і розширення можливостей, підзвітність і доступ

до правосуддя, які визначаються фундаментальними в контексті забезпечення того, щоб усі заходи, пов'язані зі зменшенням потенційних ризиків, спричинених зміною клімату, реалізувалися відповідно до Конвенції 1979 р. (п. 26-27) [259].

Беззаперечним є той факт, що деякі групи жінок є особливо чутливими до екологічної шкоди, зокрема через скрутний матеріальний стан, похилий вік, обмежені можливості чи належність до меншин, що може викликати потребу в наданні додаткового захисту через їхню множинну вразливість. Наприклад, у Рекомендації № 27 (2010 р.) щодо жінок похилого віку та захисту їхніх прав Комітет закликав держави-учасниці забезпечити, щоб заходи у відповідь на зміни клімату і стихійні лиха були чутливими до гендерних аспектів, потреб і особливої вразливості жінок похилого віку, а також сприяти залученню літніх жінок до прийняття рішень щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації (п. 35) [260].

Крім того, слід розрізняти негативні наслідки погіршення стану навколишнього середовища, яких зазнають жінки в селах та містах. У сільській місцевості люди здебільшого покладаються на ресурси для існування, які отримують через сільське господарство або збирання їжі та рослинних ліків безпосередньо з навколишнього середовища. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок у ст. 14 передбачає низку обов'язків для держав щодо захисту прав сільських жінок, зокрема шляхом забезпечення їхнього повноцінного розвитку, доступу до землі та адекватних умов життя, включно з житлом, санітарією, водою тощо [198].

Роз'яснити зобов'язання держав-учасниць з цього питання була покликана Загальна рекомендація № 34 щодо прав жінок, які проживають в сільській місцевості 2016 р., відповідно до якої основними загрозами для сільських жінок, що повинні подолати, зменшити та/або пом'якшити держави, є зміна клімату, стихійні лиха, деградація земель і ґрунтів, забруднення води, посухи, повені, пестициди та агрохімікати, вплив видобувної промисловості, монокультури, біопіратство та втрата біорізноманіття, зокрема агробіорізноманіття. Кінцевою

метою вбачається забезпечення безпечного, чистого та здорового довкілля для сільських жінок (п. 12) [261].

Окрім означеного, однією з найбільш вразливих категорій жінок є представниці корінних народів. 2022 рік ознаменувався прийняттям Загальної рекомендації № 39 щодо прав жінок і дівчаток з корінного населення, де право на чисте, здорове та стійке довкілля визнається таким, що захищається Конвенцією 1979 р. через ст. 12 (право на здоров'я) та ст. 14 (права жінок у сільській місцевості) (п. 60). Щодо жінок та дівчаток з числа корінних народів Рекомендація № 39 використовує термін «екологічне насильство», яке може приймати форму екологічної шкоди, деградації стану довкілля, забруднення або нездатності держави запобігти передбачуваній шкоді, пов'язаній зі зміною клімату, а також примусового переселення, що розриває зв'язок таких жінок і дівчаток з їхніми землями, територіями та природними ресурсами, завдаючи непоправної їхнім життєвим планам і громадам (п. 37) [262].

Слід наголосити, що першим міжнародно-правовим актом, який визнав подвійність статусу жінок як особливо вразливих до погіршення навколишнього середовища та як агентів змін, стала Декларація Ріо-де-Жанейро 1992 р., зазначає К. Ітуарте-Ліма (Claudia Ituarte-Lima) [263]. Принцип 20 Декларації визначив, що жінки відіграють життєво важливу роль в екологічному управлінні та розвитку, тому їхня всебічна участь вбачається необхідною для досягнення сталого розвитку [20].

Підтвердження принципів Всесвітньої конференції щодо становища жінок у Найробі (Кенія) 1985 р. та визнання гендерного мейнстримінгу основним інструментом для виконання зобов'язань щодо гендерної рівності відбулося в 1995 р. на 4-й Всесвітній конференції з питань жінок, яка ознаменувалася прийняттям Пекінської декларації та Платформи дій заради рівності, розвитку та миру. У ній було визначено 12 пріоритетних сфер, що вимагають вчинення конкретних заходів для забезпечення покращення становища жінок, одна з яких має назву «Жінки та навколишнє середовище». Розділ К визначив три стратегічні цілі: активне залучення жінок до прийняття рішень з питань екології на всіх рівнях,

інтеграція гендерної проблематики в програми й політику для сталого розвитку та створення або посилення національних, регіональних і міжнародних механізмів для оцінки впливу екологічної політики та політики розвитку на жінок (К.1-К.3), а також конкретні заходи, що мають вжити держави, міжнародні організації та приватний сектор задля їх досягнення [255].

Окрема увага на міжнародному універсальному рівні приділяється рівності жінок і чоловіків у контексті зміни клімату. Канкунські угоди 2010 р. визнають, що гендерна рівність та ефективна участь жінок є важливими елементами для ефективних дій щодо всіх аспектів зміни клімату [24]. Так само, преамбула Паризької угоди 2015 р. зазначає, що вживаючи заходів щодо вирішення проблеми зміни клімату, сторони повинні поважати, заохочувати й враховувати гендерну рівність та розширення прав і можливостей жінок. У п. 5 ст. 7 також зазначено, що розбудова потенціалу для дій із пом'якшення наслідків, посилення адаптивної здатності, зміцнення стійкості та зменшення вразливості до зміни клімату має бути чутливою до гендерних питань [28].

Також слід вказати, що досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок є головною метою 5-ї ЦСР, але водночас означений аспект є невід'ємною частиною кожної з 17 ЦСР. Жінки та гендер прямо згадуються у цілях 1,2,4,6,11,13, які, зокрема, стосуються і питань навколишнього середовища [32]. Варто наголосити, що лише за умови забезпечення права жінок і дівчаток у всіх ЦСР вбачається можливим досягнення справедливості та інклюзивності, сталої економіки й збереження середовища для поколінь майбутнього.

Переходячи до розгляду діяльності органів у системі ООН щодо захисту прав жінок в екологічній сфері, необхідно зазначити, що Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, за аналогією до Комітету з прав дитини, приймає Заключні зауваження щодо періодичних доповідей держав-учасниць Конвенції 1979 р. про виконання її положень. Після прийняття Загальної рекомендації № 37 у 2018 р. Комітет став періодично наголошувати в своїх зауваженнях державам на необхідності: 1) забезпечити участь жінок у розробці програм, політики і законів щодо довкілля, зміни клімату та реагування на стихійні лиха; 2) інтегрувати

гендерну проблематику в зазначені плани й політику; 3) вжити заходів для усунення негативного впливу зміни клімату на жінок, зокрема, на доступ до ресурсів і засобів до існування з метою недопущення їхніх непропорційних страждань (Китай, 2023 р.) [264].

Крім означеного, Комітет надає конкретні рекомендації та вказівки, відповідно до ситуації у тій чи іншій державі. Як приклад можна навести декілька Заключних зауважень щодо періодичних доповідей держав, прийнятих у 2021-23 рр. Так, Венесуелу закликали ратифікувати Мінаматську конвенцію про ртуть 2013 р. та Угоду Есказу 2018 р., окремо наголосивши на важливості забезпечення захисту екологічних правозахисниць (п. 51) [265]. Уряду Норвегії було рекомендовано прийняти відповідне законодавство з механізмом моніторингу щоб гарантувати відповідальність підприємств за вплив їхньої діяльності на права жінок і погіршення стану навколишнього середовища (п. 49 (b)) [266]. Гондурасу, в свою чергу, було вказано на необхідність запобігання та викорінення всіх форм пов'язаного з видобувними галузями промисловості гендерного насильства, зокрема екологічного та культурного, щодо сільських жінок і дівчаток та жінок з числа корінного населення (п. 43 (b)) [267]. Слід акцентувати увагу на тому, що з моменту прийняття Загальної рекомендації № 37 у 2018 р. права жінок у сфері довкілля не отримали регулярного висвітлення в Заключних зауваженнях Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок.

У цьому ж контексті відзначимо значний внесок спеціальних процедур Ради з прав людини ООН. Так, Спеціальний доповідач з прав людини і навколишнього середовища Д. Нокс у своїй доповіді «Зобов'язання в галузі прав людини, пов'язані з користуванням безпечним, чистим, здоровим та стійким навколишнім середовищем» 2018 р. визначив, що саме історична нерівність між чоловіками та жінками зробила останніх найбільш уразливими до негативних наслідків екологічної шкоди (п. 24 (a)). Саме тому існує потреба застосовувати гендерну перспективу, враховуючи особливу ситуацію жінок і дівчат, виявляти випадки гендерної дискримінації та гендерні фактори вразливості, а також звертатися до

передової практики, коли жінки і дівчата діють як агенти змін у захисті та управлінні стійким навколишнім середовищем (п. 10 (h)) [268].

Доповідь наступного мандатарія Д. Бойда «Жінки, дівчатка та право на чисте, здорове та стійке довкілля» 2023 р. охоплює питання державних зобов'язань, відповідальності бізнесу та потенційної вигоди від досягнення гендерної рівності й екологічної стійкості. Спеціальний доповідач надає низку рекомендацій щодо ліквідації системної дискримінації, розширення прав і можливостей жінок та дівчат як лідерів у сфері клімату й навколишнього середовища та забезпечення того, щоб вони могли повною мірою користуватися своїм правом на чисте, здорове та стійке довкілля [269].

Важливо акцентувати на діяльності допоміжного органу ГА ООН «ООН-Жінки» в означеній сфері. З метою заохочення прав і можливостей жінок у глобальних зусиллях із забезпечення більш стійкої планети, ця структура працює над розширенням їхньої участі, а також над приверненням уваги до гендерних аспектів і включенням їх в узгоджені результати та домовленості в контексті трьох Конвенцій ООН (про зміну клімату, опустелювання й біорізноманіття) та інших багатосторонніх екологічних угод. Задля цього проводяться зустрічі з урядами та іншими стейкхолдерами, заохочується участь прихильників гендерної рівності в ключових зібраннях, а також готуються дослідницькі та технічні документи для інформування сторін [270].

Наприклад, у 2020 р. було представлено доповідь «Гендер, клімат і безпека: підтримання інклюзивного миру на передовій зміні клімату», в якій було здійснено комплексне дослідження того, як ці три елементи є нерозривно пов'язаними, а також надані рекомендації для політиків, практиків і донорів щодо їх просування [271]. Роком пізніше, спільно з УВКПЛ та ЮНЕП було представлено документ «Права людини, довкілля та гендерна рівність: ключові положення», в якому було висвітлено основні зобов'язання та відповідальність держав та/або інших суб'єктів у сфері прав людини щодо гендеру та навколишнього середовища [272]. У 2023 р. ООН-Жінки опублікувала звіт «Феміністська кліматична справедливість: платформа дій», який, зокрема, містить практичні вказівки щодо заходів, що

необхідно вжити країнам для переходу до економік з низьким рівнем викидів, які стійкі до змін клімату, визнаючи лідерство жінок і дівчат в рушійній силі необхідних змін [273].

Захист прав жінок в контексті довкілля є важливою складовою діяльності Комісії зі становища жінок, яка є допоміжним органом ЕКОСОП, чия робота присвячена виключно просуванню гендерної рівності та розширенню прав і можливостей жінок. Так, пріоритетною темою 66-ї сесії Комісії у 2022 р. було визначено досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчаток у контексті політики та програм щодо зміни клімату, навколишнього середовища та зменшення ризику стихійних лих [274]. За результатами роботи сесії було прийнято погоджені висновки з 65-ти пунктів із закликом урядів усіх рівнів і зацікавлених сторін вжити відповідних заходів щодо зміцнення нормативно-правової та регуляторної бази захисту прав жінок в екологічній сфері, інтеграції гендерних аспектів в кліматичну/екологічну політику, розширення гендерно-орієнтованого фінансування, удосконалення гендерної статистики щодо погіршення навколишнього середовища, клімату та катастроф, а також сприяння гендерно-чутливому, справедливому переходу до енергетичних систем з низьким рівнем викидів [275].

Забезпечення гендерної рівності у сфері захисту екологічних прав є важливою складовою діяльності РЄ, що знайшло підтвердження у низці актів її головних органів. Так, необхідність збільшення обсягів кліматичного фінансування, з урахуванням гендерної перспективи, з метою надати жінкам можливість працювати та підвищувати власну компетентність було закріплено в Резолюції ПАРЄ 2400 (2021) «Боротьба з нерівністю у праві на безпечне, здорове та чисте довкілля». Резолюція закликає держави надати жінкам розширені права й можливості для здійснення справедливого переходу до зеленої економіки, зокрема забезпечити рівний доступ до майнових прав, а також збирати більше якісних і кількісних даних щодо зв'язку між гендером і довкіллям з метою створення більш сприятливого середовища для жінок та дівчат через освіту й навчання (п. 14) [72].

Деякі акти РЄ спрямовані, перш за все, на окремі категорії жінок. Так, у Рекомендації Rec(2022)17 Комітету міністрів державам-членам щодо захисту прав жінок і дівчаток-мігранток, біженок та шукачок притулку увагу акцентовано на необхідності брати до уваги підвищений ризик насильства за ознакою статі, включаючи торгівлю людьми, бідність і бездомність, щодо зазначених вище категорій під час кризових ситуацій громадського здоров'я, гуманітарних та кліматичних криз. Означене є цілком застосовним до ситуацій гендерно зумовленого екологічного насильства, рівень якого зростає пропорційно погіршенню стану навколишнього середовища, що ставить під загрозу здійснення жінками своїх основоположних прав (п. 43) [276].

Головним програмним документом РЄ у сфері гендерної рівності є прийнята у 2018 р. Стратегія з гендерної рівності на 2018-2023 рр., у якій доквілля згадується в 5-й стратегічній цілі в тезі про необхідність запровадження гендерно-чутливих заходів щодо жінок-мігранток, біженок і шукачок притулку для запобігання дискримінації, насильству, переслідуванням, торгівлі людьми та іншим формам експлуатації та жорстокого поводження щодо останніх, зокрема під час криз та стихійних лих [277].

Важливо звернути увагу на факт того, що означене ускладнюється відсутністю на європейському рівні договірного закріплення норм про заохочення та захист прав усіх жінок і дівчаток, пов'язаних із забезпеченням чистого, здорового та стійкого доквілля, та/або норми про застосування гендерної перспективи, заснованої на правах людини, в питаннях екологічного характеру. Так, Стамбульська конвенція 2011 р. стала першою міжнародною угодою, потенційно відкритою для будь-якої держави, яка передбачає низку заходів із попередження та запобігання різним формам насильства щодо жінок [278, с. 83]. Тим не менш, вона не згадує екологічне насильство, хоча воно також може мати наслідком фізичну, психологічну чи економічну шкоду, яка ставить під загрозу можливість здійснення жінками своїх фундаментальних прав. Теж саме можна констатувати і про ЄКПЛ 1950 р., в якій жінки згадується лише в загальних положеннях про заборону дискримінації (ст. 14 та Додатковий протокол 12) [235].

Закріплення принципу екологічної недискримінації було запропоновано в тексті Проекту додаткового протоколу до ЄКПЛ 1950 р. щодо права на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля, який так і не був втілений у життя [67].

Разом з тим, слід зазначити, що станом на грудень 2023 р. на розгляді в ЄСПЛ знаходиться справа «КлімаСеніоріннен проти Швейцарії» (KlimaSeniorinnen v. Switzerland). Заявниками виступили швейцарська громадська організація KlimaSeniorinnen (Жінки похилого віку за захист клімату), членами якої є сотні літніх жінок, та чотири жінки з числа членів цієї організації (віком від 78 до 89 років). У своїй позовній заяві вони стверджували, що підвищення температури внаслідок зміни клімату призводить до серйозних ризиків для здоров'я та збільшення смертності для літніх жінок і самих заявниць безпосередньо. Заявниці стверджують, що Швейцарія не виконує своїх позитивних зобов'язань відповідно до ст. 2 (право на життя) та ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) ЄКПЛ 1950 р. та Паризької угоди про зміну клімату 2015 р., оскільки держава не робить усе від неї залежне, щоб запобігти глобальному підвищенню температури більш ніж на 1,5 °C, і, не може надати належний захист заявницям, які через свою стать та вік є вразливими особами [279]. Неурядова екологічна організація Грінпіс (Greenpeace) вважає, що рішення у справі «КлімаСеніоріннен проти Швейцарії» та справі «Дуарте Агостіньо та інші проти Португалії та 32 інших» зможуть визначити, чи порушують держави права людини в цілому та вразливих категорій, зокрема через нездатність пом'якшити наслідки кліматичної кризи, і якщо так, то в якій мірі. Ці рішення повинні створити обов'язковий прецедент для всіх 46 держав-членів РЄ [280].

Вважаємо за необхідне звернутися і до досвіду ЄС у формуванні відповідної екологічної і кліматичної політики, значна частина якої, на думку Г. Олвуд (Gill Allwood), залишається «гендерно байдужою» [281]. Європейський зелений курс 2019 р. не згадує гендер/жінок/чоловіків (хоча й передбачає, що ЦСР складають ядро дій ЄС щодо формування політики) [282], так само, як і Основні напрямки політики в сфері клімату та енергетики до 2030 р. (2014 р.), Стратегія «Чиста планета для усіх» 2018 р. тощо.

Водночас оновлена Стратегія гендерної рівності ЄС на 2020-2025 рр. містить короткий розділ про зміну клімату, який вказує на деякі аспекти означеної проблематики та зазначає, що звернення до гендерного виміру може відіграти ключову роль у використанні повного потенціалу цієї політики, не вказуючи при цьому конкретних шляхів щодо його запровадження [283]. Гендерний план дій III для гендерно-рівного світу на 2021-2025 рр. у якості однієї з тематичних сфер, що потребують особливої уваги, визначає сприяння справедливому та інклюзивному «зеленому переходу». Жінки визначаються основними користувачами та розпорядниками природних ресурсів, які через низку причин, як-от: шкідливі гендерні норми, неадекватні правові рамки, низький доступ до освіти та власності на землю, не можуть на рівних умовах брати участь у відповідних процесах управління [284]. Також застосування гендерної перспективи було визначено запорукою досягнення пріоритетних цілей 8-ї Програми дій ЄС щодо навколишнього середовища на період до 2030 р. (прийнята в 2022 р.), оскільки гендерно-диференційовані ролі спричиняють неоднакову вразливість жінок і чоловіків до наслідків зміни клімату, що посилює гендерну нерівність [285].

Діяльність деяких інституцій ЄС також дотична до окремих аспектів зв'язку гендеру і довкілля. Так, у висновках Європейської ради 2009 р. щодо зміни клімату та розвитку підкреслено людський вимір зміни клімату, включаючи гендерну перспективу (п. 8). Документ також посилається на гендерну рівність та розширення прав і можливостей жінок в контексті підтримки програм, які сприяють низьковуглецевому та стійкому шляху розвитку та адаптації до несприятливих наслідків зміни клімату (п. 6) [286]. У Висновках Ради 2012 р. щодо гендерної рівності та навколишнього середовища зазначено, що жінки та чоловіки по-різному впливають на клімат: їхні моделі споживання відрізняються, вони мають різні викиди CO₂ і вони неоднаково представлені в процесі прийняття рішень у цій сфері (п. 4). Визнається, що жінки та чоловіки також мають різне сприйняття і ставлення до зміни клімату, оскільки жінки загалом більше стурбовані цією проблемою та більш мотивовані діяти, тому необхідно визнати потенціал жінок як агентів змін (п. 5) [287].

В контексті означеної проблематики не можна обійти стороною діяльність Європейського парламенту, який прийняв низку відповідних резолюцій. Недвозначну стурбованість зв'язком між зміною клімату та гендером було виражено у Резолюції від 20 квітня 2012 р. про жінок і зміну клімату, яка закликає Комісію та держави-члени під час планування, впровадження та оцінки відповідної політики, програм і проєктів збирати дані, з розбивкою за статтю та країнами, з метою проведення ефективної оцінки та усунення різних наслідків зміни клімату для кожної статі для того, щоб розробити керівництво з адаптації до зміни клімату з метою захисту жінок і розширення їхніх можливостей (п. 8) [288].

Крім того, Резолюція Європейського парламенту від 11 вересня 2012 р. про жінок і зелену економіку закликає Комісію та держави-члени до створення механізмів врахування гендерної проблематики в екологічній політиці на міжнародному, національному та регіональному рівнях, оскільки гендерні проблеми і перспективи недостатньо інтегровані в політику та програми для сталого розвитку (ст. 5) [289].

Слід зауважити, що в Резолюції від 9 червня 2015 р. щодо Стратегії ЄС про рівність між жінками і чоловіками після 2015 р. Європейський парламент закликає Комісію збирати гендерні дані з метою проведення оцінки впливу на жінок у сферах клімату, довкілля та енергетичної політики. У резолюції наголошується на відповідальності та ролі ЄС як моделі гендерної рівності і прав жінок, а також зазначається, що жінки є не лише більш уразливими до наслідків постачання та використання енергії, навколишнього середовища й зміни клімату, але також є рушійною силою для справедливої та стійкої моделі зростання [290]. Ці тези були підтвержені та доповнені Резолюцією Парламенту від 16 січня 2018 р. щодо жінок, гендерної рівності та кліматичної справедливості (2018/2086(INI)), яка визнає, що жінки і дівчата є найкращим джерелом знань про їхні власні обставини та потреби, тому з ними слід консультиватися з усіх питань, що їх стосуються, зокрема щодо зміни клімату, якою вони, згідно зі статистикою, більше стурбовані (п. 5). [291].

Підсумовуючи вищевикладене, слід погодитися з деякими вченими в думці про те, що ЄС розглядає зміну клімату радше як технічну та ринкову проблему або як таку, що глибоко переплетена зі стратегічними пріоритетами зовнішньої політики та безпеки, аніж орієнтовану на самих жінок із застосуванням правозахисного підходу [292, с. 9].

Разом із європейським регіоном вважаємо необхідним розглянути й особливості захисту жінок у контексті довкілля в африканському та американському регіонах, де яких питання зміни клімату та погіршення стану навколишнього середовища є особливо нагальними.

Так, Африканська хартія прав людини і народів 1981 р. порушує питання захисту прав жінок у п. 3 ст. 18 щодо обов'язку держав ліквідувати будь-яку дискримінацію щодо жінок, а також забезпечити захист прав жінки, як це передбачено міжнародними деклараціями та конвенціями [107]. З огляду на таке нечітке положення (з точки зору формулювання), В. Айєні (Victor Ayeni) визначає нормативний зміст Африканської хартії щодо захисту прав жінок як «неадекватний», а згадку жінок лише у контексті захисту сім'ї як одиниці суспільства – одним із головних недоліків Хартії 1981 р. [293, с. 7].

Слід наголосити, що Протокол Мапуту 2003 р., який доповнює Хартію 1981 р., недвозначно передбачає, що жінки мають право жити в здоровому та стійкому навколишньому середовищі (ст.18 (1)), покладаючи обов'язок на держави-учасниці впроваджувати заходи для забезпечення належної утилізації токсичних відходів і стандартів поводження з ними та забезпечити більшу участь жінок у плануванні, управлінні і збереженні навколишнього середовища та раціональному використанні природних ресурсів на всіх рівнях (ст. 18(2)). Протокол у ст. 16 надає захист праву жінки на достатнє житло, що включає право на рівний доступ до житла та прийнятних умов життя у здоровому середовищі, а ст. 19 закріплює право жінок повною мірою користуватися своїм правом на сталий розвиток. Окрема увага приділяється захисту жінок у тяжкому становищі, зокрема бідних жінок, жінок-глав сімей, жінок із маргінальних груп населення та ін. з метою

забезпечення їм середовища, яке б відповідало їхньому стану та потребам (ст. 24) [111].

Положення протоколу Мапуту знайшли подальший розвиток в Урочистій декларації про гендерну рівність в Африці 2004 р., в якій держави-члени АС погодилися забезпечити активну підтримку та захист усіх прав жінок і дівчаток, включаючи право на розвиток, шляхом підвищення обізнаності про них або законодавчими засобами, де це є необхідним (п. 6) [294]. Проте лише в 2009 р. Асамблея АС прийняла першу в історії організації Гендерну політику АС з метою скерувати процес інтеграції гендерних питань у всіх секторах, зокрема в екологічній сфері, та розширити права і можливості жінок для впливу на політику, процедури та практику [295].

Стратегія АС щодо гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок на 2018-2028 рр. торкається питань захисту екологічних прав жінок в Африці лише опосередковано, порушуючи питання важливості надання жінкам доступу до природних ресурсів, зокрема через забезпечення права власності на землю. Для того, щоб бути більш продуктивними, їм потрібен рівний доступ до екологічно та соціально стійких сільськогосподарських ресурсів, ринків, кліматостійких технологій сільського господарства та інформації про клімат. Щодо загальних питань негативного впливу зміни клімату на жінок в Африці, Стратегія наголошує на їхній особливій вразливості після екологічних катастроф, коли саме жінкам доводиться шукати притулок для своїх бездомних дітей і родичів похилого віку, доглядати за пораненими та хворими, долати великі відстані, щоб принести воду або дрова для приготування їжі. В таких умовах зростає рівень сексуального насильства та відбувається міграція чоловіків до міст у пошуках роботи, які залишають жінок та дівчат у сільській місцевості. Саме тому в контексті стратегічної цілі 2.3. щодо забезпечення безпеки людини передбачається імплементація глобальних і континентальних зобов'язань щодо гендерних питань у політичні позиції, програми та заходи АС з питань гуманітарної діяльності, зменшення ризиків і міграції, а також у порядок денний Конференції сторін [296].

Крім того, спробу актуалізувати питання захисту екологічних прав жінок в африканському регіоні було здійснено в Рекомендаціях та керівних принципах державної звітності щодо ст. 21 та 24 Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. щодо видобувної промисловості, прав людини та навколишнього середовища 2018 р., в яких міститься висновок, що право вільно розпоряджатися своїм багатством і природними ресурсами та право на загальний задовільний рівень сприятливого для розвитку навколишнього середовища, які гарантовані цими статтями, повинні застосовуватися та реалізовуватися з особливою увагою до найбільш маргіналізованих і соціально-економічно відчужених членів суспільства, головним чином жінок. У цьому документі висвітлюються деякі екологічні проблеми, що стосуються особливо вразливих груп африканських жінок, зокрема жінок-правозахисниць і жінок, які працюють у кустарному видобутку корисних копалин [297]. Крім того, враховується африканський контекст щодо обмежених земельних прав жінок і надаються вказівки державам щодо забезпечення їх захисту та заохочення, узагальнює Е. Бошофф [298, с. 123]. Однак зазначені Рекомендації та керівні принципи, попри їхню інтерпретаційну цінність, є інструментом «м'якого права» і переважно спрямовані на конкретний аспект державної звітності щодо видобувних галузей, а тому мають обмежене застосування.

Звертає увагу на означену проблематику і Спеціальний доповідач з прав жінок в Африці, який неодноразово акцентував на необхідності забезпечення екологічних прав жінок, зокрема відповідно до положень Протоколу Мапуту, у своїх доповідях. Так, у доповіді 71OS 2022 р. було акцентовано на тому, що повна участь і внесок жінок в адаптацію до зміни клімату можуть бути гарантовані їх належним доступом до інформації та участю в управлінні знаннями за допомогою безпечного використання інформаційно-комунікаційних технологій [299], а в доповіді 75OS 2023 р. міститься заклик до держав вжити заходів для полегшення становища жінок, зокрема під час екологічних криз, усунути структурні причини дискримінації та враховувати непропорційний вплив на жінок (п. 11) [300].

Досліджуючи регіональний досвід американських держав, слід звернутися, перш за все, до Декларації про безпеку в американському регіоні 2003 р., в якій

держави підтвердили важливість забезпечення участі та лідерства жінок у зусиллях, спрямованих на сприяння миру та безпеці, а також інтеграції гендерного підходу в усі політики, програми та заходи міжамериканських органів, установ, організацій, конференцій та процесів, що стосуються питань безпеки півкулі (п. 4 (h)) [301]. З метою посилення лідерства жінок у прийнятті рішень щодо зміни клімату та управлінні ризиками навколишнього середовища й стихійних лих, відповідний напрямок було включено і до Стратегічного плану на 2022-2026 рр. Міжамериканської комісії зі становища жінок, проте у якості передбачуваних ризиків прямо зазначається, що гендерна рівність чи права жінок не є соціальним/політичним пріоритетом у контексті перевантажених порядків денних, де домінують «надзвичайні ситуації» [302].

Резолюція Міжамериканської комісії з прав людини № 3/21 (2021 р.) вказує на той факт, що через несприятливі наслідки зміни клімату гендерна нерівність посилюється, а жінки та дівчата стикаються з більшими ризиками, загрозами та порушеннями права на життя, особисту недоторканість і здоров'я. Від держав вимагається: вжиття диференційованих заходів стосовно усіх жінок з урахуванням того різноманіття ролей, які вони відіграють; запобігання та викорінення усіх форм насильства під час стихійних лих, спричинених зміною клімату (таких як повені, шторми, лавини та зсуви); заохочення ефективної участі жінок і дівчат у прийнятті рішень щодо політики та заходів щодо боротьби зі зміною клімату; гарантування їм права на освіту та доступ до технологій задля підвищення їхньої стійкості та пристосування до наслідків зміни клімату (п. 19). Окремий акцент було зроблено на визнанні державами важливої ролі, яку виконують екологічні право захисниці, та впровадженні державної політики і конкретних заходів щодо заохочення їхніх прав і захисту від агресії, нападів та інших форм переслідування чи гендерного насильства (п. 30) [99]. Необхідність означеного зумовлюється значним внеском екологічних правозахисниць у забезпечення екологічних прав інших жінок, оскільки вони набагато краще розуміють їхню вразливість, проблеми та потреби ніж чоловіки, які займаються аналогічною діяльністю.

Питання заохочення прав жінок в контексті навколишнього середовища з 2022 р. відносяться і до мандату Саміту Америк (Summit of the Americas) – зустрічі глав держав і урядів Західної півкулі, що проходить під егідою ОАД. За підсумками 9-го саміту було прийнято дві важливі декларації – «Прискорення переходу до чистої, сталої, відновлювальної та правильної енергії» та «Наше стале зелене майбутнє». В них держави зобов'язалися працювати над впровадженням інклюзивного підходу в процесі цифровізації, демократизації та децентралізації в рамках сталих і справедливих стратегій енергетичного переходу, беручи до уваги, зокрема, гендерну рівність та розширення прав і можливостей жінок з урахуванням конкретних географічних обставин в регіонах. Крім того, була констатована необхідність покращувати екологічну освіту шляхом проведення досліджень та активного і всеосяжного залучення всіх зацікавлених сторін, зокрема жіночих організацій [303].

2.3. Захист прав екологічних мігрантів

Вже кілька десятиліть вчені та нормотворці намагаються визначити відповідний правовий статус, що можна було б надати людям, які змушені мігрувати через кордони або в межах своїх держав, залишаючи власні домівки, у результаті стихійних лих і антропогенних катастроф, які в сучасних умовах зміни клімату стають все більш серйозними і розповсюдженими [304].

На зламі XX-XXI ст. особливу увагу привернули п'ять пропозицій щодо юридичного визначення та надання правового захисту екологічним мігрантам:

1. Поширення на них положень Конвенції про статус біженців 1951 р.;
2. Прийняття додаткового протоколу про екологічних біженців до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р.;
3. Прийняття окремої міжнародної угоди з означеної проблематики;
4. Просування Керівних принципів з питань внутрішнього переміщення;
5. Використання механізмів тимчасового захисту [183, с. 41].

Жодна з цих пропозицій, попри актуальність кожної, не знайшла подальшого розвитку, породжуючи нормативно-правову невизначеність, що посилює

вразливість, бідність, відсутність продовольчої та водної безпеки екологічних мігрантів, підсумовує К. Скісса (Chiara Scissa) [183, с. 41].

У поєднанні з відсутністю відповідних міжнародних міжурядових організацій та установ, які займаються виключно питаннями захисту прав екологічних мігрантів, їх справедливо можна назвати «забутими жертвами зміни клімату» [304]. Вищевикладене зумовлює необхідність аналізу існуючих нормативних та інституційних засад захисту прав означеної категорії вразливих осіб.

М. Пріор (Michel Prieur) називає Конвенцію про статус біженців 1951 р. «погано складеною», оскільки вона спрямована на окремих осіб, а не на групи людей. Її положення застосовуються лише до тих, хто перетинає державний кордон, тоді як велика кількість «екологічно переміщених осіб» залишаються в межах своїх країн [305, с. 250]. Крім того, Конвенція не передбачає надання статусу біженця особам, переміщеним з екологічних причин. Саме тому, в 2013 році ним та іншими фахівцями з Університету Ліможа була представлена третя версія проєкту Конвенції про міжнародний статус екологічно-переміщених осіб 2008 р. Ця пропозиція стала універсальною як з географічної точки зору, так і за колом охоплених питань, оскільки крім зміни клімату, положення проєкту передбачають їх застосування до усіх екологічних катастроф природного або антропогенного походження, які можуть призвести до переміщення населення [306].

Жодний зв'язок міграції та зміни клімату не висвітлюється і в Рамковій Конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. [23]. Цей аспект було включено до порядку денного рамкового механізму Конвенції у 2010 р. в контексті Канкунської системи з адаптації до зміни клімату. Стаття 14 (f) однойменних угод закликає сторони вживати заходів на всіх рівнях для покращення розуміння, координації та співпраці щодо переміщення, міграції і запланованого переселення, спричинених зміною клімату [24]. На важливості цього положення наполягає В. Калін (Walter Kälin), зазначаючи, що воно прямо визнає гуманітарні наслідки вимушеної міграції через зміну клімату, передбачає інкорпорацію питань переміщення до

національних планів адаптації та включає до порядку денного як внутрішнє, так і транскордонне переміщення [307, с. 49].

Розширення мандату рамкового механізму Конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. відбулося шляхом прийняття Рішення Конференції сторін зі зміни клімату 3/СР.18 2012 р., яке акцентувало увагу на необхідності покращення розуміння та досвіду щодо впливу наслідків зміни клімату на моделі міграції, переміщення і мобільності (п. 7 (vi)) [308]. Крім того, Рішення 1/СР.21 щодо прийняття Паризької угоди 2015 р. вимагає від Виконавчого комітету Варшавського міжнародного механізму щодо втрат та збитків створити робочу групу для розробки рекомендацій щодо інтегрованих підходів до запобігання, мінімізації і вирішення проблеми переміщення, пов'язаного з несприятливими наслідками зміни клімату (п. 50) [309].

Окрім вищезначеного, слід зауважити, що в межах ООН Спеціальним представником Генерального секретаря ООН з питань внутрішнього переміщення в 1998 р. було розроблено Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення, які віднесли до обсягу поняття «внутрішньо переміщена особа», зокрема, тих людей, які змушені покинути місце свого проживання з метою уникнення порушення їхніх прав внаслідок стихійних або антропогенних лих [310]. Однак Керівні принципи не охоплюють питання транскордонної міграції, мають рекомендаційний характер і для набуття обов'язкової сили мають бути інкорпоровані на національному рівні відповідно до принципу «суверенітет як відповідальність» [311].

Також слід звернутися до Резолюції ГА ООН А/RES/73/195 від 19.12.2018 р., яка затвердила Глобальний договір про безпечну, впорядковану і легальну міграцію. Попри свою назву, документ не має юридичної обов'язковості і являє собою юридичну платформу співпраці, яка базується на зобов'язаннях, узгоджених державами-членами в Нью-Йоркській декларації про біженців і мігрантів 2016 р. У контексті досягнення 2-ї цілі щодо мінімізації несприятливих рушійних сил та структурних чинників, які змушують людей залишати країну походження, держави мають розробити підходи та механізми на субрегіональному та регіональному

рівнях для усунення вразливості людей, які постраждали від стихійних лих, зокрема інтегрувати міграційний аспект у стратегії готовності до катастроф [312].

У тому ж 2016 році Рада ООН з прав людини прийняла підсумковий документ «Повільні наслідки зміни клімату та захист прав людини для транскордонних мігрантів», в якому обговорювалася проблема транскордонного переміщення людей, спричиненого кліматичними кризами, з точки зору захисту прав людини. У документі вказується, що є багато людей, які не підпадають під визначення «біженців» серед тих, хто змушений мігрувати на великі відстані та перетинати кордони через вплив клімату, і що правова система для захисту їхніх прав є неповноцінною, оскільки «принцип невидворення», який стверджує, що люди, які перетнули кордони для отримання захисту, не повинні бути депортовані або репатрійовані до країн походження проти їхньої волі, до них не застосовується. Це породжує бар'єри для в'їзду та впровадження практик, які наражають екологічних мігрантів на ризики, як-от: застосування насильства, депортація, встановлення парканів та адміністративні вирокі (п. 6). Включення національними урядами концепції захисту прав людини в планування та реалізацію заходів щодо зміни клімату має дозволити людям жити в умовах захищеності їхніх прав та сприяти плановому переселенню як засобу адаптації до зміни клімату (п. 10) [313].

Нагальна потреба забезпечити правовий режим для захисту прав осіб, переміщених через міжнародні кордони внаслідок зміну клімату, відображена в доповіді Спеціального доповідача з питань заохочення та захисту прав людини в контексті зміни клімату «Надання правових можливостей для захисту прав людини осіб, переміщених через міжнародні кордони через зміну клімату» 2023 р. На його думку, логічним рішенням, яке повинно вичерпно врегулювати зазначену проблему, стане прийняття додаткового протоколу до Конвенції про статус біженців 1951 р. про надання захисту особам, переміщеним через міжнародні кордони внаслідок зміни клімату. Таким чином, це б дозволило УВКБ ООН у співпраці з Цільовою групою з питань переміщення, МОМ, ЮНІСЕФ та іншими установами ООН «формалізувати» існуючі неофіційні домовленості, які застосовуються до кліматичних біженців за певних обставин (п. 68). У якості

тимчасової міри, до моменту прийняття зазначеного протоколу національним урядам рекомендовано розробити норми щодо видачі екологічним мігрантам «гуманітарних віз», а регіональним міжнародним організаціям та правозахисним інституціям – розширити визначення поняття «біженець» та релевантні правові механізми на осіб, переміщених через міжнародні кордони внаслідок зміни клімату (п. 69) [314].

Спеціальний доповідач Ради ООН з прав людини мігрантів звертався до проблеми міграції, спричиненої зміною клімату, у своїх щорічних тематичних доповідях «Зміна клімату та міграція» 2012 р. (A/67/299) та «Вплив зміни клімату на права людини мігрантів» 2022 р. (A/77/189). Доповідач закликав держави застосовувати існуючі міжнародно-правові акти щодо прав людини та біженців під час ситуацій транскордонної міграції в контексті зміни клімату та катастроф у разі необхідності надання міжнародно-правового захисту екологічним мігрантам [315].

Дослідження екологічної міграції проводив і Спеціальний доповідач з прав людини внутрішньо переміщених осіб. На особливу увагу заслуговує доповідь «Внутрішнє переміщення в контексті повільних негативних наслідків зміни клімату» 2020 р. (A/75/207) яка, зокрема, визнає заплановане переміщення (яке має риси як вимушеного, так і добровільного) у якості однієї з форм кліматичної міграції, що має отримувати відповідний захист [316].

УВКБ ООН також тримає питання міграції через екологічні чинники в полі свого зору. Означене підтверджується прийняттям таких програмних документів, як Стратегічна рамкова програма дій щодо боротьби зі зміною клімату та Оперативна стратегія стійкості до зміни клімату та екологічної стійкості на 2022-2025 рр. Основна діяльність УВКБ ООН в означеній сфері реалізується через два напрями – «Право і політика» та «Операції». Перший втілюється в життя через надання юридичних консультацій, вказівок та заохочення міжнародних дискусій щодо захисту осіб, переміщених у контексті зміни клімату. Наприклад, у Юридичних міркуваннях щодо заяв про міжнародний захист, поданих у контексті несприятливих наслідків зміни клімату та катастроф 2020 р. УВКБ зазначило, що міжнародне право щодо біженців і прав людини може бути застосоване для захисту

людей, які переміщуються через кордони в контексті наслідків зміни клімату й катастроф, навіть за відсутності прямого зв'язку з ситуаціями насильства та збройними конфліктами (п. 10). Документ передбачає, що за умови, якщо країна походження не має можливості або бажання стабілізувати кризові кліматичні ситуації або адаптуватися до зміни клімату, особи, переміщені з таких країн, повинні мати можливість претендувати на отримання статусу біженців (п. 20) [317, с. 164]. Попри означене, УВКБ утримується від використання терміну «кліматичні біженці» на користь терміну «особи, переміщені в контексті катастроф і зміни клімату» [318].

Оперативний напрямок діяльності УВКБ ООН стосується проведення безпосередньої роботи «на місцях». Наприклад, коли в 2019 р. Зімбабве, Малаві та Мозамбік постраждали від тропічного циклону Ідай, УВКБ проводило заходи з переселення сімей біженців у безпечніші притулки та забезпечило їх наметами, санітарним обладнанням і чистою водою [318]. Подібним чином, Управління допомагає біженцям із племені рохінджа на півдні Бангладеш пом'якшити наслідки мусонних дощів, повеней та зсувів ґрунту. Крім того, в Бангладеш УВКБ ООН та партнери забезпечили доступ майже 100% біженців до чистого палива для приготування їжі [319].

МОМ також прагне привернути увагу стейкхолдерів на усіх рівнях до феномену екологічної міграції. Так, у межах організації було утворено Відділ з міграції, навколишнього середовища та зміни клімату, який зробив МОМ першою в своєму роді міжнародною міжурядовою організацією, в структурі якої є підрозділ, діяльність якого зосереджена виключно на проблематиці екологічної міграції [320]. У 2020 р. МОМ прийняла Інституційну стратегію з питань міграції, навколишнього середовища та зміни клімату на 2021-2030 рр. задля спрямування зусиль щодо зміцнення спроможності Організації розробляти і впроваджувати комплексний підхід до міграції в екологічному контексті відповідно до цілей Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 р., Паризької угоди про зміну клімату 2015 р., Глобального договору про безпечну, впорядковану та легальну міграцію 2018 р., Нансенівського порядку денного щодо захисту осіб,

переміщених через кордони в контексті катастроф та зміни клімату 2015 р. тощо. З повною повагою до прав людини залучених осіб і громад, Стратегія враховує усі типи міграції в контексті зміни клімату, погіршення стану довкілля й катастроф природного характеру, як-от: евакуація, повернення, сезонна міграція, переміщення скотарів, трудова міграція та планове переселення [321].

Ще у своєму прогнозі щодо міграції, довкілля та зміни клімату 2014 р. МОМ розділила права людини, що повинні гарантуватися екологічним мігрантам, за трьома фазами: 1. До міграції (право на життя, право на участь у прийнятті рішень); 2. Під час міграції (право на гуманітарну допомогу, право на захист покинутого майна); 3. Після міграції (право на невидворення, право на достатній життєвий рівень тощо) [322].

Саме у спробах захистити права людини від нових факторів ризику та загроз завданої шкоди найчастіше виникає потреба в розширенні механізмів захисту шляхом впровадження принципу невидворення. В цьому контексті звернемося до рішення Комітету ООН з прав людини стосовно повідомлення № 2728/2016 «Іоане Тейтіота проти Нової Зеландії» (*Ioane Teitiota v. New Zealand*) 2020 р., яке привернуло широку світову увагу завдяки тому, що стало першим в історії кейсом щодо правового захисту осіб, які шукають притулку через несприятливі наслідки зміни клімату, що розглядався на міжнародному рівні.

Суть скарги полягала в тому, що в 2015 році заявнику та його сім'ї було відмовлено в наданні захисту в Новій Зеландії, а згодом їх було депортовано до країни походження – Кірібаті. Заявник стверджував, що таким чином було порушено його право на життя, гарантоване ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., оскільки підвищення рівня моря та інші наслідки зміни клімату призвели до суперечок за землю, якої ставало дедалі менше, що в свою чергу ускладнювало ведення натурального господарства. У поєднанні з потраплянням солоної води у запаси прісної води це зробило Кірібаті непридатною місцевістю для проживання. Хоча розгляд скарги по суті не виявив жодних порушень, він сприяв визнанню Комітетом того факту, що без рішучих національних і міжнародних зусиль наслідки зміни клімату можуть поставити під

загрозу життя людей (ст. 6 Пакту) або піддати їх жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню (ст. 7 Пакту), створюючи відповідні зобов'язання держав щодо невидворення таких осіб (п. 9.11). Окрім означеного, рішення містить припущення про те, що в контексті ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. сфера застосування принципу невидворення є більш широкою, оскільки може застосовуватися і до іноземців, які не мають статусу біженця (п. 9.3) [323].

М. Фостер (Michelle Foster) та Д. МакАдам (Jane McAdam) звернули увагу на те, що в зазначеному рішенні недоречна кількість уваги приділяється «неминучості настання шкоди» або «реальному ризику непоправної шкоди» як критерію надання відповідного захисту. Натомість вони пропонують альтернативний критерій «передбачуваності шкоди». Це особливо актуально в контексті судових процесів щодо зміни клімату, враховуючи те, що між діями, які можуть або дійсно порушують зобов'язання щодо прав людини, та їхніми наслідками, ймовірно, буде певний проміжок часу [324, с. 976].

Наостанок зазначимо, що діяльність ООН та афілійованих з нею агенцій доповнюється зусиллями міжнародних неурядових організацій. Так, Нансенівська ініціатива, що була започаткована урядами Норвегії та Швейцарії, пожвавила інтерес і усвідомлення зв'язку між екологічними загрозами та міграцією, ставши проміжним етапом на шляху до міжнародного визнання та захисту людей, переміщених за межі країни через кліматичні проблеми. У 2015 р. цей консультативний процес призвів до прийняття Порядку денного щодо захисту осіб, переміщених через кордони в контексті катастроф та зміни клімату, який був схвалений 109 державами. Замість того, щоб закликати до розробки нової міжнародної угоди, Порядок денний підкреслює необхідність для держав підтримувати інтеграцію ефективних практик на національному та субрегіональному рівнях у власні нормативні рамки відповідно до конкретних ситуацій та проблем, пропонуючи певний «інструментарій» міграційної політики замість рекомендації щодо закріплення офіційного статусу екологічних мігрантів [325]. Забезпечуючи комплексний, якісний і прагматичний правовий та політичний

аналіз екологічної міграції, цей програмний документ також відсилає до Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 р., в якому несприятливий вплив зміни клімату та деградації навколишнього середовища визнається однією з причин вимушеної міграції, а від держав очікується прийняття адекватних рішень щодо зміни клімату та захисту людей, які постраждали від неї, як на їхній території, так і за її межами (п. 14). При цьому, повага прав людини мігрантів та гуманне ставлення до них повинні мати місце незалежно від їхнього правового статусу біженця або внутрішньо переміщеної особи (п. 29) [33].

Під час дослідження особливостей захисту прав екологічних мігрантів на міжнародному регіональному рівні насамперед слід розглянути досвід Ради Європи, яка звернула увагу на означену проблематику ще у 2009 р., що підтверджується прийняттям резолюції ПАРЄ 1655 «Екологічна міграція та переміщення: виклик 21-го століття». Зазначивши, що «Європа не застрахована від наслідків зміни клімату та екологічно спричиненої міграції», Асамблея закликала держави-члени РЄ підтримати прийняття чіткого та всеосяжного офіційного визначення терміну, який би відповідав чинним міжнародним і регіональним стандартам та охоплював повний спектр людської мобільності, спричиненої факторами навколишнього середовища, визнаючи різні потреби захисту та права постраждалих від цього явища (п. 24.1). Окрім означеного, Резолюція містить звернення про необхідність випереджати роботу на міжнародному рівні шляхом розробки національного законодавства, яке б визнавало екологічних мігрантів та їхні потреби в захисті не лише через принцип невидворення відповідно до статей 2 і 3 ЄКПЛ 1950 р., але й через надання додаткового захисту, наприклад статусу тимчасового або постійного гуманітарного резидента (п. 24.5) [326].

У цьому ж контексті, Резолюція ПАРЄ 2307 (2019) «Правовий статус «кліматичних біженців»» посилається на Рамкові принципи в галузі прав людини й навколишнього середовища (Принцип 14 (h)), зазначаючи, що стихійні лиха та інші види екологічної шкоди часто спричиняють внутрішнє переміщення і транскордонну міграцію, яка може посилити вразливість та призвести до більших порушень прав людини (п. 2), Наголошуючи на необхідності юридичного

закріплення поняття «кліматичний біженець» на міжнародному рівні (п. 3) та з акцентом на захисті бідних і вразливих верств населення, документом передбачається необхідність удосконалення національних стратегій готовності до стихійних лих шляхом включення заходів щодо захисту людей, які постраждали внаслідок природних катастроф, спричинених зміною клімату, та вимушені переміщуватися. Такі дії мають відповідати положенням Сендайської рамкової програми щодо зменшення ризику стихійних лих на 2015-2030 рр., Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 р. та рекомендацій, висунутих Глобальною платформою ООН зі зменшення ризику стихійних лих (п. 5.2.1) [71]. Однак згодом Комітет Міністрів РЄ прямо констатував, що офіційне встановлення статусу кліматичних біженців не входить до повноважень РЄ і тому не передбачено програмою діяльності Організації [327].

Необхідно зазначити, що План дій РЄ щодо захисту вразливих осіб у контексті міграції та притулку в Європі на 2021-2025 рр. визначає останніх як осіб, що мають особливі потреби після індивідуальної оцінки їхньої ситуації, та мають право вимагати від держави зобов'язання забезпечити особливий захист і допомогу. План визначає зміну клімату однією з першопричин міграції, не виокремлюючи при цьому екологічних біженців у самостійну категорію. Загалом структура Плану дій відображає чотири стовпи, три з яких базуються на основному мандаті РЄ – забезпечення захисту й просування гарантій виявлення вразливості та реагування на неї, забезпечення доступу до захисту прав і правосуддя, сприяння демократичній участі та посилення інклюзивності, а четвертий зосереджений на розширенні співпраці між органами з питань міграції та притулку в державах-членах РЄ [328].

Оскільки в прецедентній практиці ЄСПЛ не існує кейсів про примусове видворення екологічних мігрантів, подібних до справи Тейтіота, у якості прикладів можна навести рішення Суду стосовно законності видворення хворих осіб до країни походження, де вони могли зіткнутися з нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням, відповідно до ст. 3 ЄКПЛ (зокрема рішення у справах «D. проти Сполученого Королівства» (D. v. the United Kingdom) 1997 р.,

«N. проти Сполученого Королівства» (N. v. the United Kingdom) 2008 р., «Папошвілі проти Бельгії» (Paposhvili v. Belgium) 2016 р. тощо). Аналіз низки рішень ЄСПЛ та неоднорідність вердиктів суду показали, що в його прецедентному праві було визначено два «пороги». Коли жорстоке поводження можна пояснити прямими або непрямыми діями приймаючої держави, застосовується нижній поріг. Високий поріг буде застосовано у тому разі, якщо нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження було зумовлено браком ресурсів у держави для боротьби із природним явищем [329].

На думку Е. Дельваль (Eugénie Delval), цілком можливим є той варіант, що ЄСПЛ прийме аргументацію, подібну до аргументації Комітету ООН з прав людини, в майбутніх справах і покладе на європейські держави зобов'язання щодо невидворення відповідно до ст. 2 (право на життя) або ст. 3 (заборона нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження) ЄКПЛ 1950 р., коли особам загрожує депортація до їхніх країн походження, де вони наражаються на ризик потрапляння в небезпечні для життя умови внаслідок погіршення стану довкілля або зміни клімату [330].

Переходячи до розгляду питання захисту екологічних мігрантів в американському регіоні зазначимо, що необхідність розширення поняття «біженець», відповідно до все нових виникаючих ризиків у межах регіону, була підтверджена ще в 1984 р. у Картахенській декларації про біженців. Окрім використання елементів Конвенції про статус біженців 1951 р. та Протоколу щодо статусу біженців 1967 р., таке визначення мало б охопити осіб, які втекли зі своєї країни через те, що їхнє життя, безпека чи свобода опинились під загрозою через загальне насильство, зовнішню агресію, внутрішні конфлікти, масові порушення прав людини чи інші обставини, які серйозно порушують громадський порядок (ч. 3 п. 3) [331]. Очевидним є те, що негативний вплив наслідків зміни клімату та погіршення стану довкілля можуть кваліфікуватися в якості таких чинників. Проте пряме визнання існування проблеми, пов'язаної зі зміною клімату та стихійними лихами, а також переміщенням людей через кордони, яке ці явища можуть спричинити, відбулося в американському регіоні лише 30 років потому в тексті

Бразильської декларації «Рамки для співпраці та регіональної солідарності для посилення міжнародного захисту біженців, переміщених осіб та осіб без громадянства в Латинській Америці та Карибському басейні» 2014 р. [332]. Аналогічну стурбованість зростанням кількості випадків внутрішньої та міжнародної міграції через зміну клімату й низку природних катаклізмів в регіоні висловив Доповідач МАКПЛ з прав мігрантів у 2015 р., представивши доповідь «Права людини мігрантів, біженців, осіб без громадянства, жертв торгівлі людьми та внутрішньо переміщених осіб: норми та стандарти міжамериканської системи прав людини». В ній МАКПЛ зазначає, що держави-члени ОАД не вжили належних заходів для подолання причин кліматичної міграції та задоволення потреби переселенців у захисті їхніх прав, від чого особливо страждають вразливі групи осіб (п. 63-64) [333].

У той же час, помилково буде стверджувати, що міжамериканська система захисту прав людини є абсолютно індиферентною до проблематики екологічної міграції. У своїй резолюції 04/19 про Міжамериканські принципи прав людини всіх мігрантів, біженців, осіб без громадянства та жертв торгівлі людьми 2019 р. МАКПЛ зазначила, що міграційні переміщення на всіх етапах вимагають диференційованих та індивідуальних форм захисту, зокрема такого, що виникає з гуманітарних, економічних чи екологічних причин [98]. Однак зазначені Принципи не наділяють екологічних мігрантів жодним видом спеціального захисту, а застосовуються до всіх категорій мігрантів.

«Саме у спробах захистити права людини від нових факторів ризику та загроз завдання шкоди, найчастіше виникає потреба у розширенні механізмів захисту шляхом впровадження принципу невидворення», зазначається в Доповіді МАКПЛ «Належний процес у процедурах визначення статусу біженця та безгромадянства та надання додаткового захисту» 2020 р. (п. 141). Держави повинні адаптувати свої системи захисту щоб розпізнавати та опрацьовувати нові фактори і гіпотези примусового переміщення, які надають нового виміру принципу невидворення, як-от: загальне насильство та серйозні порушення економічних, соціальних, культурних та екологічних прав унаслідок пандемій та інших надзвичайних

ситуацій (п. 395) [334]. Згідно з таким підходом, принцип невидворення можна вважати наріжним каменем міжнародного захисту екологічних мігрантів, оскільки він запобігає видворенню всіх осіб без винятку, якщо є істотні підстави вважати, що вони опиняться під загрозою тортур або іншої непоправної шкоди в місці, куди їх повернуть. Сам же принцип було закріплено у вищезгаданій резолюції 04/19 (принцип 6) [98].

У цьому контексті виникає питання аналогічне тому, що раніше підіймалося під час аналізу практики ЄСПЛ: чи буде вважатися міграція з екологічних причин достатньою підставою для отримання такого захисту? Відповідь можна знайти у практиці МАСПЛ, а саме в рішенні 2013 р. у справі «Родина Пачеко Тінео проти Багатонаціональної Держави Болівія» (Case of the Pacheco Tineo Family v. Plurinational State of Bolivia), в якому Суд підкреслив, що принцип невидворення також вимагає дій держави, включаючи індивідуальну оцінку ризику у випадку видворення, яка базується на співбесіді з особою та попередній оцінці ситуації, з метою визначення наявності достатніх підстав вважати, що існує ризик заподіяння непоправної шкоди її правам (п. 136) [35].

На необхідності гарантування належної правової процедури визнання міграційного статусу трудящих мігрантів та інших осіб, які переміщуються з причин, прямо чи опосередковано пов'язаних зі зміною клімату, наголошує і Резолюція МАКПЛ № 3/21 «Надзвичайна кліматична ситуація: обсяг Міжамериканських зобов'язань щодо прав людини» 2021 р. На період визначення статусу таких осіб вони мають отримувати весь необхідний спектр захисту своїх прав, зокрема через гарантії невидворення [99].

Зазначена резолюція містить низку інноваційних концепцій. По-перше, вона прямо закріплює існування права екологічних мігрантів на здоров'я, пов'язане з кліматичними чи метеорологічними явищами, доступ до якого має бути забезпечений державами-членами ОАД. По-друге, Резолюція передбачає обов'язок держав ОАД забезпечити доступ до правосуддя, заходів відшкодування та гарантій неповторення для людей, які були змушені переїхати через розширення проєктів розвитку, які посилюють несприятливі наслідки зміни клімату, тим самим

охоплюючи випадки міграції внаслідок повільної деградації стану довкілля, що має, перш за все, соціально-економічні ризики [99].

Рішучість ОАД щодо нормативного врегулювання питання захисту екологічних мігрантів було констатовано в звіті Генерального секретаріату ОАД «Зміна клімату: життя, демократія, свобода, справедливість, рівність» 2022 р. Для заохочення політичного консенсусу та політичної волі держав-членів ОАД протистояти загальній і зростаючій загрозі зміни клімату було запропоновано низку дій, зокрема:

- розпочати кампанію з підвищення обізнаності серед міжнародних інституцій про серйозну ситуацію в Центральній Америці, особливо в країнах Північного трикутника (Ель-Сальвадор, Гватемала, Гондурас), яка породжує міграцію внаслідок шкідливих наслідків зміни клімату;

- мобілізувати кошти для фінансування дослідження та звіту спеціальної групи експертів з рекомендаціями щодо дій, які можуть стати каталізатором для вирішення проблем нелегальної міграції і біженців, спричинених наслідками зміни клімату;

- розглянути питання стосовно визначення терміну «кліматичний біженець», а також надати пропозиції щодо відповідного механізму для боротьби з проблемою в усіх її аспектах [336].

На рівні африканського регіону Конвенція ОАЄ щодо конкретних аспектів проблем біженців у Африці 1969 р. визначила останніх як осіб, які тікають від подій, що серйозно порушують громадський порядок (ст. 1 (2)) [337]. Поза всякими сумнівами, така дефініція цілком застосовна щодо осіб, які рятуються від стихійних лих, спричинених зміною клімату, та екстремальних погодних явищ. Подібний підхід було використано деякими державами Африканського рогу під час посухи 2011-12 років для прийому переміщених осіб із Сомалі [338, с. 21].

Однак Конвенція ОАЄ не є досконалим документом через низку причин. По-перше, попри її обов'язковість вона не має механізму моніторингу і майже не застосовувалася для реагування на ситуації екологічної міграції [339, с. 51]. По-друге, навіть попадання під визначення поняття «біженець», відповідно до ст. 1 (2)

Конвенції, не гарантує екологічним мігрантам отримання притулку й права на отримання соціальних послуг, оскільки ст. 2 (1) прямо зазначає, що держави-члени ОАЄ (нині – АС) докладатимуть усіх зусиль відповідно до свого законодавства для прийому і поселення біженців, які з обґрунтованих причин не можуть або не бажають повернутися до країни свого походження або громадянства [337]. Таким чином, надання захисту може цілком залежати від внутрішньої політики та політичних позицій держав, в яких екологічні біженці шукають притулку. По-третє, угода не містить жодних положень щодо лікування, харчування, освіти, житла чи будь-яких інших соціальних благ, які можуть знадобитися екологічному біженцю для адаптації до життя в приймаючій державі.

Важливе значення для африканського регіону мало прийняття у 2009 р. Конвенції АС про надання захисту і допомоги внутрішньо переміщеним особам 2009 р. (далі – Кампальська конвенція). Так, ст. 5 (4) передбачає надання безпосереднього захисту та допомоги особам, переміщеним через природні або антропогенні катастрофи, включаючи зміну клімату. На держави, в межах їхньої юрисдикції, або в районах, які перебувають під їхнім ефективним контролем, покладається обов'язок вживати необхідних заходів для захисту від погіршення навколишнього середовища в тих районах, де знаходяться внутрішньо переміщені особи (ст. 9. 2 (j)), а у разі ненадання допомоги внутрішньо переміщеним особам під час стихійних лих передбачається обов'язок держав щодо компенсації завданої шкоди (ст. 12 (3)) [340]. В той же час, очевидним недоліком Кампальської конвенції є те, що вона застосовна лише у випадку внутрішнього переміщення через екологічні причини, хоча потенціал її екстериторіального застосування також досліджувався у контексті корінних народів [341, с. 58].

Крім того, в 2018 р. з метою підтримки зусиль африканських країн щодо адаптації їхнього національного законодавства у відповідності до норм Кампальської конвенції силами АС було розроблено однойменний типовий закон. С. М. Рашад (Suzi Mohammed Rashad) звертає увагу на те, що низка африканських держав (більшість з яких є найбільш вразливими як у регіоні, так і у світі), як-от: Бурунді, Ефіопія, Замбія, Нігер, Сомалі та ін., вже прийняли відповідну політику та закони

або знаходяться в процесі їх імплементації, але їхнім спільним недоліком є те, що вони, як правило, не містять конкретних заходів або чітких рішень для запобігання новим випадкам переміщення [342].

2.4. Захист екологічних прав корінних народів

На міжнародному універсальному рівні питання щодо захисту екологічних прав корінних народів постійно знаходиться в полі зору ООН та її спеціалізованих установ. Л. Грем (L. Graham) та Н. Фрідрікс (N. Friederichs) зауважують, що першим міжнародним органом, який поставив на порядок денний питання щодо міжнародного захисту прав корінних народів, була МОП, зусиллями якої у 1957 р. було прийнято Конвенцію № 107 про захист та інтеграцію корінного та іншого населення, що веде племінний та напівплемінний спосіб життя (17 ратифікацій). Однак на їхню думку, ця угода містила низку суттєвих недоліків, зокрема через її асиміляційний характер (зосередження на інтеграції корінних народів у суспільство відповідних країн) та розробку тексту конвенції без залучення корінних народів безпосередньо [343].

Усунути недоліки та розвинути положення Конвенції № 107 була покликана Конвенція МОП № 169 про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах 1989 р. (24 ратифікації, далі – Конвенція № 169), у преамбулі якої визнається, що в багатьох частинах світу корінні народи не можуть користуватися своїми основними правами тією самою мірою, що й решта населення держав, у яких вони живуть, що обумовлює необхідність додаткового захисту. Однією з передумов розробки та прийняття Конвенції № 169 стала необхідність виключення припущень Конвенції № 107 про те, що корінні народи мають бути інтегровані в ширше суспільство та що рішення стосовно їхнього розвитку повинна приймати держава [344]. На відміну від цього підходу, Конвенція № 169 базується на твердженні про те, що корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя, утворюють окремі, самостійні суспільства з правом визначати власні пріоритети для процесу розвитку, оскільки це впливає на їхнє життя, переконання, інституції та духовне благополуччя, а також на землі, які вони

займають або іншим чином використовують, і здійснювати контроль, наскільки це можливо, над їхнім власним економічним, соціальним і культурним розвитком (ст. 7 (1)). На держави, у співпраці з зацікавленими корінними народами, покладається обов'язок проводити дослідження щодо екологічного впливу на них (ст. 7 (3)) та забезпечувати захист і збереження довкілля територій корінного населення (ст. 7 (4)). Окрім означеного, Конвенція № 169 також гарантує право на такі традиційні види діяльності, як полювання, рибальство і збиральництво (ст. 23 (1)) [345].

Ще одне договірне положення щодо корінних народів та довкілля закріплено в Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р. Конвенція закликає сторони поважати, зберігати й підтримувати знання, інновації та практику корінних народів, що застосовуються до сталого використання біологічного різноманіття, з акцентом на необхідності належного розподілу вигод, що виникають у результаті їх використання (ст. 8 (j)) [346]. З метою встановлення сфери застосування та реалізації цього положення, на конференціях сторін Конвенції було прийнято низку відповідних рішень, а також підтримано численні ініціативи, що стосуються прав корінних народів, включаючи створення в 1998 р. Спеціальної міжсесійної робочої групи відкритого складу зі статті 8 (j), яка розробила низку керівних принципів для посилення залучення корінних народів до процесу прийняття рішень з екологічних питань, зокрема:

- Добровільні керівні принципи Агуей-гу (Akwé: Kon) щодо проведення оцінки культурного, екологічного та соціального впливу пропонованої реалізації проєктів на священні місця, а також на землі й води, які традиційно займають або використовують корінні та місцеві громади 2004 р.;

- Добровільні керівні принципи Мо'отц Кукстал (Mo'otz Kuxtal) щодо розробки механізмів, законодавства чи інших відповідних ініціатив для забезпечення «попередньої та інформованої згоди» корінних народів і місцевих громад для доступу до їхніх знань, інновацій та практик 2016 р.;

- Добровільні керівні принципи Руколіхірісашик (Rutzolijirisaxik) щодо репатріації традиційних знань, які мають значення для збереження та сталого використання біологічного різноманіття 2018 р. [347].

Положення Конвенції про охорону біологічного різноманіття були доповнені низкою протоколів, з яких Нагойський протокол 2010 р. передбачає необхідність розділяти з корінними народами вигоду, що може виникнути в результаті використання генетичних ресурсів (будь-які матеріали рослинного, тваринного, мікробного чи іншого походження) на їхніх територіях, у справедливий і рівноправний спосіб згідно з досягнутими домовленостями (ст. 5(2)). Крім того, він зобов'язує держави отримувати попередню та інформовану згоду корінних народів на використання традиційних знань, пов'язаних із генетичними ресурсами, якими вони володіють, на взаємоузгоджених умовах та за їхньої участі (ст. 7) [348].

Водночас зазначені міжнародні угоди присвячені корінним народам та їхньому зв'язку з довкіллям лише фрагментарно. За відсутності універсального договору щодо корінних народів, Декларація ООН про права корінних народів 2007 р. встановлює універсальні рамки мінімальних стандартів для виживання, гідності та благополуччя корінних народів світу. У преамбулі Декларації повага до знань, культури, звичаїв та традицій корінного населення визнається безпосередньою передумовою, що сприяє сталому й справедливому розвитку та належному управлінню навколишнім середовищем. Стаття 29 визнає право корінних народів на збереження й захист навколишнього середовища та продуктивних можливостей своїх земель, територій і ресурсів. Держави, у свою чергу, повинні розробляти та здійснювати відповідні програми допомоги корінним народам без жодної дискримінації. Окрім цього, корінні народи наділяються правом самостійно визначати й розробляти пріоритети та стратегії розвитку або використання своїх земель, територій та інших ресурсів, а держави, шляхом добросовісної співпраці і консультацій, повинні отримувати згоду відповідних корінних народів перед схваленням будь-якого проєкту, який може вплинути на зазначені вище елементи та забезпечити ефективні механізми для відшкодування завданих збитків і вжиття відповідних заходів, зокрема для пом'якшення несприятливого екологічного впливу (ст. 32) [193].

Окрім означеного, ГА ООН прийняла в сукупності близько 40 резолюцій, присвячених корінним народам та захисту їхніх прав. Зазначимо, що станом на

грудень 2023 р., Асамблея не прийняла жодної окремої резолюції щодо корінних народів у контексті довкілля або зміни клімату, обмежуючись епізодичним висвітленням окремих аспектів їхніх екологічних прав у своїх щорічних актах. Так, Резолюція A/77/460 «Права корінних народів» 2022 р. зробила акцент на негативному впливі бізнесу на довкілля, спонукаючи держави та приватний сектор усунути негативні наслідки незаконної вирубки лісів, видобувної діяльності, неконтрольованого розширення агробізнесу і нестійких великомасштабних проєктів розвитку інфраструктури для земель, території та добробуту корінних народів (п. 15), з акцентом на посиленні адаптаційних можливостей корінних народів до зміни клімату та зменшенні їхньої вразливості до екстремальних погодних явищ (п. 14) [349].

Не залишилась осторонь означеного питання і ФАО. Підтвердженням цьому стали прийняті в 2012 р. Добровільні керівні принципи щодо відповідального управління володінням землею, рибництвом та лісами в контексті національної продовольчої безпеки, які визначають орієнтири для досягнення продовольчої безпеки для всіх, у тому числі для корінних народів, і підтримки реалізації права на достатнє харчування в контексті національної продовольчої безпеки. Згідно з цим документом, обов'язок захисту корінних народів від несанкціонованого використання їхніх земель, рибальських угідь та лісів покладається на держави. Інформація про характер і розташування землі, рибництв та лісів, які знаходяться у використанні та під контролем корінної громади, має бути офіційно зареєстрована та оприлюднена за її згоди. Задля запобігання конкуруючих вимог, право корінних громад на землю має бути офіційно задокументованим та зареєстрованим нарівні з іншими формами власності (державною, комунальною, приватною) (п. 9.8) [350].

Принцип 15 згаданих у Розділі 1 Рамкових принципів у галузі прав людини й навколишнього середовища 2018 р. розвиває зобов'язання держав стосовно захисту природного довкілля в інтересах корінних народів, а саме: визнавати й захищати їхні права на землі, території та ресурси, якими вони традиційно володіли, займали або використовували; проводити з ними консультації та отримувати вільну, попередню й інформовану згоду перед їх переселенням або вжиттям чи схваленням

будь-яких інших заходів, які можуть мати вплив на землі, території чи ресурси корінних народів; поважати й захищати традиційні знання та практику щодо збереження і сталого використання їхніх земель, територій та ресурсів; забезпечувати справедливий та неупереджений розподіл вигоди від діяльності, пов'язаної з цими землями, територіями чи ресурсами [351].

Також у 2018 р. Зелений кліматичний фонд ООН прийняв Політику щодо корінних народів – комплексну стратегію, яка висвітлює підхід до врахування обставин корінних народів у процесі прийняття рішень під час роботи над пом'якшенням та адаптацією до наслідків зміни клімату. У ньому висвітлено принципи, якими Фонд має керуватися щодо корінних народів, зокрема принцип поваги і заохочення права на їхні землі, території та ресурси (п. 22 (b)). Окремий наголос зроблено на «неконтактних» корінних народах у добровільній ізоляції та їхньому праві жити без контакту із зовнішнім світом, який може вплинути на їхні території, ресурси, довкілля і здоров'я (п. 22 (d)). Основною метою цієї Політики є забезпечення того, щоб корінні народи, які проживають або мають колективну прив'язаність (як теперішню, так і минулу) до територій, де реалізуються (або плануються до реалізації) заходи, що фінансуються Фондом, були повністю проінформованими, проконсультованими та отримали адекватні й законні можливості для активної участі в розробці та реалізації відповідних проєктів (п. 36) [352].

Окремо слід наголосити на тому, що ООН розглядала екологічні права корінних народів через призму впливу збройних конфліктів. Після майже десятиліття роботи двох спеціальних доповідачів з питань захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, у 2022 р. Комісія міжнародного права ООН ухвалила Проєкт однойменних принципів. Принцип 5, що стосується захисту навколишнього середовища корінних народів, покладає на держави, міжнародні організації та інші відповідні суб'єкти обов'язок вживати належних заходів у разі збройного конфлікту для захисту навколишнього середовища земель і територій, які населяють або традиційно використовують корінні народи. У разі, якщо така шкода була завдана, держави повинні проводити належні й ефективні

консультації та співпрацювати з відповідними корінними народами за допомогою відповідних процедур і, зокрема, через свої власні представницькі установи [353].

Попри те, що Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. безпосередньо не стосується захисту екологічних прав корінних народів, захист таких прав може здійснюватися через ст. 27 (право меншин на користування своєю культурою), що підтверджено практикою Комітету з прав людини. Так, повідомлення «Лубікон Лейк Бенд проти Канади» (*Lubicon Lake Band v. Canada*) 1984 р. стосувалося групи корінного населення, чії права були порушені через розробку нафти та газу на землях, які традиційно використовувалися племенем, що призвело до руйнування навколишнього середовища, в процесі якого було порушено низку прав, захищених Пактом. У своїх міркуваннях Комітет посилався на історичну несправедливість, яка сприяла порушенню прав, закріплених у ст. 27, що були достатньо серйозними для того, щоб поставити під сумнів здатність громади вижити (п. 33). У своєму Загальному зауваженні № 23 щодо прав меншин (1994 р.), Комітет зазначив, що право на культуру згідно зі ст. 27, особливо у випадку корінних народів, проявляється в багатьох формах, включаючи особливий спосіб життя, пов'язаний з використанням землі та ресурсів, зокрема рибальство, полювання, та право жити в заповідниках, які охороняються законом (п. 7) [354].

З огляду на необхідність сприяти діалогу та співпраці між корінними народами, державами-членами та установами ООН, у 2000 р. Резолюцією Економічної і Соціальної Ради ООН (далі – ЕКОСОП) 2000/22 було засновано Постійний форум з питань корінних народів – дорадчий орган, що складається з 16 експертів, який наділений повноваженнями надавати експертні поради, рекомендації та консультації з питань корінних народів ЕКОСОП, а також програмам, фондам і установам ООН щодо їхнього економічного та соціального розвитку, культури, навколишнього середовища, прав людини тощо [355, с. 163]. Форумом проводяться щорічні сесії з акцентом на спеціальних тематиках, зокрема екологічного спрямування: «Зміна клімату, біокультурне різноманіття та засоби до існування: керівна роль корінних народів і нові виклики» 2008 р., «Коллективні права корінних народів на землі, території та ресурси» 2018 р., «Корінні народи,

здоров'я людини, планетарне та територіальне здоров'я й зміна клімату: підхід, що ґрунтується на правах людини» 2023 р. тощо [356].

У 2001 році Комісія з прав людини вирішила призначити Спеціального доповідача з прав корінних народів у межах системи тематичних спеціальних процедур. Останній раз його мандат було продовжено у 2022 р. Ним, зокрема, передбачається участь Спеціального доповідача у відповідних міжнародних діалогах і політичних форумах щодо прав корінних народів та пов'язаних з ними питань, у тому числі щодо наслідків зміни клімату для корінних народів (п. 3). Окрім іншого, Спеціальний доповідач проводить дослідження, результати яких узагальнюються у відповідних тематичних та щорічних доповідях Раді з прав людини ООН (п. 2 (j)). Зокрема, в 2017 р. було представлено доповідь A/HRC/36/46, в якій мандатарієм було розглянуто екологічні права корінних народів у контексті впливу на них зміни клімату та кліматичного фінансування. Спеціальний доповідач визначив видобувну промисловість як предмет особливого занепокоєння на час свого мандату, оскільки соціальні, екологічні й культурні наслідки великомасштабних проєктів та видобувної промисловості викликають дедалі більше занепокоєння для багатьох корінних народів [357]. З цього приводу було представлено дві доповіді – «Підприємства видобувної галузі, які здійснюють діяльність у межах або поблизу територій корінних народів» 2011 р. (A/HRC/18/35) та «Підприємства видобувної галузі та корінні народи» 2013 р. (A/HRC/24/41).

На нашу думку, важливо висвітлити практику регіональних правозахисних систем з точки зору захисту екологічних прав корінних народів. Щодо європейського регіону, Р. Гроте (R. Grote) зазначає, що поняття «корінні народи» або «корінні меншини» рідко використовується стосовно корінних мешканців окремих територій Європи. Європейські нації виникли в складному історичному процесі, який характеризувався сприйняттям важливих елементів римського та грецького правового й політичного мислення, прихильністю до християнства, а також тривалою боротьбою за владу між конкуруючими феодалами та династичними суперниками, яка згодом була замінена напруженим протистоянням між суверенними національними державами. Усі ці процеси відбувалися на тлі

значної політичної, релігійної та культурної однорідності, через що питання щодо поділу населення на корінне та некорінне втратило свою актуальність [358, с. 426-427].

Захист етнічних, національних, мовних та інших меншин, до яких умовно відносять і нечисленні корінні народи Європи, став предметом спеціальної регіональної Рамкової конвенції про захист національних меншин, розробленої під егідою Ради Європи в 1995 р. Ст. 5 (1) Конвенції закріплює зобов'язання Сторін сприяти створенню умов, необхідних для осіб, які належать до національних меншин, підтримувати й розвивати свою культуру, а також зберігати істотні елементи їхньої ідентичності, а саме релігію, мову, традиції та культурну спадщину [359]. Д. Гісмонді (Giovanna Gismondi) вважає, що це положення можна тлумачити, зокрема, як захист земельних прав корінних народів, оскільки поняття землі є тісно переплетеним із їхньою культурною спадщиною [360, с. 13-14].

За відсутності прямого визнання їхніх прав у ЄКПЛ 1950 р., корінні народи Європи неодноразово зверталися до ЄСПЛ і Європейської комісії з прав людини (за часів її існування) задля отримання необхідного захисту прав, пов'язаних із довкіллям, в контексті захисту прав меншин. У своїх заявах вони, як правило, посилалися на порушення ст. 8 Конвенції (право на сім'ю та приватне життя), ст. 14 (право на рівність і недискримінацію), ст. 1 Додаткового протоколу 1 (право мирно володіти майном) тощо. Зазвичай ці скарги супроводжуються претензіями щодо порушення процесуальних прав, які впливають на ефективний доступ до засобів правового захисту в національних судах, у тому числі відповідно до ст. 6 (право на справедливий судовий розгляд) та ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту) [361, с. 193] (справи «Конкама та 38 інших поселень саамів проти Швеції» (*Könkämä and 38 Other Saami Villages v. Sweden*); «О. В. та інші проти Норвегії» (*O. V. and Others v. Norway*); «Жителі архіпелагу Чагос проти Сполученого Королівства» (*Chagos Islanders v. the United Kingdom*) тощо).

З точки зору поваги до культурної самобутності, недискримінації та групових прав існує суттєве збігання між правами, якими наділені корінні народи та національні/етнічні меншини у державі, проте право на самовизначення та право

на землю й території відрізняють претензії корінних народів від претензій меншин, зауважує Р. Чіткара (Radhika Chitkara) [361, с. 193].

В якості ілюстрації наведемо рішення у справі «G. та E. проти Норвегії» (G. and E. v. Norway) 1983 р. Суперечка стосувалася будівництва дамби на півночі Норвегії, в результаті спорудження якої 2,8 км долини було покрито водою, що призвело до втрати пасовищ. Двоє заявників з корінної громади лопарів стверджували, зокрема, що це стало порушенням захисту права власності згідно зі ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. Окрім означеного, стверджувалося про порушення ст. 8 і 14 на тій підставі, що використання тих самих територій для випасу худоби, полювання та рибальства становило частину традиційного способу життя лопарів. На думку заявників, знищення їхніх засобів до існування означало необхідність інтеграції лопарів до суспільства, в якому вони б зазнавали дискримінації і, як наслідок, почали б втрачати власну ідентичність [362].

За результатами розгляду, Європейська комісія з прав людини залишила скаргу неприйнятною, мотивувавши своє рішення низкою причин:

1. Гарантуючи певні права кожній особі в межах юрисдикції Високих Договірних Сторін відповідно до ст. 1, Конвенція не визнає особливих прав для меншин;

2. Право власності відповідно до ст. 1 Протоколу 1, в звичайному його розумінні, не розповсюджується на територію, яку традиційно використовують корінні народи;

3. Порушення ст. 8 не мало місця, оскільки затоплення невеликої ділянки землі внаслідок будівництва гідроелектростанції у великому регіоні, населеному пастухами, мисливцями та рибалками, не є втручанням у приватне життя. Навіть якщо втручання і мало місце, воно було б виправданим як необхідне для економічного добробуту країни відповідно до ст. 8 (2) Конвенції;

4. Немає жодних ознак того, що з заявниками поведилися у дискримінаційний спосіб всупереч ст. 14 і що вони були змушені відмовитися від свого традиційного способу життя [362].

На нашу думку, цілком виправданою є теза про те, що спосіб, у який Європейська комісія з прав людини розглядала цю справу, сам по собі викликає питання щодо аргументації, коли йдеться про права корінних народів. Відмова їм у праві власності на землі на основі посилання, серед іншого, на концепцію приватної власності без її ретельного вивчення у зв'язку з конкретною справою, її суб'єктом і об'єктом, робить посилання немислимим [363].

Схожий погляд має і Т. Койвурова (Timo Koivurova) в тезі про те, що ЄСПЛ доцільно було б розробити автономне тлумачення того, що означає право власності в контексті корінних народів, аніж покладатися на положення національного законодавства та рішення національних судів [364, с. 34].

Окрім означеного, в Резолюції 2400 (2021 р.) «Боротьба з нерівністю у праві на безпечне, здорове та чисте довкілля» ПАРЄ наполягає на необхідності використання знань та досвіду корінних народів, що були накопичені протягом століть, під час нормотворчого процесу з метою пріоритизації навколишнього середовища у майбутньому. Це обумовлено тим, що традиції корінних народів зберегли найсильніші зв'язки та повагу до живого світу та є менш антропоцентричними, ніж інші (п. 13.1). Країни, в яких проживають корінні народи, мають проводити відповідні консультації та забезпечувати участь останніх у прийнятті рішень, що стосуються їхніх земель і способів життя, переконавшись, зокрема, щоб заходи, вжиті з метою захисту навколишнього середовища (як-от: вітрові електростанції або «зелене» будівництво), не впливають на їхнє життя та засоби до існування (п. 13.2) [72].

Важливо зазначити, що у 1998 р. Рада міністрів ЄС прийняла Резолюцію 13461/98 про корінні народи в рамках співпраці з метою розвитку Співтовариства та держав-членів, яка містить основні напрямки підтримки корінних народів. Вона закликає інтегрувати турботу про корінні народи на всі рівні співпраці, заохочує повну участь корінних народів у процесі розвитку країни, визнаючи їхні власні різноманітні концепції розвитку, включаючи право заперечувати проти проєктів, зокрема в їхніх традиційних районах, та право на компенсацію, якщо такі проєкти негативно впливають на засоби до існування корінних народів (п. 4-6). Для

досягнення означених прагнень, вони повинні мати доступ до можливостей і природних ресурсів на недискримінаційній основі (п. 6). У Резолюції зазначено: «Культури корінних народів становлять спадщину різноманітних знань та ідей, які є потенційним ресурсом для всієї планети» (п. 2). Таким чином, вона визнає важливість, яку корінні народи надають своєму саморозвитку, тобто формуванню власного соціального, економічного, екологічного розвитку та власної культурної ідентичності [365].

У цілому слід констатувати, що в умовах викликів сьогодення, з якими зіткнулася Європа, як-от: пандемія COVID-19, міграційна криза, війна в Україні тощо, ситуація з корінними народами, їхніми потребами та правами, зокрема екологічними, не є пріоритетною для регіону.

Найбільш активною і прогресивною регіональною системою захисту екологічних прав корінних народів є міжамериканська система захисту прав людини, зазначає Л. Хейнямякі (L. Heinämäki) [366, с. 175]. Це обумовлено тим фактом, що цей регіон, зокрема його латиноамериканська частина, є домівкою для більшості корінних народів світу [367, с. 10]. У резолюції «Про особливий захист корінного населення. Дії щодо боротьби з расизмом і расовою дискримінацією» 1972 р. МАКПЛ підтвердила, що з історичних причин та на основі моральних і гуманітарних принципів держави мають священний обов'язок надавати особливий захист корінним народам [368]. У своїй доповіді про ситуацію з правами людини в Гватемалі 1993 р. Комісія заявила: «З точки зору прав людини маленьке кукурудзяне поле заслуговує такої ж поваги, як і приватна власність людини, яку отримує банківський рахунок чи сучасна фабрика», таким чином наголосивши на необхідності особливого захисту прав корінних народів на їхні землі та ресурси, оскільки повна реалізація цього права передбачає не лише захист економічної одиниці, а й захист прав таких громад, економічний, соціальний і культурний розвиток яких базується на їхніх відносинах із землею [369].

У 2016 р. Генеральна асамблея ОАД прийняла Американську декларацію прав корінних народів, яка стала першим регіональним міжнародним актом щодо заохочення та захисту прав представників корінних народів, яких у регіоні

налічується близько 50 мільйонів. Ст. 19 Декларації, яка має назву «Право на охорону здорового довкілля», закріплює низку прав екологічного характеру: право жити в гармонії з природою та право на здорове, безпечне і стійке довкілля, що є головними передумовами повноцінної реалізації права на життя, свободу віросповідання та світогляду й право на колективний добробут; право зберігати, відновлювати й захищати навколишнє середовище, а також у раціональний спосіб управляти своїми землями, територіями та ресурсами; право на захист від ввезення, залишення, розсіювання, транзиту, невибіркового використання або зберігання будь-яких шкідливих речовин, які можуть мати негативний вплив на означені громади, землі, території та ресурси; право на збереження і захист навколишнього середовища, продуктивних можливостей його елементів [370].

Резолюція МАКПЛ № 3/21 «Надзвичайна кліматична ситуація: обсяг міжамериканських зобов'язань щодо прав людини» 2021 р. містить розділ IV, присвячений правам корінних народів, племінних громад, осіб африканського походження і селян або тих, хто працює в сільській місцевості в умовах зміни клімату. У ньому було визначено низку прав зазначених категорій, ефективний захист яких знаходиться під загрозою через вплив кліматичної кризи, а саме: право на життя, особисту недоторканність, свободу вираження поглядів, захист сімейного життя, воду, їжу, здорове довкілля, комунальну власність, свободу використання насіння, традиційні форми виробництва продуктів харчування тощо (п. 23, 26). Корінні народи мають бути залучені до розробки планів дій, державної політики, норм та проєктів, що прямо чи опосередковано пов'язані з боротьбою проти зміни клімату, з урахуванням їхніх знань і традицій (п. 24), а за умови порушення їхніх прав їм гарантується право на ефективний судовий захист і судові гарантії, зокрема щодо відшкодування матеріальної та нематеріальної шкоди, заходи сатисфакції, гарантії неповторення тощо (п. 25) [99].

Інституції ОАД також дотичні до захисту прав корінних народів в екологічній сфері. У 1990 р. МАКПЛ заснувала першу в своїй історії спеціальну процедуру – Офіс спеціального доповідача з прав корінних народів – з метою приділити увагу корінним народам Америки, які є особливо вразливими до

порушень прав людини, а також зміцнити, сприяти та систематизувати власну роботу в цій сфері. Доповідач відвідує держави-члени ОАД, консультує Комісію щодо розгляду індивідуальних петицій, справ і запитів про тимчасові й запобіжні заходи, які стосуються прав корінного населення, а також проводить дослідження та представляє щорічні й тематичні доповіді, серед яких слід виділити такі: «Права корінних народів і народів, які ведуть племінний спосіб життя, на землі своїх предків і природні ресурси» 2009 р., «Корінні народи в добровільній ізоляції та початковому контакті в Америці» 2013 р. і «Корінні народи, громади африканського походження, видобувна промисловість» 2016 р. [371].

Значна частина прецедентної практики МАСПЛ стосується захисту общинної землі та ресурсів корінних народів відповідно до ст. 21 Американської конвенції з прав людини 1969 р. (право на приватну власність), вказуючи на важливість захисту навколишнього середовища та природних ресурсів громад корінного населення як невід'ємної частини їхніх тисячолітніх традицій. Наприклад, у рішенні МАСПЛ у справі «Спільнота майягна (сумо) авас тінгні проти Нікарагуа» (*Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua*) 2001 р. міститься теза про те, що «тісні зв'язки корінних народів із землею слід визнавати та розуміти як фундаментальну основу їхніх культур, духовного життя, цілісності й економічного виживання» (п. 149) [372]. Аналогічна теза міститься і в рішенні у справі «Корінна громада якіе акса проти Парагваю» (*Yakye Axa Indigenous Community vs. Paraguay*) 2005 р.: «Для того, щоб гарантувати права корінних народів на комунальну власність, необхідно брати до уваги, що земля має тісний зв'язок з їхніми усними виразами й традиціями, звичаями та мовами, мистецтвом і ритуалами, знаннями й практиками, пов'язаними з природою, кулінарним мистецтвом, звичаєвим правом, одягом, філософією та цінностями (п. 154) [373].

Д. Пасквалучі (Jo M. Pasqualucci) звертає увагу на те, що МАСПЛ не підтримує права корінних народів на всі природні ресурси на їхніх землях [374, с. 97]. Означене підтверджується рішенням у справі «Народ сарамака проти Сурінаму» (*Saramaka People v. Suriname*) 2007 р., в якому Суд встановив, що корінні народи мають право лише на ті природні ресурси, якими вони традиційно

користувалися і які необхідні для їхнього виживання, розвитку та продовження традиційного способу життя (п. 120-122). Такий підхід дозволяє державам, за умови певних гарантій прав корінних народів, видобувати природні ресурси на землях корінних общин або надавати концесії на видобуток ресурсів третій стороні [375].

Практика МАСПЛ щодо захисту екологічних прав корінних народів не обмежується захистом їхнього права на володіння землею. У рішенні по справі «Члени корінних громад Асоціації Лхака Хонхат (Наша земля) проти Аргентини» (Indigenous Communities Members of the Lhaka Honhat Association vs. Argentina) 2020 р. Суд постановив, що Аргентина порушила автономні права на здорове довкілля, власність корінних громад, культурну самобутність, їжу та воду через неефективність державних заходів щодо припинення діяльності, яка завдала шкоди цим правам, вперше проаналізувавши їх на предмет відповідності положенням ст. 26 Американської конвенції з прав людини, яка вимагає від держав вживати заходів для досягнення повної реалізації прав, викладених у Конвенції. Рішення постановило вжити конкретних заходів для їх відновлення, включаючи дії щодо доступу до їжі та води належної якості та відновлення лісових ресурсів (п. 370 (12)) [376].

Питання захисту прав корінних народів у екологічній сфері має особливу актуальність і для африканського регіону, корінне населення якого стикається з численними викликами, як-от: позбавлення земель, територій і ресурсів, примусова асиміляція до способу життя домінуючих груп, маргіналізація, бідність і неписьменність [377]. З метою захисту та просування прав корінних народів і громад у країнах-членах АС, відповідно до Резолюції щодо прав громад корінних народів в Африці 2000 р. було створено Робочу групу з питань корінного населення/громад в Африці, яка є одним із спеціальних механізмів, що функціонують під егідою Африканської комісії з прав людини та народів [378]. У 2003 р. Робоча група підготувала свій звіт, в якому дійшла висновку про те, що в Африці є корінні народи, які зазнають впливу дискримінації та яким Африканська Хартія прав людини і народів 1981 р. надає особливий захист. У Звіті зазначається,

що захист прав на землю та природні ресурси є фундаментальним для виживання корінних громад в Африці, і що такий захист стосується як ст. 20, 21, 22, так і ст. 24 Хартії 1981 р. Стосовно права на сприятливе навколишнє середовище, звіт містить припущення про те, що «загроза Африці походить з-поза меж континенту, тому необхідно прийняти законодавство та вжити інших заходів, щоб запобігти міжнародному скиданню токсичних та інших видів відходів із промислово розвинених країн» [379].

Процес поступового включення екологічних прав корінних народів до порядку денного Африканської комісії з прав людини і народів можна відстежити в хронологічному порядку через низку прийнятих нею резолюцій, в яких підіймалися питання щодо корінних народів та їхнього зв'язку з землею та довкіллям. Так, Резолюція про права громад корінних народів в Африці 2000 р. (ACHPR/Res.51(XXVIII)00) мала загальний характер та акцентувала увагу на фундаментальних правах корінних народів (право на рівність, гідність, захист від домінації, право на самовизначення та культурний розвиток) без прив'язки до довкілля [380]. У Резолюції про права жінок корінного населення Африки 2011 р. (ACHPR/Res.190(XLIX)11) Комісія висловила стурбованість експропріацією споконвічних земель корінного населення та відмовою їм у доступі до природних ресурсів на цих землях через особливо серйозний вплив на життя жінок корінного населення [381].

Прийняття наступної резолюції про захист прав корінних народів у контексті Конвенції про всесвітню спадщину в 2011 р. було зумовлено тим, що Комітет всесвітньої спадщини на своїй 35-й сесії включив Національний заповідник озера Богорія до Списку всесвітньої спадщини за рекомендацією МСОП, не отримавши вільної, попередньої та інформованої згоди народу ендоройс через їхні власні представницькі інституції, незважаючи на те, що Рада добробуту ендоройс закликала Комітет відкласти призначення через відсутність суттєвої участі та консультації зацікавленого корінного народу. Вбачаючи у цьому порушення ст. 22 Африканської Хартії 1981 р., Комісія закликала усі причетні організації, у консультації та співпраці з Постійним форумом ООН з питань корінних народів і

відповідно до Декларації ООН про права корінних народів 2007 р., створити механізми залучення корінних народів у відповідні процеси прийняття рішень (п. 2-4) [382].

У Резолюції щодо корінного населення/громад в Африці 2016 р. (ACHPR/Res.334(EXT.OS/XIX)2016) Комісія закликала держави запобігти і припинити насильницьке виселення корінного населення/громад із земель та територій їхніх предків і приймати необхідні закони та політики, які б забезпечили їхнє право контролювати й управляти землями своїх предків у лісах і заповідних територіях у контексті заохочення права корінних народів на безпеку, розвиток та культуру [383].

Визнаючи, що корінні народи є безпосередніми вигодонабувачами, а не просто зацікавленою стороною, в 2021 р. у Резолюції про визнання та захист права на участь, управління та використання природних ресурсів корінного і місцевого населення в Африці (ACHPR/Res. 489 (LXIX)2021) Комісія закликала африканські держави визнати право корінного населення та громад на збереження, контроль, управління і стале використання їхніх природних ресурсів, включаючи дику природу (п. 1). Окрім цього, було наголошено на важливості дотримання Рекомендацій та керівних принципів державної звітності щодо ст. 21 та 24 Африканської хартії щодо видобувної промисловості, прав людини та навколишнього середовища 2018 р. (п. 5) [384].

Однією зі знакових справ, пов'язаних із деякими екологічними проблемами і розглянутих Африканською комісією з прав людини і народів, була справа «Центр дій у сфері соціально-економічних прав та Центр економічних і соціальних прав проти Нігерії» (Case of the Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v. Nigeria), більш відома як «Справа огоні». В 2011 р. Комісія встановила, що Нігерія порушила ст. 16 і 24 Хартії через забруднення ґрунту, води і повітря, що завдало шкоди здоров'ю корінного народу огоні. Було встановлено, зокрема, що ст. 24 Хартії накладає на державу зобов'язання вживати розумних заходів для запобігання забрудненню та екологічній деградації, сприяння збереженню та забезпеченню екологічно стійкого

розвитку й використання природних ресурсів [385]. Забруднене і спотворене навколишнє природне середовище не може розглядатися як таке, що відповідає задовільного життєвому рівню та розвитку, цей провал концепції екологічної рівноваги шкідливий як для фізичного, так і морального здоров'я [386, с. 88-89].

У рішенні 2010 р. по справі «Центр розвитку прав меншин, Міжнародна група з прав меншин та Рада добробуту ендороїс (від імені спільноти ендороїс) проти Кенії» (Centre for Minority Rights Development, Minority Rights Group International and Endorois Welfare Council v. Kenya), що розглядалася Комісією з 2003 р., було встановлено, що шляхом примусового виселення сотень сімей народу напівкочових скотарів ендороїс з їхніх споконвічних/традиційних земель навколо озера Богорія в долині Ріфт (Кенія) з метою створення мисливського заповідника для туризму без консультацій чи адекватної та ефективної компенсації, уряд Кенії порушив Африканську хартію прав людини і народів, зокрема права постраждалих людей на релігійну практику (ст. 8), власність (ст. 14), культуру (ст. 17), вільне розпорядження природними ресурсами (ст. 21) та розвиток (ст. 22) [387]. Робоча група з питань корінного населення/громад в Африці зауважила, що ця справа стала першим юридичним визнанням прав корінних народів Африки на землю, що традиційно належала їм, а також першою справою у світі, яка виявила порушення права на розвиток [388].

Висновки до розділу 2

1. Підсумовуючи вищевикладене, слід констатувати, що центральним стрижнем захисту екологічних прав дітей на міжнародному універсальному рівні є механізм Конвенції ООН про права дитини 1989 р. Комітет з прав дитини здійснює захист і заохочення прав і свобод дітей в екологічній сфері шляхом тлумачення та розширення сфери застосування положень Конвенції 1989 р. у своїх Зауваженнях загального порядку, а також через Заключні зауваження щодо періодичних доповідей держав. Крім того, Комітет може приймати індивідуальні повідомлення стосовно прав дітей на здоров'я, розвиток і культуру, що зазнали порушень через несприятливий вплив зміни клімату. Слід також акцентувати щодо діяльності Ради

ООН з прав людини і спеціалізованих установ ООН в означеній сфері, зокрема ЮНЕП та ЮНІСЕФ, які сприяють актуалізації питання захисту дітей у контексті довкілля в національних програмах і політиках у сфері охорони здоров'я та екології, розробляють відповідні глобальні рамкові програми, керівні принципи й рекомендації тощо.

2. Питання щодо захисту екологічних прав дітей також перебуває на порядку денному в межах регіональних міжнародних організацій, зокрема РЄ, ЄС, АС, ОАД тощо. На європейському рівні означене реалізується шляхом розробки стандартів у межах РЄ та ЄС, а також відповідного інструментарію, як-от: Інструмент оцінки участі дітей 2016 р., Стратегія з прав дитини на 2022-2027 рр., Стратегія ЄС щодо прав дитини на 2021-2024 рр. тощо. Релевантна прецедентна практика ЄСПЛ у цьому напрямку знаходиться в процесі свого формування, що підтверджується, зокрема, справою «Дуарте Агостіньо та інші проти Португалії та 32 інших». Суттєвий внесок у сфері захисту екологічних прав дітей також було здійснено такими регіональними механізмами як: Офіс доповідача з прав дитини МАКПЛ, Африканський комітет експертів з прав і основ добробуту дитини тощо. Зазначимо, що регіональні угоди з прав людини, як-от: ЄКПЛ 1950 р., Американська конвенція з прав людини 1969 р., Африканська хартія прав і основ добробуту дитини 1990 р. прямо не закріплюють право дитини на здорове довкілля, але діяльність моніторингових органів та інших спеціалізованих установ свідчить про те, що навіть за відсутності належного правового регулювання, захист екологічних прав дітей має ґрунтуватися на двох основоположних засадах – принципі сталого розвитку та принципі найкращого забезпечення інтересів дитини.

3. У межах ООН функціонує низка органів та інституцій у галузі захисту і заохочення прав жінок, зокрема і в екологічній сфері, як-от: Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, ООН-Жінки, Комісія зі становища жінок тощо. Так, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок (механізм діяльності якого в означеному аспекті є аналогічним до Комітету з прав дитини) приділяє особливу увагу попередженню гендерно зумовленого екологічно насильства щодо жінок, захисту жінок похилого віку, жінок, що проживають у сільській місцевості та жінок

з корінних народів, що відображено у відповідних загальних рекомендаціях. Важливими складовими діяльності ООН-Жінки та Комісії зі становища жінок є уповноваження жінок діяти у якості «агентів змін» з питань довкілля і клімату та забезпечення гендерної рівності в усіх релевантних сферах, зокрема через заохочення використання гендерної перспективи в національних та регіональних екологічних програмах, стратегіях і нормативно-правових актах.

4. Регіональні правозахисні системи акцентують увагу на різних аспектах захисту прав жінок в екологічній сфері. РЄ і ЄС зосереджені на розширенні прав і можливостей жінок в екологічному менеджменті та розробці гендерно-чутливих стратегій щодо пом'якшення наслідків клімату та стихійних лих. Африка стала єдиним регіоном, в якому право жінок на здорове довкілля отримало належне договірне закріплення у Протоколі Мапуту 2003 р. Водночас практика регіональних та субрегіональних механізмів щодо захисту положень цієї угоди відсутня. В американському регіоні значна увага приділяється захисту екологічних правозахисниць, діяльність яких є ефективною складовою забезпечення екологічних прав усіх жінок регіону.

5. На міжнародному універсальному рівні має місце визнання проблеми екологічної міграції, що актуалізує питання про відповідний захист прав осіб, переміщених через екологічні чинники. Ситуація ускладнюється запутаністю понятійного апарату, відсутністю договірного закріплення категорій екологічних мігрантів та обсягу захисту, що може бути їм наданий. Це, в свою чергу, посилює їхню вразливість, залишаючи без належного захисту в ситуаціях, з якими вони зіткнулися в результаті погіршення стану довкілля. Міжнародні універсальні угоди, зокрема Конвенція про статус біженців 1951 р. та Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату 1992 р., не містять прямих посилань на зміну клімату та спричинену нею міграцію як підставу для надання відповідного захисту. У світлі відсутності договірного закріплення положень про захист екологічних мігрантів, міжнародною спільнотою було прийнято низку актів рекомендаційного характеру. Слід зазначити, що в межах ООН засновано низку інституцій та органів, які займаються окремими питаннями екологічної міграції в межах своїх широких

мандатів, як-от: Спеціальний доповідач з прав людини мігрантів, Спеціальний доповідач з прав людини внутрішньо переміщених осіб, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, Міжнародна організація з міграції тощо.

6. Міжнародна судова практика щодо захисту прав екологічних мігрантів також набирає обертів, що підтверджується рішенням Комітету ООН з прав людини щодо повідомлення «Іоане Тейтіота проти Нової Зеландії». Необхідно констатувати, що існуючий механізм захисту екологічних мігрантів на міжнародному універсального рівні потребує значного удосконалення шляхом розробки та прийняття комплексної міжнародної угоди з питань екологічної міграції або внесення відповідних змін до існуючих угод у цій сфері та заснування моніторингового органу.

7. Регіональні акти, якими регламентовано питання переміщення, як правило, переадресовують питання щодо надання захисту різним категоріям екологічних мігрантів на національний рівень, закликаючи держави розширити існуючі механізми тимчасового захисту та/або притулку на осіб, які переміщуються через погіршення стану довкілля, стихійні лиха або зміну клімату, з дотриманням принципу невидворення. Означена теза знайшла своє закріплення в низці регіональних актів, як-от: Резолюція ПАРЄ 2307 «Правовий статус «кліматичних біженців» 2019 р., План дій РЄ щодо захисту вразливих осіб у контексті міграції та притулку в Європі на 2021-2025 рр., Резолюція МАКПЛ 04/19 про Міжамериканські принципи прав людини всіх мігрантів 2019 р., Кампальська Конвенція 2009 р. тощо.

8. Корінні народи мають тісний зв'язок із довкіллям, порушення якого може мати негативний вплив на здійснення ними своїх фундаментальних прав і свобод людини, оскільки від стабільності цього зв'язку залежать їхні виживання, культура та способи життя. В межах таких міжнародних міжурядових організацій як ООН, МОП, РЄ, ОАД, АС тощо прийнято низку міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції МОП № 107 1957 р. та № 169 1989 р., Декларація ООН про права корінних народів 2007 р., Американська декларація прав корінних народів 2016 р. тощо, в яких закріплені окремі положення, що стосуються захисту екологічних

прав корінних народів. Слід наголосити, що чи не єдиними юридично-обов'язковими міжнародно-правовими актами, що присвячені безпосередньо правам корінних народів, залишаються конвенції МОП, невелика кількість ратифікацій яких актуалізує питання про необхідність розробки і прийняття комплексної міжнародної угоди про права корінних народів з окремими положеннями щодо захисту їхніх екологічних прав. Слід акцентувати, що на міжнародному універсальному і регіональному рівнях було створено низку органів та інституцій, діяльність яких направлена на захист і дотримання прав корінних народів, зокрема в екологічній сфері, а саме: Постійний форум з питань корінних народів, Спеціальний доповідач Ради ООН з прав людини з прав корінних народів, Офіс спеціального доповідача з прав корінних народів МАКПЛ, Робоча група з питань корінного населення/громад в Африці тощо.

9. Окрім означеного, практика міжнародних судових та квазі-судових інституцій, як-от: Комітет з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканська комісія та Африканський суд з прав людини і народів, що стосується захисту прав вразливих категорій осіб, є найбільш розвиненою саме щодо корінних народів, зокрема через захист їхніх культурних прав.

РОЗДІЛ 3

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ВРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ

3.1. Захист екологічних прав вразливих категорій осіб у Сполучених Штатах Америки

У контексті дослідження національних практик щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб, вважаємо за необхідне розглянути релевантний досвід США. Такий науковий інтерес було зумовлено низкою чинників, зокрема високим рівнем її соціально-економічного розвитку та фактом приналежності до системи загального права, що значно відрізняється від звичної для українських правознавців системи континентального права. І хоча поширеною є теза про те, США є міжнародним гегемоном та «світовим поліцейським», цей статус, на думку М. Пурій, характеризується низкою суперечностей, загадок і парадоксів [389, с. 15].

Перш за все слід зазначити, що США ратифікували лише 5 з 18 універсальних угод у галузі прав людини. Вони залишаються єдиною державою-членом ООН, яка не ратифікувала Конвенцію про права дитини 1989 р., обмежившись її підписанням (хоча і ратифікували додаткові протоколи до Конвенції), а також не приєдналися до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. та низки інших основоположних угод. Попри означене, на думку Д. Макнотон (Gillian MacNaughton) та М. Макгілл (Mariah McGill), не всі міжнародні зобов'язання США щодо прав людини випливають із міжнародних договорів, деякі з них зумовлені самим фактом їхнього членства в ООН. Водночас США надали згоду на обов'язковість для себе низки екологічних угод, зокрема Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р., Віденської конвенції про охорону озонового шару 1985 р. тощо [390, с. 398].

У контексті означеного слід наголосити, що право людини на здорове довкілля знайшло своє безпосереднє закріплення в американському законодавстві у Законі «Про національну політику в галузі навколишнього середовища» 1970 р., де в ст. 101 (с) Конгрес визнав, що кожна особа наділена цим правом, яке межує з обов'язком робити внесок у збереження та покращення навколишнього

середовища [391]. У Поясненні позиції США щодо права на чисте, здорове та стале довкілля, опублікованому після прийняття однойменної Резолюції ГА ООН 76/300 в 2022 р. (яка була підтримана США), представництво Сполучених Штатів при ООН також підтвердило відданість держави визнанню зв'язку між правами людини та підтримці вразливих громад для підвищення їхньої стійкості й адаптації до наслідків зміни клімату. Тим не менш, Пояснення містить низку «застережень», зокрема про те, що:

1. Право на здорове довкілля досі не має ні звичаєвого ні договірною характеру, а тому його визнання у Резолюції 76/300 не відображає жодного зв'язку з чинним міжнародним правом;

2. Зазначеному праву все ще бракує нормативної основи та однакового розуміння усіма членами міжнародного співтовариства;

3. Посилаючись на повне виконання положень багатосторонніх екологічних догорів, відповідно до принципів міжнародного екологічного права, як гарантію реалізації права людини на здорове довкілля, п. 3 Резолюції створює певну плутанину, перемішуючи зміст багатосторонніх екологічних угод із правом прав людини;

4. Універсальних принципів, відповідно до яких діють багатосторонні екологічні договори, не існує, а кожна міжнародна екологічна угода функціонує відповідно до власних засад і застосовується лише до її сторін;

5. Запорукою здорового довкілля є прийняття та забезпечення виконання жорсткої національної екологічної політики і законів [392].

Таким чином, США надають перевагу обмеженому тлумаченню права людини на здорове довкілля, залишаючись в рамках своїх чинних міжнародно-правових зобов'язань, офіційно декларуючи пасивну позицію щодо надання йому загальнообов'язкового характеру та покладаючись на внутрішньодержавні зусилля щодо захисту прав людини в екологічній сфері. Означене стосується і вразливих категорій населення, що підтверджується нижчевикладеним.

Захист екологічних прав осіб, які перебувають у вразливому становищі, в США здебільшого ґрунтується на концепції «екологічної справедливості»

(environmental justice). С. Фол (Sylvie Fol) та Д. Пфлігер (Géraldine Pflieger) звертають увагу на відсутність усталеного визначення того, що являє собою «екологічна справедливість», проте у максимально спрощеному вигляді це стосується просторового збігу між екологічними ризиками, тягарями і навантаженнями та особами, які належать до соціальних або етнічних меншин [393]. ЕРА визначає зміст цієї концепції як однаковий рівень захисту від небезпек для навколишнього середовища та здоров'я, що супроводжується ефективною участю усіх людей, незалежно від раси, кольору шкіри, національного походження чи рівня доходу, у розробці, впровадженні та забезпеченні дотримання екологічного законодавства, правил і політики [394].

У 1991 р. делегати Першого національного саміту екологічних лідерів кольорових людей у Вашингтоні розробили та ухвалили 17 принципів екологічної справедливості. Документ опосередковано стосується захисту вразливих категорій осіб через заохочення взаємної поваги та справедливості для всіх людей, а також рівності, недискримінації і неупередженості в екологічній сфері (Принцип 2), зокрема на кожному рівні прийняття рішень, включаючи оцінку потреб, планування, реалізацію, виконання та оцінку виконання (Принцип 7). Документом передбачається право жертв екологічної несправедливості отримати повну компенсацію та відшкодування збитків, а також якісне медичне обслуговування (Принцип 9), а дії уряду щодо екологічної несправедливості вважаються такими, що порушують міжнародне право, зокрема положення Загальної декларації прав людини 1948 р. і Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. (Принцип 10) [395].

На федеральному рівні офіційний початок реалізації концепції екологічної справедливості було покладено Виконавчим наказом Президента США 12898 «Федеральні дії щодо екологічної справедливості в меншинах і групах з низькими доходами» 1994 р. Його основним завданням стало сприяння недискримінації у федеральних програмах, які мають суттєвий вплив на здоров'я людини та навколишнє середовище, а також надання спільнотам меншин і громадам з низьким

рівнем доходу доступу до публічної інформації та можливості участі в питаннях, що стосуються здоров'я людини та довкілля [396].

Ця концепція цілком застосовна і до інших вразливих груп, що не були згадані в Наказі 12898 – жінок, дітей, людей з інвалідністю тощо, оскільки досягнення екологічної справедливості є неможливим без урахування їхніх уразливостей та особливих потреб. Саме тому недискримінація у сфері захисту екологічних прав повинна доповнюватися «позитивними» діями держави щодо надання спеціального захисту вразливим категоріям осіб.

Так, у 2021 р. Президент США підписав Виконавчий наказ 14008 «Про подолання кліматичної кризи всередині держави та за кордоном», який зобов'язує державні агентства, розробити програми, політики і заходи, спрямовані на усунення непропорційного високого і несприятливого впливу навколишнього середовища, зміни клімату та інших сукупних наслідків на здоров'я та економічний добробут громад, що перебувають у несприятливому становищі. В наказі констатовано зобов'язання уряду США покращити якість повітря і води; створити більше можливостей для працевлаштування жінок і кольорових людей у найбільш постраждалих громадах; зменшити викиди метану, витоки нафти й розсолів та інші види екологічної шкоди від десятків тисяч покинутих шахт і свердловин [397].

З метою втілення у життя положень Виконавчого наказу 14008, у 2021 р. ЕРА оприлюднило власний План адаптації до зміни клімату, що зосереджує увагу на п'яти пріоритетних діях, які Агентство вживатиме протягом наступних чотирьох років для підвищення стійкості людини та екосистем до зміни клімату й посилення її руйнівного впливу. Зокрема 2-га пріоритетна ціль передбачає необхідність проведення консультацій і співпраці з племенами, штатами, територіями, органами місцевого самоврядування, організаціями екологічної справедливості, громадськими групами, підприємствами та іншими федеральними агентствами з метою посилення та зміцнення здатності до адаптації та підвищення стійкості нації, з акцентом на просуванні екологічної справедливості. Особлива увага приділяється роботі з вразливими групами населення, до яких належать кольорові та малозабезпечені громади, дітей, людей з інвалідністю, людей похилого віку,

племена та корінне населення. Для успішного виконання означеної першочергової дії ЕРА має запровадити відповідні механізми навчання, надати доступ до інструментів, даних та інформації для підтримки прийняття рішень, надавати технічну допомогу в розробці та реалізації місцевих планів адаптації до зміни клімату, а також заохочувати кліматично стійкі інвестиції [398].

Крім того, відповідно до Виконавчого наказу Президента США 13985 «Про сприяння расовій рівності та підтримці малозабезпечених громад через федеральний уряд» 2021 р., яким передбачається комплексний підхід федеральних агентств до заохочення справедливості в процесах прийняття рішень, політиках і програмах [398], у 2022 р. ЕРА представило власний план дій щодо справедливості з метою подолання бар'єрів та просування рівності в своїх зусиллях щодо забезпечення всіх громад чистою водою, повітрям та землею. У ньому ЕРА окреслило, зокрема, наміри щодо створення рамкової основи для оцінки і врахування сукупного впливу на населення та громади під час прийняття рішень, що має включати вразливість і сприйнятливість, пов'язану з накопиченням багатьох екологічних і соціальних стресорів, таких як постійна бідність і шумове забруднення, що призводять до несприятливих наслідків для здоров'я та якості життя (Пріоритетна дія № 1) [400].

Окрім означеного, згідно з Наказом 14008, задля вирішення проблеми впливу зміни клімату на здоров'я американського народу в межах Міністерства охорони здоров'я і спеціальних послуг США було засновано Управління зі зміни клімату та справедливості у сфері охорони здоров'я, а також передбачено створення Міжвідомчої робочої групи зі зменшення ризику зміни клімату для дітей, осіб похилого віку, людей з інвалідністю та вразливих верств населення (станом на вересень 2023 р. знаходиться у процесі формування) [397].

Також у 2023 р. Президентом було підписано Виконавчий наказ 14096 «Про активізацію зобов'язань щодо екологічної справедливості для всіх», який розвинув положення Наказу 12898, проголосивши політику застосування загальнодержавного підходу, що передбачає визначення федеральними агентствами досягнення екологічної справедливості як частини своєї місії.

Відповідно до чинного законодавства, вони зобов'язані проводити екологічні перевірки згідно із Законом «Про національну політику в галузі навколишнього середовища» 1970 р. у спосіб, який враховує передові наукові дослідження та інформацію про будь-які наслідки для здоров'я (включаючи ризики), що виникають в результаті впливу забруднення та інших небезпек для навколишнього середовища, зокрема інформацію про расу, національне походження, соціально-економічний статус, інвалідність та стать осіб, які зазнали впливу. Крім того, в структурі Національної науково-технічної ради було створено Підкомітет з екологічної справедливості, який надає рекомендації федеральним агентствам щодо розподілу даних про екологічні ризики, вплив і здоров'я вразливих категорій осіб [401].

Міністерство юстиції США у своєму стратегічному плані на 2022-2026 рр. також визначає захист вразливих категорій населення однією із складових Стратегічної цілі 2 щодо підтримання безпеки всередині країни. Стратегія не робить окремого посилення на їхні екологічні права, але в контексті Стратегічної цілі 3 щодо захисту громадянських прав передбачає просування екологічної справедливості, подолання кліматичної кризи та містить дорожню карту щодо застосування органів та інструментів цивільної і кримінальної юстиції для просування екологічної справедливості в громадах, які історично піддавалися маргіналізації, зокрема тих громад, що живуть у бідності, кольорових, племінних або корінних громад [402].

Окрім заходів внутрішньодержавного характеру, в США було розроблено низку ініціатив, спрямованих на допомогу іноземним державам. Так, у 2022 р. Білий дім оприлюднив свій План дій для керівництва впровадженням надзвичайного плану Президента щодо адаптації та стійкості (PREPARE), який передбачає використання можливостей 19 федеральних агентств США для допомоги в адаптації країнам, вразливим до зміни клімату, з особливим фокусом на усуненні давніх прогалин у механізмах адаптації, які непропорційно впливають на жінок, молодь, корінні народи, а також малозабезпечені та маргіналізовані групи, які історично були виключені з планування кліматичної адаптації та дій, але

часто стикаються з найбільшими ризиками. Для підтримки виконання Плану дій передбачається щорічне збільшення фінансування адаптації до зміни клімату у розмірі 3-х мільярдів доларів на період до 2024 р. [403]. Згідно зі звітом від 02 грудня 2023 р., загальний обсяг кліматичного фінансування США зріс з 1,5 мільярда доларів у 2021 фінансовому році до 5,8 мільярда доларів у 2022 фінансовому році, а у 2023 р. кліматичне фінансування США, за попередніми оцінками, перевищило 9,5 мільярда доларів [404].

Серед інших програм допомоги іноземним державам у адаптації до зміни клімату слід виділити такі: Природна інфраструктура безпеки води в Перу (NIWS), Просування гендеру в навколишньому середовищі (AGENT), Ініціатива з інтеграції питань гендеру, клімату та харчування (GCAN) Адаптаційне мислення та оцінювання (ATLAS) тощо [405]. Усі вони реалізуються під егідою Агентства США з міжнародного розвитку (United States Agency for International Development, далі – USAID). У своїй кліматичній стратегії на 2022-2030 рр. USAID визначило посилення кліматичної стійкості (адаптації) людей, уразливих до впливу клімату, як проміжну задачу на шляху до виконання Стратегічної цілі 1 щодо прискорення та масштабування цільових кліматичних дій, що передбачає розширення доступу і використання даних, інформації та знань для посилення стійкості до наслідків зміни клімату; підвищення стійкості ключових секторів та послуг; впровадження адаптації в політику, плани і соціальні гарантії на усіх рівнях. Такі дії мають відбуватися з урахуванням унікальних місцевих і громадських контекстів [406].

В аспекті захисту екологічних прав вразливих категорій осіб в США необхідно розглянути відповідні норми федерального законодавства, які надають окремий захист групам осіб, що знаходяться у фокусі нашого дослідження. Так, у правовій системі США немає єдиного закону, який би захищав дітей від екологічних загроз їхньому здоров'ю. До 1990-х років практично усі системи оцінки ризиків у державі стосувалися виключно «середньостатистичної дорослої людини», зазначають Л. Голдман (Lynn Goldman) та Ф. Дж. Ландріган (Philip J. Landrigan). Натомість було ухвалено низку законів, кожен з яких закріплює окремі положення щодо захисту дітей від конкретних видів екологічної небезпеки.

Більшість із них містять стандарти, які регулюють допустимі рівні концентрації токсичних речовин у повітрі, воді, споживчих товарах, продуктах харчування тощо [407, с. 491]

Так, звіт Національної академії наук «Про пестициди в раціоні немовлят і дітей» 1993 р. спонукав до прийняття в 1996 р. Федерального закону «Про захист якості харчових продуктів», який представив низку положень щодо захисту дітей, запровадивши, зокрема, використання додаткового 10-кратного коефіцієнта безпеки під час встановлення або перегляду допустимих рівнів пестицидів у харчових продуктах за відсутності відповідних даних, які б підтвердили інше. Окрім означеного, в контексті захисту дітей цей закон передбачає перевірку пестицидів на зв'язок з ендокринними порушеннями, оцінку їхнього сукупного впливу як у харчових продуктах, так і в житлових приміщеннях, а також облік сукупного впливу пестицидів, які мають загальні механізми токсичності [408].

Крім того, в 1997 р. Президент США підписав Виконавчий наказ 13045 «Про захист дітей від екологічних ризиків для здоров'я та безпеки», який вимагає, щоб усі федеральні агентства приділяли високу увагу вирішенню зазначених ризиків, координували пріоритети досліджень щодо здоров'я дітей і гарантували, щоб їхні стандарти враховували особливі ризики для дітей. З метою виконання цього наказу було створено Президентську робочу групу з екологічних ризиків для здоров'я та безпеки дітей [409], яка сьогодні займається такими проблемами як вплив свинцю, расова та етнічна диспропорція щодо захворювання на астму, здорові домівки, вплив хімічних речовин та зміна клімату [410]. Також у межах ЕРА було утворено Управління з охорони здоров'я дітей, завданням якого є застосування та сприяння використанню науки, політики, партнерства, комунікацій і досліджень для подальшого захисту усіх дітей від негативного впливу навколишнього середовища на їхнє здоров'я [411].

У 2016 р. Президент США Б. Обама підписав Закон Френка Р. Лаутенберга «Про хімічну безпеку для 21-го століття», який вніс зміни до Закону «Про контроль над токсичними речовинами» 1976 р. Низка його положень стосується груп населення «які потенційно піддаються впливу або є сприйнятливими» та мають

більші ризики зазнати несприятливих наслідків для здоров'я через вплив хімічних речовин або сумішей, зокрема немовлята, діти, вагітні жінки, працівники та люди похилого віку. Закон покладає на ЕРА обов'язок надавати висновки щодо безпеки нової хімічної речовини або нового використання існуючого хімікату до того, як вони з'являться на ринку [412].

Саме ж ЕРА ще в 1995 р. представило свою Політику щодо оцінки ризиків для дітей, яка наказує Агентству чітко та послідовно враховувати екологічні ризики для здоров'я немовлят і дітей у всіх характеристиках ризику та стандартах охорони здоров'я, встановлених для США [413]. На додаток до неї, в 1996 р. Агентство розробило Національну програму з семи кроків для захисту здоров'я дітей від екологічних загроз, яка передбачає:

1. Забезпечення того, щоб усі стандарти ЕРА достатньою мірою захищали дітей від будь-яких підвищених ризиків;
2. Розвиток наукових досліджень щодо специфічної сприйнятливості дитини до впливу забруднювачів навколишнього середовища для подальшого використання їх результатів у розробці інструментів захисту дітей;
3. Розробку нової всеохоплюючої політики для боротьби із кумулятивним (тим, що поступово накопичується) впливом і одночасним впливом декількох ризиків, з якими стикаються діти;
4. Поширення екологічного інформування, що має дозволити батькам приймати свідомі рішення щодо впливу довкілля на їхніх дітей;
5. Спонування батьків, вчителів та лідерів суспільної думки до відповідальності за поширення екологічної інформації серед дітей;
6. Розширення партнерства з фахівцями та агенціями у галузі охорони здоров'я та навколишнього середовища з метою виявлення, запобігання і зменшення загрози екологічному здоров'я дітей через розвиток екологічної освіти;
7. Забезпечення необхідного фінансування задля вирішення проблем екологічного здоров'я дітей як головного пріоритету серед відносних ризиків для здоров'я [414].

Оновлена Політика ЕРА з охорони здоров'я дітей 2021 р., яка замінила Політику 1995 р., у якості однієї з пріоритетних галузей діяльності Агентства визначає захист дітей від впливу навколишнього середовища через послідовне і недвозначне врахування наслідків такого впливу на раннє життя дітей та їхнє здоров'я у майбутньому в усіх рішеннях щодо здоров'я людини. Документ також посилається на концепцію «екологічного здоров'я дітей», яка стосується впливу навколишнього середовища протягом раннього життя: від зачаття, дитинства, та впродовж підліткового віку до 21 року [415].

Таким чином, захист дитинства є невід'ємною складовою екологічної політики США, так само, як і впровадження гендерної перспективи екологічних прав людини. З метою розширення можливостей жінок як «агентів змін» та зміцнення їхньої стійкості до зміни клімату, США включили гендерний аспект кліматичних питань до низки програмних документів та ініціатив. Так, сприяння гендерній рівності у пом'якшенні та реагуванні на зміну клімату є пріоритетом Національної стратегії США щодо гендерної рівності та рівноправності 2021 р. (Стратегічний пріоритет 8). Означена мета передбачає досягнення гендерного паритету в переговорах і наукових дослідженнях щодо зміни клімату, підтримку інклюзивної економіки чистої енергії та врахування гендерної перспективи в питаннях впливу зміни клімату на здоров'я населення [416].

Інший програмний документ – Стратегія США щодо запобігання та реагування на гендерне насильство в усьому світі 2022 р. – в межах цілі 2.7 щодо клімату, навколишнього середовища та стійкості визначає необхідність передбачувати та усувати підвищений ризик гендерного насильства, стихійних лих і кліматичних криз, зокрема через інтеграцію означених питань у політичні зусилля уряду США; залучення жінок, чоловіків та гендерно-нейтральних осіб до прийняття рішень і розробки норм щодо гендерного насильства та викликів безпеки, що посилюються кліматичними стресорами; інвестування в програми, спрямовані на боротьбу з ризиком гендерного насильства у сферах продовольчої та водної безпеки тощо [417].

Зміна клімату визнається одним із визначальних факторів і у Стратегії США щодо глобальної економічної безпеки жінок 2022 р., оскільки вона загрожує доступності природних ресурсів, внаслідок чого жінки та дівчатка будуть витрачати все більше часу на їх придбання або підтримку, виконуючи більше неоплачуваної роботи та втрачаючи при цьому доступ до економічних можливостей та освіти. З метою викорінення цього явища, Стратегія передбачає покращення доступу до питної води, електроенергії, транспорту, житла, санітарії та підвищення стійкості зазначеної інфраструктури до зміни клімату, зокрема через залучення кліматичного фінансування, що має враховувати гендерні фактори. Окрема увага приділена забезпеченню рівного доступу жінок до прав на землю, воду та власність, що має посилити їхню роль в економіці. Вказані зусилля мають доповнюватися розширенням представництва жінок серед вищого керівництва корпорацій та в центрах прийняття рішень, що стосуються управління природними ресурсами, кліматичних переговорів, сільського господарства та агробізнесу [418].

У цьому ж контексті важливо зазначити щодо Закону про жінок, мир та безпеку 2017 р. і Стратегії США щодо жінок, миру та безпеки 2019 р., які прямо наголошують на необхідності залучати жінок до підготовки, запобігання і реагування на конфлікти і катастрофи [419; 420]. Крім того, гендерний аспект екологічних та кліматичних питань було закріплено в таких документах, як Закон про глобальну крихкість 2019 р., Повідомлення з питань адаптації США 2021 р., Стратегія Сполучених Штатів із запобігання конфліктам і сприяння стабільності 2022 р., Меморандум про партнерство для глобальної інфраструктури та інвестицій 2022 р., Глобальна стратегія уряду США із продовольчої безпеки на 2022-2026 рр., Глобальна водна стратегія уряду США на 2022-2027 рр., План дій Білого дому щодо глобальної водної безпеки тощо [421].

Слід вказати, що в 2022 р. в Сенаті США було представлено проєкт Закону «Про жінок та зміну клімату». Ним передбачається створення Федеральної міжвідомчої робочої групи з питань жінок і зміни клімату в межах Державного департаменту. Законопроєкт визначає функції робочої групи, зокрема координацію політики та діяльності агенцій щодо боротьби з наслідками зміни клімату для жінок

і покращення реагування уряду на зміни клімату та розробку відповідних стратегій для боротьби з ними. Крім того, передбачається, що Управління з глобальних жіночих питань Державного департаменту має представити стратегію запобігання та реагування на наслідки зміни клімату для жінок [422].

Таким чином, ми можемо констатувати, що законодавство США регулює захист прав жінок в екологічній сфері переважно через призму захисту їхніх прав в контексті зміни клімату, в той час як захист екологічних прав дітей стосується заходів із забезпечення незабруднення і нетоксичності довкілля. Такий підхід породжує певну дилему: ігноруючи вразливість жінок до означених проблем, він може свідчити про те, що з точки зору американських законодавців відсутність такої «позитивної» дискримінації є індикатором рівнозначного статусу чоловіка і жінки.

Інші прогресивні тенденції спостерігаються і в політиці США у сфері екологічної міграції. Через рік після рішення Комітету ООН з прав людини у справі Тейтіота, Президент США Д. Байден дав зелене світло своїй адміністрації на вивчення взаємозв'язку між міграцією та зміною клімату, підписавши відповідний Виконавчий наказ 14013 від 04.02.2021 р. «Перебудова та вдосконалення програм переселення біженців і планування впливу зміни клімату на міграцію». Таким чином, Адміністрація Президента США хоче реформувати політику, яка легітимізує зміну клімату як підставу надання статусу біженця [336].

Ще з 1990 р. в США функціонує програма тимчасового захищеного статусу (Temporary protected status, далі – TPS) Міністерства внутрішньої безпеки, яка була запроваджена прийнятим у тому ж 1990 р. Законом «Про імміграцію», Розділ 3 якого передбачає надання такого статусу особам з обраних країн, які були вимушені покинути свої місця проживання через збройні конфлікти, стихійні лиха чи інші надзвичайні тимчасові умови. Ця програма дозволяє таким мігрантам легально проживати в США протягом періоду до 18 місяців, який уряд може продовжувати на невизначений термін. Протягом цього періоду особи, що користуються захистом, мають право на отримання дозволу на роботу й подорожі та мають захист від депортації [423].

У той же час, надання такого захисту має обмежений характер, оскільки статус TPS не поширюється на осіб, які прибули на територію США після конкретної кінцевої дати, яка визначається для кожної країни окремо. Означене виключає з обсягу захисту багатьох осіб, які були вимушені переміщуватися, зокрема з екологічних причин. Статут TPS також вимагає здійснення офіційного запиту урядів іноземних держав про поширення на їхніх громадян статусу TPS [424], що суттєво обмежує його застосування щодо тих країн, які не мають достатньої політичної волі або можливості здійснити такий запит. Крім того, тимчасовий статус TPS не є рішенням для осіб, які не можуть повернутися до свого місця проживання через довгострокові наслідки зміни клімату.

У Звіті Білого дому «Про вплив зміни клімату на міграцію» 2021 р. було зазначено, що Сполучені Штати тлумачать свої зобов'язання щодо невидворення у суворій відповідності до положень Конвенції про статус біженців 1951 р. (включно з Додатковим протоком 1967 р.) та Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., не погоджуючись із рішенням у справі Тейтіота про те, що Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., стороною якого є США, містить зобов'язання щодо невидворення, а також не розглядаючи заборону ст. 6 Пакту на свавільне позбавлення життя як позитивний обов'язок захисту життя людини від усіх можливих зовнішніх загроз. Таким чином, уряд США не вважає, що їхні міжнародні зобов'язання щодо прав людини вимагають автоматичного поширення міжнародного захисту на осіб, які тікають від наслідків зміни клімату. Однак США мають національний інтерес у створенні нового правового механізму для індивідуального гуманітарного захисту для осіб, які доведуть, що вони тікають від серйозних загроз їхньому життю або фізичній недоторканості, у тому числі в результаті прямого чи опосередкованого впливу зміни клімату, зокрема через можливе скасування вимоги про запит держав щодо надання TPS, оновлення критеріїв призначення цього статусу та створення постійного міжвідомчого політичного процесу щодо зміни клімату і міграції для координації зусиль уряду США щодо пом'якшення та реагування на міграцію внаслідок зміни клімату [425].

Означене було підтверджено у 2021 р. в Законопроекті «Щодо розробки Глобальної стратегії стійкості до зміни клімату та надання дозволу на прийом осіб, переміщених через кліматичні зміни», прийнятого з метою створення нового візового режиму для таких осіб та надання необхідної підтримки для реалізації довгострокових рішень щодо кліматичних мігрантів. Цей законодавчий акт передбачає розробку нових шляхів переселення кліматичних мігрантів до США; запровадження національної стратегії стійкості до зміни клімату, яка буде відображена в урядових політиках і програмах; створення загальноурядової посади Координатора кліматичної стійкості та забезпечення навчання для дипломатичних службовців щодо стійкості до наслідків зміни клімату [426]. І хоча станом на вересень 2023 р. означений акт не знайшов підтримки в Конгресі США, його цінність полягає у тому, що він окреслив горизонти майбутньої системної відповіді на кліматичну міграцію на законодавчому рівні [427].

Про новий підхід до подолання впливу зміни клімату на міграцію та переміщення оголосило і Бюро з питань народонаселення, біженців та міграції Державного департаменту США. У своєму інформаційному бюлетені від 21.06.2023 р. Бюро визнало існування нагальної потреби у зміцненні безпечного, впорядкованого, гуманного та законного міграційного менеджменту і розширення доступу до захисту для біженців, осіб без громадянства та вразливих категорій мігрантів, з особливим акцентом на захисті прав дітей, інвалідів, корінного населення, питаннях гендерної рівності і потребах членів маргіналізованих або недостатньо представлених груп, зокрема через поширення Програми прийому біженців США на конкретні групи біженців, які є вразливими до наслідків зміни клімату [428].

Враховуючи підвищену увагу громадянського суспільства до екологічної та кліматичної кризи, цілком ймовірно, що ініціатива Welcome Corps, яка дає змогу звичайним американцям приймати біженців, які прибувають через Програму прийому біженців США, може бути застосована до біженців, які постраждали від катастроф, пов'язаних із кліматом, особливо під час другого етапу Програми, коли

«спонсори» мають право обирати конкретних біженців для участі у Програмі прийому біженців США [429].

Разом із тим, слід зазначити, що в той час, як екологічна міграція є відносно новим явищем, з яким стикнулася правова система США, існує низка питань, які залишаються невирішеними впродовж десятиліть і навіть століть. Йдеться про захист екологічних прав корінного населення Сполучених Штатів – індіанців, а також деяких інших племен. За даними Бюро перепису населення США від 2021 р., загальна чисельність корінних американців у Сполучених Штатах налічує 9,7 мільйона людей, що становить 2,9% від сукупної кількості населення США в 329,5 мільйона осіб. У США налічується 574 племінні організації, що на федеральному рівні визнані Бюро у справах індіанців (Bureau of Indian Affairs, далі – BIA) і мають право на отримання фінансування та послуг з їхнього боку в силу свого статусу індіанських племен [430].

Р. Т. Андерсон (Robert T. Anderson) зазначає, що хоча корінні і племінні народи США спочатку були виключені з більшості регуляторних режимів таких нормативно-правових актів як Закон «Про чисту воду 1972 р.», Закон «Про національну політику в галузі навколишнього середовища» 1970 р., Закон «Про зникаючі види» 1973 р. тощо, згодом Конгрес і виконавча влада дійшли до усвідомлення того, що племена та їхні органи самоврядування є не просто об'єктом правового регулювання, а мають невід'ємні регулятивні повноваження щодо земель і людей, які реалізуються через модель «кооперативного федералізму». Однак такому визнанню передувало часто расистське та патерналістське ставлення з боку уряду Сполучених Штатів, залишки якого зберігаються і досі, що може перешкоджати зусиллям із захисту навколишнього середовища та прав людини, пов'язаних із ним [431, с. 338-339].

Одним із перших федеральних агентств, яке офіційно визначило питання захисту індіанського населення важливою складовою своєї діяльності, стало ЕРА. Політика управління екологічними програмами в індіанських резерваціях, прийнята в 1984 р., визнає племінні уряди еквівалентними до урядів штатів, а також встановлює порядок взаємодії з ними, зокрема щодо врахування їхніх інтересів під

час виконання своїх програм стосовно захисту довкілля і здоров'я людини. Агентство визнає племінні організації як первинні суб'єкти встановлення екологічних стандартів, прийняття рішень щодо екологічної політики та виконання програмних обов'язків, що впливають на індіанські резервації, їхнє середовище, а також здоров'я та добробут населення відповідно до правил і стандартів ЕРА [432].

Перший випадок застосування такого самоврядного статусу (Treatment as a State status (TAS)) мав місце у 1987 р. після внесення поправок до Закону «Про чисту воду» 1972 р. Стаття 518 (е) уповноважила ЕРА передавати регуляторні повноваження щодо контролю забруднення води індіанським племенам в межах їхніх територій (раніше це можна було делегувати лише штатам), за умови відповідності племені чотирьом критеріям: а) бути племенем, що визнане на федеральному рівні; б) мати ефективний племінний уряд, який відповідає за здоров'я та добробут своїх членів; в) можливість продемонструвати, що регуляторні функції, які має виконувати плем'я, відносяться до його юрисдикції; г) можливість здійснювати контроль за дотриманням екологічних стандартів [433]. Підхід, заснований на екологічній автономії племінних урядів, отримав своє подальший розвиток у Законі «Про чисте повітря» 1970 р., Законі «Про безпечну питну воду» 1974 р. та Законі «Про контроль над токсичними речовинами» 1976 р. [434].

У контексті означеного Є. Даріан-Сміт (Eve Darian-Smith) звертає увагу на те, що лише племена, які мають власні резервації, можуть відповідати зазначеним критеріям, тому статус TAS є недоступним для племен без резервацій, незалежно від наявності в них федерального визнання, що ставить їх у вразливе положення [435, с. 373]. Крім того, широкі повноваження племен в питаннях екологічного самоврядування можуть призводити до конфлікту юрисдикцій, коли стандарти, встановлені племенем, відрізняються (як правило в кращу сторону) від стандартів, встановлених державами. У разі виникнення суперечностей між індіанськими та неіндіанськими групами, федеральні суди, зазвичай, стають на сторону племінних урядів, змушуючи уряди штатів і приватні корпорації дотримуватися стандартів, встановлених племенами зі статусом TAS [435, с. 373]. На думку Ф. Поммершайма

(Frank Pommersheim), племена та їхні уряди стикаються з «дилемою відмінності» і не зобов'язані відтворювати існуючі норми, встановлені на рівні штатів і федерації, адже тоді процес колонізації був би завершений [437, с. 99].

Для роз'яснення та послідовного включення принципів екологічної справедливості в роботу ЕРА з федерально визнаними племенами та корінними народами, в 2014 р. Агентством було представлено однойменну Політику, яка у 17-ти принципах підтвердила зобов'язання ЕРА щодо забезпечення справедливого ставлення та значущої участі племен і корінних народів у прийнятті рішень, які можуть вплинути на їхнє здоров'я чи навколишнє середовище. Окремо наголошується на заохоченні, «якщо це доцільно та наскільки це можливо і дозволено законом», інтеграції традиційних екологічних знань в екологічні дослідження Агентства та процеси прийняття політичних рішень для вирішення проблем екологічної справедливості та сприяння реалізації програми (Принцип б) [438].

Водночас неврегульованим залишається питання корінних народів та племен, які не були визнані на федеральному рівні, адже таке визнання є необхідною умовою для отримання племенем федерального захисту, послуг, пільг, фінансування та здійснення офіційних зносин, у тому числі з усіх питань, що стосуються їхніх екологічних прав та програм, що реалізуються ЕРА. Згідно з чинними вимогами, плем'я, яке бажає отримати федеральне визнання, має подати заяву до ВІА з доказами їхньої відповідності семи критеріям, що були встановлені ще в 1978 р. [439]. Сьогодні декілька сотень племен залишаються невизнаними, оскільки вони не відповідають усім обов'язковим вимогам. Як зауважує Р. М. Мітчелл (Rebecca M. Mitchell), процес визнання є вельми бюрократичним, фінансово затратним (приблизно 150 000 доларів США) та займає в середньому 4,5 роки, не враховуючи час, витрачений на проведення досліджень та підготовку до подання заяви про визнання. У виняткових випадках, як-от щодо визнання племені Дуваміш, процес може зайняти більше двох десятиліть з дати подання заяви [440, с. 515-516].

Деякі позитивні зрушення у вирішенні цього питання мали місце на рівні окремих штатів. Зокрема губернатором штату Каліфорнія, де проживає найбільша кількість невизнаних племен, у 2011 р. було підписано Виконавчий наказ В-10-11, який зобов'язує усі державні установи здійснювати комунікацію і консультуватися з племенами, включно з невизнаними, що є ендемічними для Каліфорнії, та засновує посаду радника Губернатора з племінних питань [441]. У 2014 р. до Каліфорнійського закону про якість навколишнього середовища було внесено зміни щодо захисту екологічних прав племен (зокрема невизнаних) через захист їхніх культурних прав. Згідно з поправкою, відомою як «Законопроект 52», каліфорнійські племена мають право вимагати консультацій з ними щодо будь-якого запропонованого проєкту, який підпадає під дію Каліфорнійського закону про якість навколишнього середовища та здійснення якого передбачається на їхніх традиційних землях, з якими вони мають тісний культурний зв'язок (ст. 5(b)). Крім того, було встановлено, що суттєва несприятлива зміна племінного культурного ресурсу має значний вплив на навколишнє середовище (ст. 1 (b) (9)) [442].

3.2. Захист екологічних прав вразливих категорій осіб у Французькій Республіці

Право на здорове довкілля знайшло своє первинне закріплення у французькому законодавстві в Хартії про навколишнє середовище 2004 р., яка доповнює Конституцію Французької Республіки 1958 р. Хартія визнає, що кожен має право жити у збалансованому середовищі, яке демонструє належну повагу до здоров'я, і зобов'язаний брати участь у збереженні та покращенні стану навколишнього середовища (ст. 1-2). Також визнається, що кожен має право, в умовах і в обсязі передбаченим законом, мати доступ до інформації, що стосується навколишнього середовища, якою володіють державні органи, а також брати участь у процесі прийняття рішень, які можуть вплинути на навколишнє середовище [443]. Конституційна рада Франції підтвердила, що всі права та обов'язки, викладені в Хартії, мають обов'язкову силу для уряду та

адміністративних органів у межах територій, що знаходяться під їхньою юрисдикцією [444].

Слід зазначити, що на думку Д. Маррані (David Marrani), «конституціоналізація» екологічних питань була важливою складовою багатьох державних конституційних реформ, але саме Франція стала першою юрисдикцією, яка закріпила екологічні права людини в екологічному «біллі про права». Крім того, Хартія була включена до Конституції не як поправка до тексту преамбули або окремі статті її основної частини, а як окремий документ, на який міститься посилання у тексті Конституції [445, с. 383-384]. Разом із тим, конституційне законодавство Французької Республіки не виділяє вразливі категорії осіб у якості таких, що мають право на особливий захист їхніх екологічних прав, що з одного боку є цілком відповідним духу ст. 1 Конституції 1958 р. щодо неподільності, рівності та недискримінації [446].

Так, Конституція прямо не згадує дітей чи молодь в контексті екологічних прав та обов'язків людини. Однак в її преамбулі зазначено, що нація повинна забезпечити людині та сім'ї умови, необхідні для їхнього розвитку [446]. Однак Хартія про навколишнє середовище 2004 р. керується концепцією міжгенераційної справедливості, яка означає, що дії, спрямовані на задоволення потреб нинішнього покоління, не повинні ставити під загрозу здатність майбутніх поколінь та інших людей задовольняти власні потреби [443]. Необхідно зазначити, що використання терміну «права майбутніх поколінь» замість «права дітей» є досить поширеним явищем у нормотворчій практиці, проте йому бракує вичерпності, оскільки акцент на захисті дітей майбутнього часто залишає поза увагою дітей сьогодення.

Слід наголосити, що Франція ратифікувала Конвенцію про права дитини в 1990 р., а Касаційний суд (Верховний суд Франції) і Державна рада визнали, що низка статей Конвенції мають пряме застосування у національному праві, зокрема щодо заборони дискримінації (ст. 2 (1)), забезпечення найкращих інтересів дитини (ст. 3 (1)), права на життя (ст. 6 (1)) та права висловлювати власну думку і бути почутою (ст. 12 (1)) [447].

Крім того, у Франції було прийнято низку положень, спрямованих на захист дітей від негативного впливу погіршення навколишнього середовища. Наведений нижче перелік не є вичерпним та не охоплює усього спектру існуючих норм, проте можна стверджувати, що найбільш пріоритетними напрямками діяльності із захисту екологічних прав дітей у Франції є:

1. Боротьба з ендокринними руйнівниками. У 2013 р. Франція заборонила використання бісфенолу А та інших шкідливих хімічних речовин і встановила часові рамки для усунення цих хімічних речовин з пустушок, зубних кілець і матеріалів, що контактують з їжею, які призначені для дітей віком до трьох років. Також було передбачено вимогу щодо використання попереджувальної етикетки про наявність в продуктах бісфенолу А, призначеної для інформування вагітних жінок, тим самим застосовуючи гендерно-чутливий підхід до означеного питання [269]. З того часу питання впливу токсичних речовин, які негативно впливають на ендокринну систему та яке Міністерство охорони здоров'я Франції визнало основною проблемою для здоров'я, навколишнього середовища та науки, перебуває на порядку денному Франції та ЄС. У 2014 р. декілька міністерств представили Парламенту спільну доповідь про охорону здоров'я, в якій було розглянуто численні проблеми, викликані повсюдністю ендокринних руйнівників у навколишньому середовищі, їжі тощо з урахуванням ризиків впливу на вагітних жінок, новонароджених, маленьких дітей і підлітків [444]. Наслідком цього стало прийняття комплексної Національної стратегії щодо ендокринних руйнівників, яка в 2019 р. отримала свою другу редакцію. Однією з її цілей визначається колективний захист осіб, з акцентом на найбільш чутливих періодах життя. Такими визначаються, зокрема, раннє дитинство (період 1000 днів від початку внутрішньоутробного формування) та період статевого дозрівання [448].

Крім того, в 2017 р. Сенатом Франції було прийнято Резолюцію № 99 щодо ризику впливу токсичних речовин, які містять ендокринні руйнівники. У ній наголошується на критичній вразливості періоду дитинства і незворотних наслідках впливу навіть невеликих доз цих речовин під час вагітності, годування груддю, у дуже молодому чи підлітковому віці [449].

2. Обмеження використання пестицидів. Законом «Про сільське, харчове та лісове господарство» 2014 р. у ст. 53 передбачено заходи щодо обмеження використання певних пестицидів у місцях, які зазвичай відвідують діти. Зокрема забороняється використання фітофармацевтичних продуктів, що згадані в ст. L.253-1 Кодексу сільського та морського рибальства, в таких локаціях, як ігрові майданчики та місця, які зазвичай відвідують учні в межах шкіл; прибудинкові території ясел, дитячих садків та центрів дозвілля; ігрові майданчики для дітей у парках, садах та зелених насадженнях, що відкриті для відвідування [450]. Також у 2021 р. було створено компенсаційний фонд для жертв шкідливого впливу пестицидів, який передбачає компенсацію дітям, які постраждали від внутрішньоутробного впливу пестицидів через професійну діяльність одного з батьків [451].

3. Моніторинг якості повітря. У Франції існує нормативна система моніторингу якості повітря в громадських закладах, яка приділяє увагу «особливо чутливим» верствам населення. Закон № 2010-788, що встановлює національні зобов'язання щодо навколишнього середовища 2010 р., закріпив у ст. L. 221-8 та R. 221-30 Екологічного кодексу заходи із моніторингу якості повітря в приміщеннях таких закладів, як: заклади колективного догляду за дітьми до 6 років (ясла, дитячі садки тощо); центри дозвілля; навчальні заклади першого та другого рівня або професійно-технічні навчальні заклади (початкова та середня школа, коледжі, ліцеї тощо) [452].

Також слід зазначити, що чисте повітря прямо впливає на рівень концентрації, самопочуття, взаємостосунки у колективі та навіть відвідуваність занять, а його забруднення сприяє виникненню таких симптомів, як: головний біль, втома, подразнення очей і слизових оболонок, запаморочення, а також алергічні прояви та астма. Увага французьких законодавців до моніторингу якості повітря у навчальних закладах пояснюється тим, що концентрації забруднюючих речовин у повітрі в таких місцях зазвичай є вищими, ніж у житлових приміщеннях, зокрема через щільність заповнення приміщень та недостатню циркуляцію повітря [453].

З 1 січня 2023 р. моніторинг якості повітря в приміщеннях зазначених установ, передбачає:

- щорічну інспекцію вентиляційних систем будівель, включаючи, зокрема, безпосереднє вимірювання концентрації CO₂ у повітрі в приміщеннях;
- самостійну діагностику якості повітря в приміщеннях принаймні кожні чотири роки;
- вимірювання нормативів забруднюючих речовин, що проводиться відповідною акредитованою організацією, на кожному ключовому етапі експлуатації будівель;
- розробку планів дій з урахуванням заходів, що вказані вище [454].

4. Підвищення обізнаності дітей про довкілля в рамках освіти для сталого розвитку, що передбачається Національним планом охорони навколишнього середовища (оновлюється кожні 5 років). Цей План враховує вплив на здоров'я хімічних, біологічних і фізичних агентів, присутніх у різних життєвих середовищах, включаючи робоче місце, а також вплив екстремальних погодних явищ, і має на меті зменшити, наскільки це можливо і якомога ефективніше, подібний вплив, щоб дозволити кожному жити в середовищі, сприятливому для здоров'я [455]. 4-й національний план «Здоров'я та навколишнє середовище» (2020-2025 рр.) передбачає підвищення обізнаності й інформування дітей, починаючи з самого раннього віку та протягом усього періоду їхнього шкільного навчання, щодо питань здоров'я, пов'язаних із навколишнім середовищем, в рамках освіти для сталого розвитку (дія № 7) [456].

5. Епідеміологічний моніторинг екологічного здоров'я дітей, який реалізується через Програму біомоніторингу, запущену в 2011 р. Вона, здебільшого, базується на двох широкомасштабних національних студіях. Перша з них – ELFE (Французьке довготривале вивчення дітей), започаткована в 2011 р. – є великим дослідженням охорони здоров'я, яке включає в себе моніторинг 20 000 дітей від народження до 20 років. Його мета полягає в тому, щоб дізнатися про вплив хімічних забруднювачів на дітей (зокрема нових забруднюючих речовин) і виміряти довгостроковий вплив забруднення атмосфери та повітря в приміщеннях

на дітей і жінок [457]. Друге дослідження – ESTEBAN (Навколишнє середовище, здоров'я, біомоніторинг, фізична активність та харчування), розпочате в 2014 р. Воно має за мету опис та моніторинг рівнів впливу на населення (1000 дітей віком від 6 до 17 років і 4000 дорослих) приблизно сотні речовин, зокрема канцерогенів і пестицидів [458].

Порівняно з тим екологічним захистом, що надається дітям у Франції, обсяг захисту екологічних прав жінок у Франції є суттєво меншим і нагадує американський досвід. Саме ж питання гендерної рівності в екологічній сфері підіймалося у Франції ще у 1970-х роках. Ф. д'Обонн (Françoise d'Eaubonne) звернула увагу на той факт, що «відносини між людиною і природою як ніколи нагадують стосунки чоловіка і жінки». Це має прояв в експлуатаційному, панівному та власницькому ставленні людини до навколишнього середовища, такому ж, яке має місце у патріархальному суспільстві щодо жінок. Ф. д'Обонн вперше застосувала термін «екофемінізм» у контексті необхідності повстання проти зазначеної домінації [459].

У зв'язку з цим слід зазначити щодо Міжнародної стратегії Франції з гендерної рівності на період 2018-2022 рр. (станом на листопад 2023 р. переглядається), яка визначила гендерну рівність і розширення прав та можливостей жінок ключовими елементами стримування зміни клімату. Франція відіграла важливу роль у забезпеченні включення гендерних аспектів до Паризької угоди 2015 р., а також висловила зобов'язання гарантувати врахування потреб жінок і дівчат та їхніх ролей в питаннях, що пов'язані з кліматом, через національні й міжнародні переговори, плани дій, заходи на місцях, а також місцеве та міжнародне фінансування. Досягнення означеної мети передбачає:

1. Забезпечення того, щоб фінансування приносило однаково користь чоловікам і жінкам, з акцентом на розширенні прав і можливостей жінок у цій сфері;

2. Участь у реалізації та фінансуванні Плану дій з гендерної проблематики, прийнятого на 23 сесії Конференції Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату у 2017 р.;

3. Збільшення кількості жінок-лідerek в органах, відповідальних за фінансування боротьби зі зміною клімату;
4. Використання досвіду жінок у збереженні природного довкілля та боротьби з кліматичними змінами;
5. Сприяння внеску жінок і жіночих організацій у реалізацію національної державної політики боротьби зі зміною клімату [460].

Хоча французька правова система і містить положення щодо захисту прав окремих вразливих категорій осіб в екологічній сфері, вона не передбачає надання спеціального захисту особам, переміщеним через екологічні або кліматичні чинники, а також не використовує концепцію «гуманітарного захисту», що заснований на принципі невидворення або принципі заборони тортур [461]. Питання щодо наділення екологічних біженців конкретними формами захисту неодноразово було предметом обговорення у французьких наукових колах, але переважно в контексті міжнародного визнання статусу «*réfugié climatique*» відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 р. [462, с. 7]. Однак такі дискусії обмежувалися лише міжнародно-правовим рівнем і не стосувалися системи національного законодавства Франції, яка вирізняється помітною індиферентністю до проблем екологічної міграції, хоча деякі спроби врегулювання означеної проблематики все ж таки мали місце [463, с. 63].

Так, у 2018 було прийнято Поправку № CL927 до Закону «Про контрольовану імміграцію, ефективне право на притулок та успішну інтеграцію» 2018 р., яка покладає на французьку державу зобов'язання розробити керівні принципи щодо врахування кліматичної міграції і посилення свого внеску у міжнародні та європейські зусилля з вирішення цього питання відповідно до Нансенівського порядку денного щодо захисту осіб, переміщених через кордони в контексті катастроф та зміни клімату 2015 р. Такі керівні принципи мали б передбачати активізацію дослідницьких програм, проведення статистичних досліджень, підтримку європейських ініціатив, впровадження превентивних заходів і міркування про довгострокову перспективу кліматичної міграції (на період до 2050 р.), зокрема щодо придатності для життя різних географічних регіонів світу, з

метою покращення прогнозування кліматичної міграції та його інтеграцію в офіційні програми сприяння розвитку [464]. Однак згодом Конституційна рада визнала цю поправку неприйнятною через невідповідність процедури її прийняття ст. 45 Конституції Франції [465]. Спроба розвинути ідейні положення Поправки № CL927 була зроблена у Законопроекті № 2533 «Щодо покращення передбачення переміщень населення, яке стало жертвою зміни клімату та навколишнього середовища, у Франції та в усьому світі» 2019 р. Уряду було запропоновано розробити національну та міжнародну стратегії щодо переміщення населення, яке постраждало від зміни клімату, відповідно до Канкунських угод 2010 р., а також запровадити плани переміщення згідно з Варшавським міжнародним механізмом щодо втрат та збитків. Окрім означеного, законопроект містить декілька нових правових концепцій, а саме:

1. «Ризик неможливості проживання в навколишньому середовищі», тобто будь-який тип ризику, що підриває повагу до права жити в збалансованому та здоровому середовищі відповідно до ст. 1 Хартії про навколишнє середовище 2004 р.;

2. «Поріг екологічної непридатності для проживання», тобто стан навколишнього середовища, при якому заходи з адаптації, пом'якшення, стійкості і захисту більше не є достатніми для збереження права населення на життя у розумінні ст. 1 Екологічної хартії 2004 р. Цей поріг може визначатися тимчасово, періодично, на невизначений термін або остаточно;

3. Статус «жертви екологічної непридатності для проживання», тобто будь-якої особи, яка проживає або проживала в місці, де було досягнуто або перевищено «поріг екологічної непридатності» [465].

Наразі єдиним можливим способом надання захисту особам, які були вимушені покинути свої домівки внаслідок зміни клімату та екологічних катастроф, вбачається надання їм тимчасових дозволів на проживання, що має підкріплюватися заборонаю на їхню депортацію з огляду на те, що такі особи можуть стикнутися з наслідками природних і кліматичних катаклізмів та різними видами забруднення після повернення до країни походження.

Означене підтверджується першим в історії французької правової системи визнанням особи «екологічним біженцем» у 2020 р. 40-річний громадянин Бангладеш на ім'я Шил (ім'я було змінено на прохання зацікавленої особи), який мав важку форму респіраторної астми та апное, у 2015 р. отримав дозвіл на тимчасове проживання як «хворий іноземець» – статус, що надається особам, які не мають змоги отримати лікування належного рівня у країні свого громадянства та чиє життя опиниться під загрозою за умови їх повернення на батьківщину. Однак у 2019 р. префектура департаменту Верхня Гаронна не продовжила його дозвіл на проживання, видавши наказ про видворення. Незважаючи на те, що суд нижчої інстанції скасував постанову про депортацію, уряд Франції вирішив подати апеляцію. Підтверджуючи рішення суду нижчої інстанції, Апеляційний суд Бордо постановив, що високий рівень забруднення повітря у Бангладеш може погіршити стан здоров'я Шила. Слід зазначити, що поняття «екологічний біженець» не має формального закріплення у французькому законодавстві, тому застосування його до Шила є суто номінальним. Важливість цього рішення полягає ще в тому, що воно стало першою у своєму роді постановою французького суду, в якій факт деградації довкілля став визначальним критерієм під час її прийняття [466].

Водночас слід констатувати, що подібним рішенням бракує систематичності, а Франція ще далека від створення прецеденту щодо концептуалізації статусу екологічного біженця, що підтверджується думкою Ф. Жемена (François Gemenne) про те, що поточний політичний клімат у Франції не сприяє розширенню критеріїв для отримання притулку на випадки вимушеного переміщення з екологічних причин [467].

Окрім невизначеності статусу екологічних мігрантів, окрему стурбованість викликає ситуація з народами, які споконвічно населяють сучасні французькі території, та захистом їхніх прав в екологічній сфері. На відміну від держав, які виростили з колоній переселенців, як-от Канада та Нова Зеландія, материкова Франція та інші країни «старої Європи» майже не згадують корінних жителів цих територій, проте вони складають значну кількість населення її заморських територій. Станом на 2023 р. Французьку Республіку населяють п'ять корінних

груп: індіанці Гайани, махорі Майотти, канаки Нової Каледонії, а також жителі тихоокеанських островів Волліс і Футуна та Французька Полінезія [468]. Як і численні інші корінні культури, вони тісно пов'язані зі своїми землями та світом природи. Така спорідненість робить їх захисниками природи на передовій кліматичної кризи, як, наприклад, в Океанії, де вони стикаються з підвищенням рівня моря, береговою ерозією та осолоненням прісної води [469]. Однак, визнання корінних народів спільнотою захисників навколишнього середовища, а також першими жертвами зміни клімату ускладнюється небажанням французької держави визнавати їхні колективні права, включаючи права на землю та самовизначення, у Франції та її заморських територіях, зокрема Французькій Гвіані та Новій Каледонії. Навіть будучи підписантом Декларації ООН про права корінних народів, Франція дотримується позиції невизнання існування на своїй території меншин із особливим правовим статусом, посиляючись на те, що їхня конституція та принципи недискримінації і неподільності французького народу несумісні з визнанням колективних прав корінних народів і місцевих громад [470]. Як зазначають Н. Ганьє (Natacha Gagné) та М. Рустан (Mélanie Roustan), Французька Республіка розглядається як «єдина і неподільна», що означає, що вона становить єдину національну спільноту рівних громадян, а не федерацію культурно відмінних спільнот [471, с. 102].

У той же час, в 2017 р. Національна консультативна комісія з прав людини розвінчала аргумент про невідповідність колективних прав корінних народів (які включають і екологічні права) положенням Конституції, вказавши, що універсальність прав людини неминуче вимагає визнання множинних ідентичностей і територіальних особливостей, а невизнання корінних народів створює труднощі щодо принципу рівності всіх громадян перед законом, в той час як принцип неподільності Республіки сумісний із визнанням індивідуальних і колективних прав корінних народів [472].

Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації у своїх Заключних зауваженнях по доповідях Франції у 2013 та 2022 рр. також висловив стурбованість щодо дискримінації корінних народів на заморських територіях та неповного

дотримання їхніх колективних прав, зокрема права на володіння і користування традиційними землями, територіям і ресурсами та права на вільну, попередню й інформовану згоду, закликавши Францію надати їм офіційне визнання. Крім того, Комітет із занепокоєнням відзначав негативний вплив видобутку корисних копалин на здоров'я людей та стан довкілля, особливо у Новій Каледонії і Французькій Гвіані, а також наголосив тому, що на несприятливі наслідки зміни клімату мають безпосередній вплив на традиційний спосіб життя корінних народів, що є порушенням їхніх прав згідно зі ст. 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. [473].

Щодо ресурсів, які традиційно використовуються корінними народами, слід зазначити, що Франція ратифікувала Нагойський протокол 2010 р. Наслідком цього стало закріплення у ст. L.412-4 Екологічного кодексу Франції положення про особливий захист будь-якої спільноти мешканців, яка традиційно отримує засоби до існування з природного середовища та чий спосіб життя є цінним для збереження і сталого використання біорізноманіття. Крім того, згідно зі ст. L.412-10 цього Кодексу, корпорації, що є юридичними особами публічного права, несуть відповідальність за організацію консультацій з такими громадами. Вони також відповідальні за проведення переговорів і підписання договорів про розподіл вигод із користувачами ресурсів [452].

3.3. Захист екологічних прав вразливих категорій осіб у Фінляндській Республіці

Згідно з доповіддю Спеціального доповідача ООН з питань прав людини та навколишнього середовища «Передовий досвід щодо права на здорове довкілля» 2020 р. (A/HRC/43/53), відносно невелика кількість держав у світі визнала право людини на здорове довкілля у своїх конституціях, національному законодавстві та ратифікувала відповідні міжнародні угоди, в яких це право знайшло своє закріплення [474]. Однією з таких країн стала Фінляндія. Ст. 2 її Конституції 1999 р. передбачає право особи брати участь та впливати на розвиток суспільства і умови свого життя, в той час як згідно зі ст. 22 держава зобов'язана гарантувати

дотримання основних прав і свобод людини. Зазначені положення доповнюються ст. 20, яка проголосила, що природа, її біорізноманіття, навколишнє середовище та національна спадщина є відповідальністю кожної людини, а органи державної влади мають прагнути гарантувати кожному право на здорове довкілля та можливість впливати на рішення, які стосуються середовища, в якому вони проживають [475].

Як вважає Ю. Лавапуро та ін. (Juha Lavaruro et al.), незадовго до приєднання Фінляндії до ЄС у 1995 р. існувало занепокоєння, що членство в Союзі може послабити внутрішні стандарти захисту основних прав людини. З цього ракурсу деякі положення конституційної реформи 1995 р. розглядаються як захисні заходи проти будь-яких проблемних тенденцій, які можуть виникнути в довгостроковій перспективі внаслідок членства в ЄС, зокрема положення ст. 20, яку можна розуміти як встановлення обмежень щодо наслідків європейської інтеграції [476, с. 515-516].

У відповіді на анкету «Здорові екосистеми та права людини» Спеціального доповідача з питань прав людини та навколишнього середовища Д. Бойда 2020 р., фінська сторона декларувала, що положення ст. 20 Конституції передусім призначені для їх подальшої реалізації через законодавчі інструменти, а не для надання окремим особам прав, які мають пряму дію. Проте конституційні положення передбачають доступ до правосуддя у справах, пов'язаних з навколишнім середовищем, коли права людини зазнають загрози. Фінляндія особливо наголошує на важливості забезпечення процесуальних екологічних прав. Додаткові засади щодо доступу до інформації, участі громадськості та доступу до правосуддя з питань навколишнього середовища містяться в природоохоронному законодавстві Фінляндії, відповідно до її зобов'язань згідно з Орхуською конвенцією 1998 р. [477]. Зокрема, Національна кліматична та енергетична стратегія «Вуглецево-нейтральна Фінляндія 2035» зазначає, що забезпечення участі (у прийнятті рішень щодо довкілля) вимагає технічної доступності, чіткої мови, різних мовних версій і доступного викладення і що захист прав дітей та осіб

з інвалідністю на участь також може вимагати інших форм такої участі, ніж письмова [478].

Положення про захист екологічних прав людини також міститься у Законі «Про охорону навколишнього середовища» 2014 р. Зокрема ст. 1 (2) однією з цілей Закону визначає гарантування безпечного, надійного, приємного та економічно стійкого і багатофункціонального середовища, а також підтримку сталого розвитку і протидію зміні клімату [479]. Разом із тим, слід акцентувати, що ані Конституція, ані зазначений закон або інші акти екологічного законодавства Фінляндії не надають комплексного захисту правам вразливих категорій осіб в екологічній сфері. Фінські стратегічні документи, такі як Національна оцінка ризиків, не містять визначення вразливості, тоді як Національний центр стратегічного постачання визначає вразливість як загрозу безпеці. В свою чергу, Фінський інститут охорони здоров'я та соціального забезпечення підкреслює, що вразливі групи не мають таких же можливостей, як решта суспільства [480].

Нормативні положення фінського законодавства або обмежуються лише деякими питаннями захисту екологічних прав вразливих осіб, або зосереджуються на окремих вразливих категоріях. Як приклад можна навести ст. 145 Закону Фінляндії «Про охорону навколишнього середовища», яка стосується розробки планів захисту якості повітря на рівні муніципалітетів, спрямованих на утримання рівня забруднення нижче граничного значення. Передбачається, що у разі потреби такі плани можуть включати заходи щодо захисту груп населення, що є особливо чутливими до забруднення повітря [479]. Очевидними недоліками цього положення є відсутність пояснення, про які саме групи йдеться, а також його «опціональний» характер.

Ще одним екологічним законом, яким урегульовано окремі аспекти захисту прав вразливих категорій, є Закон «Про землекористування та забудову» 1999 р., де в якості однієї з цілей планування землекористування визначається сприяння безпечному, здоровому, приємному, соціально функціональному середовищу для життя та праці, яке забезпечує потреби різних груп населення, таких як діти, люди похилого віку та особи з інвалідністю, через інтерактивне планування та достатню

оцінку впливу (ст. 5 (1)). Під час розробки місцевих генеральних планів необхідно враховувати можливості для безпечного та здорового середовища проживання, яке однаково враховує різні групи населення (ст. 39 (5)) [481].

В умовах браку юридично обов'язкових загальних положень про захист екологічних прав осіб, схильних до вразливості, у фінському законодавстві знайшли закріплення деякі норми щодо захисту екологічних прав окремих груп. Найперше звертаємо увагу на те, що попри незакріплення в Конституції Фінляндії права дітей на здорове довкілля, її ст. 6 визначила, що діти мають право на рівне ставлення як до окремих особистостей. Таким чином, на них було поширено дію вищезгаданої ст. 20 Конституції та усього екологічного законодавства, що, як мінімум, гарантує їм рівень захисту не гірший ніж той, що надається дорослим. Крім того, дітям має бути дозволено впливати на питання, які їх стосуються, відповідно до їхнього віку [475]. Варто зазначити, що деякі екологічні закони Фінляндії гарантують рівність дорослих і дітей на початкових стадіях життя останніх і навіть ще до їхнього народження. Так, ст. 100 Закону «Про радіацію» 2018 р., яка стосується захисту під час вагітності та грудного вигодовування, передбачає, що після того, як працівниця повідомила підприємство або іншого роботодавця про свою вагітність або грудне вигодовування дитини, плід і грудна дитина повинні бути захищені у спосіб, еквівалентний захисту повноцінного члена суспільства [482].

Захист прав дітей на безпечне середовище зростання, на збалансований і всебічний розвиток і на особливий захист є однією з головних цілей Закону Фінляндії «Про охорону дитинства» 2007 р. (ст. 1). Означене підкріплюється положеннями ст. 4 цього ж закону, яка посилається на принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, що передбачає їхній збалансований розвиток і благополуччя, безпечне середовище для зростання, фізичної та емоційної свободи і можливість брати участь та впливати на прийняття рішень щодо усіх питань, які їх стосуються [483]. Схожа норма була закріплена й у Законі «Про опіку» 1983 р. у тезі про те, що дитина повинна виховуватися в безпечному та стимулюючому середовищі (ст. 1) [484]. Разом із тим, у 2011 р. Комітет ООН з прав дитини прийняв

Заключні зауваження щодо Фінляндії, в яких наголосив на неправильному розумінні важливості принципу забезпечення найкращих інтересів дитини зазначивши, що цей принцип не має систематичного використання в законодавстві та судах Фінляндії (п. 27-28) [485]. Це означає, що бачення принципу, яке вкорінене у фінській правовій системі, все ще не є еквівалентним його тлумаченню Комітетом з прав дитини, наголошує Х. Толонен та ін. (Hannele Tolonen et al.) [486, с. 160]. Крім того, як вже зазначалося раніше, термін «безпечне середовище» у нормативних актах неекологічного спрямування має загальний характер і може стосуватися не тільки природного довкілля, що в свою чергу не перешкоджає його застосуванню в контексті екологічних прав.

Також слід зазначити, що у Фінляндії діє Національна програма з хімічних речовин (2022-2035), яка спрямована на створення середовища, в якому хімічні речовини не загрожують здоров'ю людей і не погіршують поточний стан довкілля. Програма визнає важливість обмеження впливу хімічних речовин, особливо для захисту здоров'я дітей та молоді. Крім того, вона розглядає сім'ї з дітьми та молодь як об'єкт комунікації державних органів з питань, пов'язаних з хімічною безпекою [487].

У цілому ж, за результатами аналізу більше 30-ти актів екологічного законодавства Фінляндії слід констатувати, що його норми здебільшого є, мовчазними стосовно окремого захисту екологічних прав як дітей, так і жінок. Щодо останніх зазначимо, що гендерний компонент визнається важливою складовою національних стратегічних та програмних документів щодо зміни клімату. Фінляндія стала першою країною у світі, яка включила конкретні кліматичні цілі до свого першого Плану дій щодо жінок, миру та безпеки у 2008 р., з особливою увагою на ролі жінок в управлінні природними ресурсами, володінні та використанні землі та створенні засобів до існування (Ціль 3) [488]. Четвертий План дій на 2023-2027 рр. висвітлює більш практичні дії щодо інтеграції гендерної перспективи у дії щодо клімату та довкілля, а також визначає їх як наскрізну тему. Особливий наголос зроблено на сприянні участі жінок у кліматичних та екологічних переговорах і адвокації, підвищеній чутливості жінок до конфліктів та

ризиків, пов'язаних із природними ресурсами, біорізноманіттям, землекористуванням і управлінням, а також проблемами клімату та навколишнього середовища в нестабільних умовах (Ціль 1.3) [489].

Міністерство охорони навколишнього середовища Фінляндії також прийняло План рівності на період 2018-2023 рр., який містить загальні цілі, визначає заходи та відповідальність за сприяння рівності в ключових функціях і службах Міністерства. Основні заходи Плану включають посилення оцінки впливу на рівність у законопроєктах, інтеграцію гендерної перспективи в усі основні стратегії, плани та проєкти, а також у міжнародну діяльність Міністерства, включно із досягненням ЦСР [490]. Жінки у Фінляндії досить активно залучені до підготовки та впровадження екологічних рішень на урядовому рівні. Вони складають 70% усіх державних службовців, які працюють в Міністерстві охорони навколишнього середовища [491] і чисельну більшість (59%) співробітників Фінського інституту навколишнього середовища [492].

Необхідність здійснення кліматичних проєктів, які враховують гендерний аспект була передбачена й у Плані дій Уряду Фінляндії щодо забезпечення гендерної рівності на 2020-2023 рр. Він зобов'язав Міністерство сільського та лісового господарства сприяти гендерній рівності з метою зменшення харчових відходів у рамках Програми «Кліматично чисте харчування», яка спрямована на мінімізацію кліматичного сліду споживаної їжі та покращення розуміння того, як вона виробляється. У свою чергу, Міністерство економіки та зайнятості було уповноважено провести оцінку гендерного впливу після оновлення Енергетичної та кліматичної стратегії [493].

Розглядаючи фінський досвід щодо захисту екологічних прав уразливих категорій осіб, необхідно приділити увагу питанню щодо захисту корінного народу Фінляндії – саамів (також відомих як лопари), загальна кількість яких налічує близько 8000 осіб, що становить приблизно 0,16% від загального населення Фінляндії, яке налічує близько 5 мільйонів осіб [494]. Конституція Фінляндії гарантує саамам право зберігати та розвивати свою мову та культуру (п. 3 ст. 17), а також наділяє їх правом на мовне та культурне самоврядування у своєму рідному

регіоні (п. 4 ст. 121) [475]. Згідно з урядовою пропозицією HE 309/1993 vp, в цих положеннях «культура» розуміється в широкому значенні та не обмежується лише захистом і розвитком мовних прав, але також поширюється на захист традиційних складових саамської культури [495], які прямо пов'язані з навколишнім середовищем. Як приклад, Т. Койвурова (Timo Koivurova) наводить той факт, що у Фінляндії приблизно 10% саамів займаються оленярством, яке вважається невід'ємною складовою їхньої традиційної культури. Окрім оленярства, найпоширенішими способами заробітку для саамів є прибережне рибальство та полювання на хутрових звірів. Крім того, традиційні саамські ремісничі вироби, які спочатку були призначені для домашнього використання, виготовляються і продаються у великій кількості, що є одним із їхніх засобів до існування [496, с. 14]. Ці елементи є особливо вразливими до зміни клімату, оскільки вони тісно пов'язані з природою Арктики, яка нагрівається набагато швидше за інші регіони світу [497]. Тим не менш, положення Конституції Фінляндії не передбачають права саамів відступати від правил, встановлених фінським правопорядком, з міркувань захисту власної культури, зокрема у зв'язку з природним довкіллям [495].

Варто зазначити, що в екологічному законодавстві Фінляндії корінні народи отримали найбільший обсяг правового захисту, порівняно з іншими вразливими категоріями осіб. Означене підтверджується низкою нормативних положень. Так, у Законі «Про воду» 2011 р. визначено, що проекти управління водними ресурсами, які здійснюються в саамському регіоні або які мають на нього вплив, мають реалізовуватися у спосіб, який жодним чином не підриває можливості саамів здійснювати своє право, як корінного народу, розвивати та підтримувати свою культуру і практикувати традиційний спосіб життя (ст. 9 гл. 2). Якщо такий вплив все ж має місце, дозвільний орган залишає за саамським парламентом можливість подання заяв з висловленням думки або заперечень щодо проекту (ст. 6 гл. 11). Таким же чином він наділяється правом оскаржувати рішення, прийняті відповідно до цього закону (ст. 2 (6) гл. 15) [498]. Аналогічна норма щодо оскарження була передбачена і у ст. 191 (6) Закону «Про охорону навколишнього середовища» щодо

екологічних дозволів, виданих компетентними державними органами, які санкціонують здійснення діяльності, що порушує права саамів на збереження і розвиток власної культури [479].

Сприятливі умови для заохочення саамської культури повинні бути забезпечені і в межах національних парків та природних заповідників, які розташовані у саамському регіоні (ст. 16 Закону «Про збереження довкілля» 1996 р.) [499]. Головне лісове управління Фінляндії, відповідальне за державні природні заповідники, вирішило, що управління та використання національних парків і природних заповідників в ареолі проживання саамів буде плануватися відповідно до рекомендацій Агуей-гу щодо реалізації Статті 8 (j) Конвенції про біологічне різноманіття 1992 р., яка сприяє участі саамів у плануванні використання заповідних територій [346]. Необхідність проведення консультацій із саамським парламентом до видання будь-яких урядових постанов щодо управління та використання лісів передбачено і ст. 12 гл. 4. Закону «Про ліс» 1996 р. [500].

Слід також висвітлити законодавчі положення, що гарантують право саамів Фінляндії використовувати державні землі в саамському регіоні з метою підтримання та розвитку своїх споконвічних культур, пов'язаних із природним довкіллям. Так, відповідно до ст. 3 Закону «Про оленярство» 1990 р. заняття оленярством дозволяється в межах «оленярських» районів незалежно від права володіння і власності на землю [501]. Ст. 8 Закону «Про полювання» 1993 р. передбачає, зокрема, що особи, які проживають у саамському регіоні, мають право полювати на державних землях у своєму муніципалітеті [502]. Схожим чином, відповідно до Закону «Про рибальство» 2015 р., особи, які постійно проживають у північних муніципалітетах Еонтекю, Інарі або Утсьокі, мають право на безкоштовний дозвіл на рибальство в державних водоймах у межах означених адміністративних одиниць (ст. 10 (1); (2)) [503].

У 2023 р. фінським урядом було створено Кліматичну раду саамів строком на 4 роки – незалежний експертний орган з 12 членів, які представляють різні галузі науки та носіїв традиційних саамських знань [497]. Створення цієї ради було

зумовлено оновленим Законом «Про клімат» 2022 р., ст. 21 якого передбачає участь ради у розробці кліматичних планів на середній та довгий терміни, національного плану з адаптації до зміни клімату і кліматичного плану для сектору землекористування. Під час підготовки зазначених планів має бути враховано право саамського народу підтримувати та розвивати свою культуру в саамському регіоні, що забезпечується шляхом переговорів із саамським парламентом згідно зі ст. 5. Закону «Про саамський парламент». Аналогічним чином повинні бути враховані і положення Закону «Про сколтів» 1995 р. щодо сприяння умовам життя сколтів (однієї з етнічних груп саамів) і можливості практикувати традиційні засоби до існування, а також про підтримку та просування культури сколтів [504].

Необхідно зазначити, що Фінляндія є однією з чотирьох європейських країн (разом з Італією, Кіпром та Швецією) норми національного законодавства якої містять положення щодо надання спеціального захисту екологічним біженцям [505]. На додаток до традиційного захисту біженців відповідно до законодавства ЄС та Конвенції про статус біженців 1951 р., Закон Фінляндії «Про іноземців» 2004 р. передбачає надання додаткового захисту особам, які не відповідають вимогам для отримання притулку, якщо ними було продемонстровано вагомі підстави вважати, що за умови повернення до своєї країни походження або країни колишнього постійного проживання, вони зіткнуться з реальним ризиком зазнати серйозної шкоди, через що вони не бажають скористатися захистом цієї країни (ст. 88). Зазначений підхід явно не включає шкоду, спричинену екологічними катастрофами, тому з метою поширення обсягу зазначеного захисту на екологічних мігрантів у 2009 р. до закону «Про іноземців» було прийнято поправку, яка хоч і не розширила загальноприйнятне визначення біженця або додаткового захисту, проте ввела нову категорію під назвою «гуманітарний захист». Нова стаття 88а передбачила видачу дозволів на проживання іноземним громадянам, які проживають у Фінляндії, з міркувань гуманітарного захисту за відсутності в них можливості повернутися до своєї країни через екологічну катастрофу або низький рівень безпеки, спричинений збройним конфліктом або критичною ситуацією з правами людини [506].

Таким чином, особа, яка не відповідала підставам ні для притулку, ні для додаткового захисту, все одно могла отримати дозвіл постійне на проживання у Фінляндії (який поширювався і на членів її сім'ї), якщо екологічна катастрофа завадила їй повернутися додому. В той же час, в Законі не було роз'яснено, що входить до обсягу термінів «екологічна катастрофа» та «неможливість повернення» [506].

Окрім вказаного, фінські законодавці передбачили ще одну категорію захисту для груп екологічно переміщених осіб. Відповідно до ст. 109 Закону «Про іноземців» тимчасовий захист може бути наданий іноземцям, які потребують міжнародного захисту і які не можуть безпечно повернутися на батьківщину або в країну постійного проживання через те, що в країні або на сусідніх територіях відбулося масове переміщення людей внаслідок збройного конфлікту, іншої ситуації, пов'язаної з насильством, або екологічної катастрофи. Такий захист надається на період не більше трьох років [506].

На думку Е. Хаш (Emily Hush), положення фінського та шведського законів про іноземців здавалися зразковими моделями для решти світу до тих пір, поки в 2014 р. Європа не стикнулася з міграційною кризою, що була спричинена найбільшим напливом іммігрантів до регіону з часів Другої світової війни. Після того, як у 2015 р. до регіону прибуло понад 1 мільйон осіб, прогресивна імміграційна політика Європи похитнулася під таким тиском і держави-члени посилили свої кордони всупереч принципам Шенгенської зони [507].

Означене підтверджується тим, що у 2016 р. Парламент Фінляндії скасував вищезазначене положення ст. 88а, викресливши із Закону про іноземців будь-яку згадку про гуманітарний захист [508]. Законодавчі зміни не вплинули на термін дії посвідок на проживання, які вже були надані на підставі гуманітарного захисту, але після закінчення терміну їхньої дії власники таких дозволів повинні були або залишити країну, або подати заяву про отримання нового дозволу, згідно з будь-якою іншою прийнятною підставою (для навчання, здійснення трудової діяльності або на підставі родинних зв'язків із країною). У той же час, положення про тимчасовий захист за ст. 109 не скасовувалося [509].

М. Скотт (Matthew Scott) and і Р. Гарнер (Russell Garner) також звертають нашу увагу на те, що попри підтримку Фінляндією ідеї включення положення про переміщення, пов'язане з навколишнім середовищем, до Директиви про тимчасовий захист 2001/55/ЄС, ця ідея була відхилена як така, що не має підґрунтя в міжнародному праві. Будь-які амбіції щодо сприяння розвитку загальноєвропейської норми при міжнародний захист в контексті екологічних катастроф вбачаються практично нездійсненними без жодного посилання на переміщення, пов'язане з катастрофою, у Директиві про тимчасовий захист, Кваліфікаційній директиві ЄС (2011/95/ЄС) чи будь-якій з резолюцій або рекомендацій ЄС та РЄ, які заохочують загальноєвропейський підхід до надання додаткового захисту [510, с. 117].

Висновки до розділу 3

1. Реалізація існуючих міжнародних норм щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб найбільш ефективно здійснюється на рівні національних правових систем, що передбачає ратифікацію відповідних міжнародних угод, закріплення екологічних прав вразливих категорій осіб у національному законодавстві, а також санкціонування й заохочення діяльності національних агентств, інститутів громадянського суспільства тощо. Слід зауважити, що аналіз законодавства, стратегічних та програмних документів і планів Сполучених Штатів Америки, Франції і Фінляндії, при всій різноманітності їхніх підходів, дозволив зробити висновок, що норми про захист окремих вразливих груп отримали лише фрагментарне закріплення в означених державах.

2. У правовій системі США перевага надається внутрішнім правовим засобам захисту екологічних прав вразливих категорій осіб, який ґрунтується на концепції «екологічної справедливості», досягнення якої передбачає заохочення рівності, взаємної поваги та неупередженості в екологічній сфері, зокрема на всіх етапах прийняття рішень. Важливою складовою цього процесу визначається робота із вразливими категоріями осіб, що зумовлює дії уряду США стосовно їх захисту від конкретних видів екологічної небезпеки, посилення адаптаційних можливостей до

зміни клімату, заохочення гендерного паритету в екологічній сфері, надання екологічної автономії племінним урядам тощо. Нормативні положення екологічних законів США («Про національну політику в галузі навколишнього середовища» 1970 р., «Про безпечну питну воду» 1974 р. тощо) доповнюються виконавчими наказами Президента США (12898 «Федеральні дії щодо екологічної справедливості в меншинах і групах з низькими доходами» 1994 р., 14096 «Про активізацію зобов'язань щодо екологічної справедливості для всіх» 2023 р. тощо). Центральним органом реалізації державної політики у сфері захисту екологічних прав вразливих груп в США є Агентство з охорони довкілля США (EPA), одним із завдань якого є забезпечення їхнього «екологічного здоров'я», що знайшло відображення у низці програмних документів (Політика управління екологічними програмами в індіанських резерваціях 1984 р., Політика з охорони здоров'я дітей 2021 р. тощо).

3. Національна практика Французької Республіки щодо захисту екологічних прав вразливих категорій населення виходить з конституційних принципів неподільності французької нації, рівності та недискримінації. З одного боку, такий підхід гарантує однаковий рівень екологічної безпеки для усіх, але водночас його «невибірковість» не гарантує задоволення потреб вразливих груп у здоровому, чистому та адекватному довкіллі, сприятливому для їхнього життя та розвитку. Слід наголосити, що Франція найбільше сприяє захисту екологічних прав дітей, приділяючи увагу боротьбі з руйнівниками ендокринної системи, обмеженню використання пестицидів, моніторингу якості повітря, підвищенню рівня їхньої екологічної освіти та проведенню епідеміологічного моніторингу екологічного здоров'я дітей. Водночас неврегульованим залишається питання щодо захисту прав корінного населення Французької республіки в екологічній сфері, що зумовлено відсутністю надання традиційним спільнотам громадян Франції (переважно тих, що проживають на її заморських територіях) статусу корінних народів.

4. Законодавство Фінляндії, зокрема у сфері захисту довкілля, не містить чітких норм щодо вразливих категорій осіб загалом як таких, що мають отримувати спеціальний захист своїх прав в екологічній сфері з огляду на їхню чутливість і

сприйнятливості до шкоди екологічного характеру. Окремі категорії, як-от: жінки, діти, люди похилого віку та ін. наділені обсягом матеріальних і процесуальних екологічних прав аналогічним тому, що надається будь-якій людині згідно зі ст. 20 Конституції Фінляндії 1999 р., а також епізодично згадуються в положеннях національних законів і програм, зокрема у контексті заохочення їхньої участі у прийнятті рішень екологічного характеру. Водночас слід зауважити, що найбільш захищеною вразливою категорією населення у Фінляндії з точки зору екологічних прав є її корінний народ – саами. Норми про захист корінних саамів було інкорпоровано у низку екологічних законів, як-от Закон «Про оленярство» 1990 р., «Про збереження довкілля» 1996 р., «Про рибальство» 2015 р. тощо. Положення цих актів покликані забезпечити саамів можливістю користуватися та підтримувати власну культуру, яка нерозривно пов'язана з навколишнім середовищем.

5. Законодавство США, Франції та Фінляндії містить обмежену кількість положень щодо вразливості жінок у контексті захисту їхніх екологічних прав. Такий захист обмежується переважно застосуванням гендерної перспективи в стратегіях щодо зміни клімату, або навпаки – визначення сталого розвитку та зміни клімату в якості пріоритетних сфер у програмних документах щодо гендерної рівності, запобігання гендерному насильству, безпеки жінок тощо (Національна стратегія США щодо гендерної рівності та рівноправності 2021 р., Міжнародна стратегія Франції з гендерної рівності на період 2018-2022 рр., План дій Фінляндії щодо жінок, миру та безпеки на 2023-2027 рр. тощо).

6. Актуальним залишається і питання щодо необхідності надання захисту правам екологічних/кліматичних мігрантів в означених країнах. З одного боку, має місце недвозначне визнання проблеми міграції, спричиненої зміною клімату, стихійними лихами та іншими екологічними чинниками. У той же час, в США, Франції та Фінляндії відсутні конкретні механізми захисту екологічних мігрантів. Так, можливим рішенням проблеми екологічної міграції в США могло б стати розширення існуючих механізмів прийому біженців та надання тимчасового захисту в індивідуальному порядку, в той час як французький досвід передбачає

можливість надання тимчасових дозволів на проживання із заборonoю видворення таких осіб. У свою чергу Фінляндія, навпаки, відмінила положення національного законодавства щодо надання дозволів на проживання з міркувань гуманітарного захисту, зокрема для осіб, які тікають від екологічних катастроф, обмежуючись лише тимчасовим захистом для осіб, що масово переміщуються через екологічні чинники.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз положень універсальних і регіональних міжнародно-правових актів свідчить про те, що міжнародною спільнотою було офіційно визнано нерозривний взаємозв'язок довкілля і прав людини. Право на здорове довкілля та низка матеріальних і процесуальних екологічних прав, зокрема право на чисту воду, біорізноманіття, сталий розвиток, доступ до екологічної інформації та правосуддя з екологічних питань, розглядаються як запорука гарантії таких фундаментальних прав людини, як-от: право на життя, здоров'я, житло, харчування тощо. Разом з тим на міжнародному універсальному рівні право людини на здорове довкілля має, переважно, декларативний характер, а офіційна концепція «екологічних прав людини» перебуває в процесі свого формування.

2. Загальне погіршення стану довкілля та зміна клімату мають особливо гострий вплив на окремі верстви населення – «вразливі групи», які в силу низки факторів наражаються на більший ризик зіткнутися з порушенням своїх прав внаслідок різних явищ, як-от: стихійні лиха, антропогенні катастрофи, загальна деградація стану довкілля та кліматичних умов тощо. Їх особливі потреби в захисті передбачають існування спеціальних положень щодо гарантування їхніх прав в екологічній сфері.

3. Екологічні права вразливих категорій осіб знайшли своє фрагментарне закріплення у положеннях низки договірних та рекомендаційних актів з прав людини і навколишнього середовища, які були прийняті під егідою ООН, таких як: Канкунські угоди 2010 р., Протокол про воду та здоров'я 1999 р. до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р., Мінаматська конвенція про ртуть 2013 р., Паризька угода про зміну клімату 2015 р., резолюції ГА ООН, Ради ООН з прав людини тощо. Деякі з них містять положення, які передбачають особливий захист, що повинен надаватися вразливим особам, проте екологічний компонент більшості з них розкривається через розширене тлумачення, що здійснюється, зокрема, відповідними моніторинговими органами, установами та спеціальними процедурами ООН.

4. На міжнародному регіональному рівні право на здорове довкілля знайшло своє пряме договірне закріплення, зокрема в межах американського регіону – стосовно всіх людей (Сан-Сальвадорський протокол 1988 р.), а в межах африканської системи – стосовно жінок (Протокол Мапуту 2003 р.). Означене було підкріплено низкою актів, прийнятих у межах АС та ОАД, в яких окрема увага приділена екологічним правам вразливих осіб, як-от: Соціальна хартія Америки 2012 р. та План дій Соціальної хартії Америки 2015 р., Резолюція МАКПЛ 3/21 «Надзвичайна кліматична ситуація: обсяг міжамериканських зобов'язань щодо прав людини» 2021 р., Порядок денний на період до 2063 р. «Африка, яку ми хочемо», Резолюція Африканської комісії з прав людини і народів АСНР/Res.153(XLVI)09 про зміну клімату та права людини та необхідність дослідження їх впливу на Африку тощо. Слід підкреслити, що на європейському регіональному рівні фактору «екологічної вразливості» приділяється недостатньо уваги, а неодноразові спроби втілення права на здорове довкілля у нормах «твердого права» не отримали свого нормативного закріплення, що було обґрунтовано існуванням альтернативних «непрямих» механізмів захисту цих прав через механізми ЄКПЛ 1950 р. та Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 р.

5. Концепція вразливості є складним і комплексним феноменом, якій притаманні динамічність, багатовимірність та інтерсекційність. Вразливість завжди стосується певних ризиків, особливостей їх сприйняття та здатності до акліматизації щодо їхніх наслідків, які можуть варіюватися залежно від сфери застосування, географічних детермінант, категорій вразливих осіб тощо. У зв'язку з цим слід зазначити щодо відсутності вичерпного переліку критеріїв вразливості та/або вразливих категорій населення. За загальним підходом, до таких груп віднесено найбільш «чутливих» до різного роду стресорів осіб, зокрема екологічного характеру – дітей, жінок, осіб похилого віку, людей з інвалідністю, біженців та переселенців, національні меншини й корінні народи та ін.

6. Окремі категорії осіб та групи осіб є особливо вразливими до змін стану довкілля через низку специфічних ознак: діти – через їхню фізіологічну і

психологічну нерозвиненість, що зумовлює обмеженість їхніх прав; жінки – через існування гендерної нерівності в різних її проявах; екологічні мігранти – через обмежене визнання екологічних та кліматичних чинників міграції як підстави надання притулку та відповідного правового статусу; корінні народи – через їхнє дискримінаційне положення стосовно більш розвинених домінуючих суспільств та тісний зв'язок їхніх культур і способів життя із навколишнім середовищем.

7. Центральним стрижнем захисту екологічних прав дітей на міжнародному універсальному рівні є механізм Конвенції ООН про права дитини 1989 р. Комітет з прав дитини здійснює захист і заохочення прав і свобод дітей в екологічній сфері шляхом тлумачення та розширення сфери застосування положень Конвенції 1989 р. у своїх Зауваженнях загального порядку, а також через Заключні зауваження щодо періодичних доповідей держав. Крім того, Комітет може приймати індивідуальні повідомлення стосовно прав дітей на здоров'я, розвиток і культуру, що зазнали порушень через несприятливий вплив зміни клімату. Слід також акцентувати щодо діяльності Ради ООН з прав людини і спеціалізованих установ ООН в означеній сфері, зокрема ЮНЕП та ЮНІСЕФ, які сприяють актуалізації питання захисту дітей у контексті довкілля в національних програмах і політиках у сфері охорони здоров'я та екології, розробляють відповідні глобальні рамкові програми, керівні принципи й рекомендації тощо.

8. Питання щодо захисту екологічних прав дітей також перебуває на порядку денному в межах регіональних міжнародних організацій, зокрема РЄ, ЄС, АС, ОАД тощо. На європейському рівні означене реалізується шляхом розробки стандартів у межах РЄ та ЄС, а також відповідного інструментарію, як-от: Інструмент оцінки участі дітей 2016 р., Стратегія з прав дитини на 2022-2027 рр., Стратегія ЄС щодо прав дитини на 2021-2024 рр. тощо. Релевантна прецедентна практика ЄСПЛ у цьому напрямку знаходиться в процесі свого формування, що підтверджується, зокрема, справою «Дуарте Агостіньо та інші проти Португалії та 32 інших». Суттєвий внесок у сфері захисту екологічних прав дітей також було здійснено такими регіональними механізмами як: Офіс доповідача з прав дитини МАКПЛ, Африканський комітет експертів з прав і основ добробуту дитини тощо. Зазначимо,

що регіональні угоди з прав людини, як-от: ЄКПЛ 1950 р., Американська конвенція з прав людини 1969 р., Африканська хартія прав і основ добробуту дитини 1990 р. прямо не закріплюють право дитини на здорове довкілля, однак діяльність моніторингових органів та інших спеціалізованих установ свідчить про те, що навіть за відсутності належного правового регулювання, захист екологічних прав дітей має ґрунтуватися на двох основоположних засадах – принципі сталого розвитку та принципі найкращого забезпечення інтересів дитини.

9. У межах ООН функціонує низка органів та інституцій у галузі захисту і заохочення прав жінок, зокрема і в екологічній сфері, як-от: Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, ООН-Жінки, Комісія зі становища жінок тощо. Так, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок (механізм діяльності якого в означеному аспекті є аналогічним до Комітету з прав дитини) приділяє особливу увагу попередженню гендерно зумовленого екологічно насильства щодо жінок, захисту жінок похилого віку, жінок, що проживають у сільській місцевості та жінок з корінних народів, що відображено у відповідних загальних рекомендаціях. Важливими складовими діяльності ООН-Жінки та Комісії зі становища жінок є уповноваження жінок діяти у якості «агентів змін» з питань довкілля і клімату та забезпечення гендерної рівності в усіх релевантних сферах, зокрема через заохочення використання гендерної перспективи в національних та регіональних екологічних програмах, стратегіях і нормативно-правових актах.

10. Регіональні правозахисні системи акцентують увагу на різних аспектах захисту прав жінок в екологічній сфері. РЄ і ЄС зосереджені на розширенні прав і можливостей жінок в екологічному менеджменті та розробці гендерно-чутливих стратегій щодо пом'якшення наслідків клімату та стихійних лих. Африка стала єдиним регіоном, в якому право жінок на здорове довкілля отримало належне договірне закріплення у Протоколі Мапуту 2003 р. Водночас практика регіональних і субрегіональних механізмів щодо захисту положень цієї угоди відсутня. В американському регіоні значна увага приділяється захисту екологічних правозахисниць, діяльність яких є ефективною складовою забезпечення екологічних прав усіх жінок регіону.

11. На міжнародному універсальному рівні має місце визнання проблеми екологічної міграції, що актуалізує питання про відповідний захист прав осіб, переміщених через екологічні чинники. Ситуація ускладнюється запутаністю понятійного апарату, відсутністю договірною закріплення категорій екологічних мігрантів та обсягу захисту, що може бути їм наданий. Це, в свою чергу, посилює їхню вразливість, залишаючи без належного захисту в ситуаціях, з якими вони зіткнулися в результаті погіршення стану довкілля. Міжнародні універсальні угоди, зокрема Конвенція про статус біженців 1951 р. та Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату 1992 р., не містять прямих посилань на зміну клімату та спричинену нею міграцію як підставу для надання відповідного захисту. У світлі відсутності договірною закріплення положень про захист екологічних мігрантів, міжнародною спільнотою було прийнято низку актів рекомендаційного характеру. Слід зазначити, що в межах ООН засновано низку інституцій та органів, які займаються окремими питаннями екологічної міграції в межах своїх широких мандатів, як-от: Спеціальний доповідач з прав людини мігрантів, Спеціальний доповідач з прав людини внутрішньо переміщених осіб, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, Міжнародна організація з міграції тощо.

12. Міжнародна судова практика щодо захисту прав екологічних мігрантів також набирає обертів, що підтверджується рішенням Комітету ООН з прав людини щодо повідомлення «Іоане Тейтіота проти Нової Зеландії». Необхідно констатувати, що існуючий механізм захисту екологічних мігрантів на міжнародному універсального рівні потребує значного удосконалення шляхом розробки та прийняття комплексної міжнародної угоди з питань екологічної міграції або внесення відповідних змін до існуючих угод у цій сфері і заснування моніторингового органу.

13. Регіональні акти, якими регламентовано питання переміщення, як правило, переадресовують питання щодо надання захисту різним категоріям екологічних мігрантів на національний рівень, закликаючи держави розширити існуючі механізми тимчасового захисту та/або притулку на осіб, які переміщуються через погіршення стану довкілля, стихійні лиха або зміну клімату,

з дотриманням принципу невидворення. Означена теза знайшла своє закріплення в низці регіональних актів, як-от: Резолюція ПАРЄ 2307 «Правовий статус «кліматичних біженців» 2019 р., План дій РЄ щодо захисту вразливих осіб у контексті міграції та притулку в Європі на 2021-2025 рр., Резолюція МАКПЛ 04/19 про Міжамериканські принципи прав людини всіх мігрантів 2019 р., Кампальська Конвенція 2009 р. тощо.

14. Корінні народи мають тісний зв'язок із довкіллям, порушення якого може мати негативний вплив на здійснення ними своїх фундаментальних прав і свобод людини, оскільки від стабільності цього зв'язку залежать їхні виживання, культура та способи життя. В межах таких міжнародних міжурядових організацій як ООН, МОП, РЄ, ОАД, АС тощо прийнято низку міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції МОП № 107 1957 р. та № 169 1989 р., Декларація ООН про права корінних народів 2007 р., Американська декларація прав корінних народів 2016 р. тощо, в яких закріплені окремі положення, що стосуються захисту екологічних прав корінних народів. Слід наголосити, що чи не єдиними юридично-обов'язковими міжнародно-правовими актами, які присвячені безпосередньо правам корінних народів, залишаються конвенції МОП, невелика кількість ратифікацій яких актуалізує питання про необхідність розробки і прийняття комплексної міжнародної угоди про права корінних народів з окремими положеннями щодо захисту їхніх екологічних прав. Слід акцентувати, що на міжнародному універсальному і регіональному рівнях було створено низку органів та інституцій, діяльність яких направлена на захист і дотримання прав корінних народів, зокрема в екологічній сфері, а саме: Постійний форум з питань корінних народів, Спеціальний доповідач Ради ООН з прав людини з прав корінних народів, Офіс спеціального доповідача з прав корінних народів МАКПЛ, Робоча група з питань корінного населення/громад в Африці тощо.

15. Окрім означеного, практика міжнародних судових та квазі-судових інституцій, як-от: Комітет з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканська комісія та Африканський суд з прав людини і народів, що стосується

захисту прав вразливих категорій осіб, є найбільш розвиненою саме щодо корінних народів, зокрема через захист їхніх культурних прав.

16. Реалізація існуючих міжнародних норм щодо захисту екологічних прав вразливих категорій осіб найбільш ефективно здійснюється на рівні національних правових систем, що передбачає ратифікацію відповідних міжнародних угод, закріплення екологічних прав вразливих категорій осіб у національному законодавстві, а також санкціонування й заохочення діяльності національних агентств, інститутів громадянського суспільства тощо. Слід зауважити, що аналіз законодавства, стратегічних та програмних документів і планів Сполучених Штатів Америки, Франції і Фінляндії, при всій різноманітності їхніх підходів, дозволив зробити висновок, що норми про захист окремих вразливих груп отримали лише фрагментарне закріплення в означених державах.

17. У правовій системі США перевага надається внутрішнім правовим засобам захисту екологічних прав вразливих категорій осіб, який ґрунтується на концепції «екологічної справедливості», досягнення якої передбачає заохочення рівності, взаємної поваги та неупередженості в екологічній сфері, зокрема на всіх етапах прийняття рішень. Важливою складовою цього процесу визначається робота із вразливими категоріями осіб, що зумовлює дії уряду США стосовно їх захисту від конкретних видів екологічної небезпеки, посилення адаптаційних можливостей до зміни клімату, заохочення гендерного паритету в екологічній сфері, надання екологічної автономії племінним урядам тощо. Нормативні положення екологічних законів США («Про національну політику в галузі навколишнього середовища» 1970 р., «Про безпечну питну воду» 1974 р. тощо) доповнюються виконавчими наказами Президента США (12898 «Федеральні дії щодо екологічної справедливості в меншинах і групах з низькими доходами» 1994 р., 14096 «Про активізацію зобов'язань щодо екологічної справедливості для всіх» 2023 р. тощо). Центральним органом реалізації державної політики у сфері захисту екологічних прав вразливих груп в США є Агентство з охорони довкілля США (EPA), одним із завдань якого є забезпечення їхнього «екологічного здоров'я», що знайшло відображення у низці програмних документів (Політика управління екологічними

програмами в індіанських резерваціях 1984 р., Політика з охорони здоров'я дітей 2021 р. тощо).

18. Національна практика Французької Республіки щодо захисту екологічних прав вразливих категорій населення виходить з конституційних принципів неподільності французької нації, рівності та недискримінації. З одного боку, такий підхід гарантує однаковий рівень екологічної безпеки для усіх, але водночас його «невибірковість» не гарантує задоволення потреб вразливих груп у здоровому, чистому та адекватному довкіллі, сприятливому для їхнього життя і розвитку. Слід наголосити, що Франція найбільше сприяє захисту екологічних прав дітей, приділяючи увагу боротьбі з руйнівниками ендокринної системи, обмеженню використання пестицидів, моніторингу якості повітря, підвищенню рівня їхньої екологічної освіти та проведенню епідеміологічного моніторингу екологічного здоров'я дітей. Водночас неврегульованим залишається питання щодо захисту прав корінного населення Французької республіки в екологічній сфері, що зумовлено відсутністю надання традиційним спільнотам громадян Франції (переважно тих, що проживають на її заморських територіях) статусу корінних народів.

19. Законодавство Фінляндії, зокрема у сфері захисту довкілля, не містить чітких норм щодо вразливих категорій осіб загалом як таких, що мають отримувати спеціальний захист своїх прав в екологічній сфері з огляду на їхню чутливість і сприйнятливість до шкоди екологічного характеру. Окремі категорії, як-от: жінки, діти, люди похилого віку та ін. наділені обсягом матеріальних і процесуальних екологічних прав аналогічним тому, що надається будь-якій людині згідно зі ст. 20 Конституції Фінляндії 1999 р., а також епізодично згадуються в положеннях національних законів і програм, зокрема у контексті заохочення їхньої участі у прийнятті рішень екологічного характеру. Водночас слід зауважити, що найбільш захищеною вразливою категорією населення у Фінляндії з точки зору екологічних прав є її корінний народ – саами. Норми про захист корінних саамів було інкорпоровано у низку екологічних законів, як-от: Закон «Про оленярство» 1990 р., «Про збереження довкілля» 1996 р., «Про рибальство» 2015 р. тощо. Положення цих актів покликані забезпечити саамів можливістю користуватися та

підтримувати власну культуру, яка нерозривно пов'язана з навколишнім середовищем.

20. Законодавство США, Франції і Фінляндії містить обмежену кількість положень щодо вразливості жінок у контексті захисту їхніх екологічних прав. Такий захист обмежується переважно застосуванням гендерної перспективи в стратегіях щодо зміни клімату, або навпаки – визначення сталого розвитку та зміни клімату в якості пріоритетних сфер у програмних документах щодо гендерної рівності, запобігання гендерному насильству, безпеки жінок тощо (Національна стратегія США щодо гендерної рівності та рівноправності 2021 р., Міжнародна стратегія Франції з гендерної рівності на період 2018-2022 рр., План дій Фінляндії щодо жінок, миру та безпеки на 2023-2027 рр. тощо).

21. Актуальним залишається і питання щодо необхідності надання захисту правам екологічних/кліматичних мігрантів в означених країнах. З одного боку, має місце недвозначне визнання проблеми міграції, спричиненої зміною клімату, стихійними лихами та іншими екологічними чинниками. В той же час, у США, Франції і Фінляндії відсутні конкретні механізми захисту екологічних мігрантів. Так, можливим рішенням проблеми екологічної міграції в США могло б стати розширення існуючих механізмів прийому біженців та надання тимчасового захисту в індивідуальному порядку, в той час як французький досвід передбачає можливість надання тимчасових дозволів на проживання із заборонаю видворення таких осіб. У свою чергу Фінляндія, навпаки, відмінила положення національного законодавства щодо надання дозволів на проживання з міркувань гуманітарного захисту, зокрема для осіб, які тікають від екологічних катастроф, обмежуючись лише тимчасовим захистом для осіб, що масово переміщуються через екологічні чинники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Boyd D. Chapter 2: The Right to a Healthy and Sustainable Environment / Aguila Y. and Viñuales J.E. (Eds.). *A Global Pact for the Environment-Legal Foundations*. University of Cambridge, 2019. Pp. 30-36. URL: <https://globalpactenvironment.org/uploads/Aguila-Vinuales-A-Global-Pact-for-the-Environment-Cambridge-Report-March-2019.pdf> (дата звернення: 18.09.2022).
2. Rodríguez-Rivera L. E. The Right to Environment: A New, Internationally Recognised, Human Right. *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric (1st Edition)* / A. von Arnould, K. von der Decken, M. Susi (Eds.). Cambridge University Press, 2020. Pp. 154-162. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108676106.012> (дата звернення: 20.09.2022).
3. Воєводін І. С. Закріплення екологічних прав людини в міжнародних універсальних актах у галузі захисту навколишнього середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 356-359. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/89> (дата звернення: 19.09.2022).
4. Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights A/HRC/43/3. URL: <https://undocs.org/en/A/HRC/43/3> (дата звернення: 19.09.2022).
5. About human rights and the environment. URL: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/SREnvironment/Pages/AboutHRandEnvironment.aspx> (дата звернення: 19.09.2022).
6. Gabcikovo-Nagymaros Project (Hungary v Slovakia): Separate Opinion of Vice-President Weeramantry. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-03-EN.pdf> (дата звернення: 20.09.2022).
7. Шамраєва В. М. Захист окремих груп осіб на рівні ООН та в рамках регіональних систем захисту прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 76. Т. 2. С. 278-284. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.44> (дата звернення: 01.04.2024).
8. Lupin D. Chapter 1: Introduction: A Research Agenda for Human Rights and the Environment. *A Research Agenda for Human Rights and the Environment* / Ed. by

D. Lupin. Edward Elgar Publishing, 2023. Pp. 1-9. URL: <https://doi.org/10.4337/9781800379381.00007> (дата звернення: 28.04.2023).

9. Environmental Rule of Law: First Global Report. Nairobi. United Nations Environment Programme, 2019. URL: <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/27279> (дата звернення: 02.02.2023).

10. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment: Right to a healthy environment: good practices A/HRC/43/53. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3864899?ln=en&v=pdf> (дата звернення: 19.09.2022).

11. What are environmental rights? URL: <https://www.unep.org/explore-topics/environmental-rights-and-governance/what-we-do/advancing-environmental-rights/what> (дата звернення: 07.08.2023).

12. Atapattu S. Environmental Rights and International Human Rights Covenants: What Standards Are Relevant? *Environmental Rights: The Development of Standards* / S. Turner, D. Shelton, J. Razzaque, O. McIntyre, J. May (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 2019. Pp. 17-40. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108612500.002> (дата звернення: 20.09.2023).

13. Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, John H. Knox A/HRC/25/53. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/768955?ln=en> (дата звернення: 28.04.2023).

14. Human Rights Committee General comment No. 36 (2019) on the right to life (article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights) CCPR/C/GC/36. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3884724> (дата звернення: 29.04.2023).

15. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights> (дата звернення: 28.04.2023).

16. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights General comment No.22 (2016) on the right to sexual and reproductive health (article 12 of the International

Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) E/C.12/GC/22. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/832961> (дата звернення: 30.04.2023).

17. Committee on Economic, Social and Cultural Rights General Comment No. 3 (1990): The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant) E/1991/23. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/e199123-committee-economic-social-and-cultural> (дата звернення: 01.05.2023).

18. UN Treaty Body Database. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=9&DocTypeID=11 (дата звернення: 29.04. 2023).

19. Frajman Ivković A., Ham M, Mijoč J. Measuring Objective Well-Being and Sustainable Development Management. *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*. 2014. Vol. 4 (2). Issue 2. Pp. 1-29. URL: https://www.scientificpapers.org/wp-content/files/1443_FRAJMAN_IVKOVICHAMMIJO-Measuring_Objective_Well-Being_and_Sustainable_Development_Management.pdf (дата звернення: 01.05. 2023).

20. The Rio Declaration on Environment and Development (1992). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (дата звернення: 06.08.2023).

21. Principle 10 and the SDGs. URL: <https://observatoriop10.cepal.org/en/infographic/principle-10-and-sdgs> (дата звернення: 06.08.2023).

22. United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992: Agenda 21. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> (дата звернення: 06.08.2023).

23. United Nations Framework Convention on Climate Change of 1992. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).

24. UNFCCC: Decision 1/CP.16. The Cancun Agreements. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf> (дата звернення: 18.04.2023).

25. Report of the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement on its third session, held in Glasgow from 31 October to 13 November 2021. URL: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma2021_10_add1_adv.pdf (дата звернення: 15.12.2023).

26. The Protocol on Water and Health to the 1992 Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. URL: https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/en/unece-ln/trt_unece_ln.pdf (дата звернення: 07.08.2023).

27. Minamata Convention on Mercury of 2013. URL: <https://mercuryconvention.org/sites/default/files/2021-06/Minamata-Convention-booklet-Sep2019-EN.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).

28. The Paris Agreement of 2015. URL: https://unfccc.int/files/meetings/paris_nov_2015/application/pdf/paris_agreement_english.pdf (дата звернення: 07.08.2023).

29. Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal of 1989. URL: <http://www.basel.int/TheConvention/Overview/TextoftheConvention/tabid/1275/Default.aspx> (дата звернення: 07.08.2023).

30. Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).

31. Global Pact for the Environment: Origins. URL: <https://globalpactenvironment.org/en/the-pact/origins/> (дата звернення: 22.06.2023).

32. Draft Global Pact for the Environment. URL: <https://globalpactenvironment.org/uploads/EN.pdf> (дата звернення: 22.06.2023).

33. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення: 25.06.2023).
34. Resolution adopted by the General Assembly 76/300. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3983329?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 26.06.2023).
35. Evolutions of the Right to a Healthy Environment Part 1: Implications for Vulnerable Communities. URL: <https://gnhre.org/?p=15599> (дата звернення: 26.06.2023).
36. Воєводін І. С. Визнання права людини на здорове навколишнє середовище на міжнародному універсальному рівні: сучасний стан та перспективи. *Актуальні проблеми міжнародного права* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 10 березня 2023 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 123-126. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Aktualni_problemy_mizhnarodnoho_prava_matkonf_10-03-2023.pdf (дата звернення: 26.05.2023).
37. Resolution adopted by the Human Rights Council 28/11. Human rights and the environment. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/796463?ln=en> (дата звернення: 23.06.2023).
38. Resolution adopted by the Human Rights Council 46/7. Human rights and the environment. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3927166?ln=en> (дата звернення: 23.06.2023).
39. Human Rights Council resolutions on human rights and climate change. URL: <https://www.ohchr.org/en/climate-change/human-rights-council-resolutions-human-rights-and-climate-change> (дата звернення: 07.08.2023).
40. Resolution adopted by the Human Rights Council 45/8. The human rights to safe drinking water and sanitation. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3888410?ln=en> (дата звернення: 07.08.2023).

41. Resolution adopted by the Human Rights Council 48/13. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3945636?ln=en> (дата звернення: 07.08.2023).

42. Report of the Secretary-General: The impacts of climate change on the human rights of people in vulnerable situations A/HRC/50/57. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3978173?ln=en> (дата звернення: 23.03.2023).

43. Воєводін І. С. Some aspects of the activities of the Special Rapporteur on human rights and the environment on the protection of environmental human rights. *Міждисциплінарний підхід до наукових досліджень*. V Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична Інтернет-конференція (м. Одеса, 26 листопада 2021 р.). Київ : Яроченко Я. В., 2021. С. 63-67. URL: https://webconference.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/V_conference.pdf (дата звернення: 10.03.2023).

44. Report of the Special Rapporteur on the implications for human rights of the environmentally sound management and disposal of hazardous substances and wastes A/HRC/36/41. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/36/41> (дата звернення: 24.03.2023).

45. Right to safe and clean drinking water and sanitation. URL: <https://environment-rights.org/rights/right-to-safe-and-clean-drinking-water-and-sanitation/> (дата звернення: 11.11.2023).

46. Report of the Special Rapporteur on the human rights to safe drinking water and sanitation: Follow-up report on the visit of the Special Rapporteur to India A/HRC/45/10/Add.2. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3878828?ln=en> (дата звернення: 07.08.2023).

47. Special Thematic Report 2: The impacts of climate change on the human rights to safe drinking water and sanitation of groups and populations in situations of vulnerability. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-01/climate-change-2-friendlyversion.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).

48. Resolution adopted by the Human Rights Council 19/10. Human rights and the environment. URL: <https://documents-dds->

ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G12/131/61/PDF/G1213161.pdf?OpenElement
(дата звернення: 31.01.2023).

49. Mapping Report. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-environment/mapping-report> (дата звернення: 01.02.2023).

50. Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment A/HRC/37/59. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1474985?ln=en> (дата звернення: 31.01.2023).

51. Voievodin I. Діяльність спеціальних процедур ООН щодо захисту екологічних прав людини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 5. С. 141-146. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/01/VJHR_5_2021-Last.pdf (дата звернення: 31.01.2023).

52. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. The right to a clean, healthy and sustainable environment: non-toxic environment A/HRC/49/53. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g22/004/48/pdf/g2200448.pdf?token=rPQQnKBRCIIonA5nXk&fe=true> (дата звернення: 01.02.2023).

53. Note by the Secretary-General: Promotion and protection of human rights in the context of climate change A/77/226. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a77226-promotion-and-protection-human-rights-context-climate-change> (дата звернення: 22.04.2023).

54. The United Nations Environment Programme strategy for tackling climate change, biodiversity and nature loss, and pollution and waste from 2022-2025. URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/42683/medium_term_strategy_2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.12.2023).

55. Resolution adopted by the United Nations Environment Assembly 2/15. Protection of the environment in areas affected by armed conflict. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3969803?v=pdf> (дата звернення: 22.11.2023).

56. Resolution adopted by the United Nations Environment Assembly 3/1. Pollution mitigation and control in areas affected by armed conflict or terrorism. URL: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=UNEP%2FEA.3%2FRes.1&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False> (дата звернення: 22.11.2023).

57. Resolution adopted by the United Nations Environment Assembly 4/17. Promoting gender equality and the human rights and empowerment of women and girls in environmental governance. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3982465?v=pdf> (дата звернення: 22.11.2023).

58. Resolution adopted by the United Nations Environment Assembly 3/4. Environment and health. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/k18/001/54/pdf/k1800154.pdf?token=O1IDdXTqDYrZvM90Ud&fe=true> (дата звернення: 22.11.2023).

59. Resolution adopted by the United Nations Environment Assembly 3/9. Eliminating exposure to lead paint and promoting environmentally sound management of waste lead-acid batteries. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/k18/002/28/pdf/k1800228.pdf?token=1TMzHmSFPQB7u03bkl&fe=true> (дата звернення: 22.11.2023).

60. Resolution adopted by the United Nations Environment Assembly 5/9. Sustainable and resilient infrastructure. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/39852/SUSTAINABLE%20AND%20RESILIENT%20INFRASTRUCTURE.%20English.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 23.11.2023).

61. WHO Global Strategy on Health, Environment and Climate Change. URL: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/331959/9789240000377-eng.pdf?sequence=1> (дата звернення: 24.11.2023).

62. Declaration of Bizkaia on the Right to the Environment. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000117321?posInSet=1&queryId=5db7aa24-8567-4231-8e19-c0faffa0201d> (дата звернення: 23.11.2023).

63. Statement on UNESCO's environmental and social policies. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260723#:~:text=In%20all%20of%20this>

%2C%20UNESCO,Fund%20and%20the%20Global%20Environment (дата звернення: 20.11.2023).

64. UNESCO Medium-Term Strategy for 2022-2029 (41 C/4). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378083> (дата звернення: 20.11.2023).

65. Parliamentary Assembly Resolution 2396 (2021) Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29499/html> (дата звернення: 04.05.2023).

66. Сурілова О. О. Захист екологічних прав людини в практиці Європейського Суду з прав людини. *Правове життя сучасної України : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : ВД «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 374-377.* URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/65704b8f-cfae-4c8b-84b2-28273ccdeese/content> (дата звернення: 05.05.2023).

67. Parliamentary Assembly Recommendation 2211 (2021) Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29501/html> (дата звернення: 04.05.2023).

68. Reply to Recommendation 2211 (2021) Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. URL: <https://pace.coe.int/pdf/a936c959236832f39371e62bcdbe87f64476ecd6002df00ab9761c3829a8e26f/doc.%2015623.pdf> (дата звернення: 04.05.2023).

69. Воєводін І. С. Деякі аспекти захисту екологічних прав людини в діяльності Ради Європи та практиці Європейського суду з прав людини. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики : матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції, що присвячена 102-річчю Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв. 28-29 грудня 2022 р.). Львів Торунь : Liha-Press, 2022. С. 460-463.* URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-287-9-125> (дата звернення: 04.05.2023).

70. Recommendation CM/Rec(2016)3 of the Committee of Ministers to member states. Human rights and business. URL: <https://rm.coe.int/human-rights-and-business->

recommendation-cm-rec-2016-3-of-the-committee/16806f2032 (дата звернення: 05.08.2023).

71. Parliamentary Assembly Resolution 2307 (2019) A legal status for "climate refugees". URL: <https://www.refworld.org/docid/5da07db64.html> (дата звернення: 06.05.2023).

72. Parliamentary Assembly Resolution 2400 (2021) Combating inequalities in the right to a safe, healthy and clean environment. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29523/html> (дата звернення: 06.05.2023).

73. Parliamentary Assembly Resolution 2401 (2021) Climate and migration. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29524/html> (дата звернення: 05.05.2023).

74. Türkiye earthquake: external situation report No.7: 3-16 April 2023. URL: <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2023-7145-46911-69105> (дата звернення: 07.05.2023).

75. Parliamentary Assembly Resolution 2493 (2023) Political strategies to prevent, prepare for and face the consequences of natural disasters. URL: <https://pace.coe.int/pdf/81e87eaafc9c6560a55f69160c6b18ccbad623aacda69fb21df6032803e1f4f2/res.%202493.pdf> (дата звернення: 07.05.2023).

76. Protecting the environment using human rights law URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/human-rights-environment> (дата звернення: 08.05.2023).

77. Limantė A. Vulnerable Groups in the Case Law of the European Court of Human Rights. *Legal Protection of Vulnerable Groups in Lithuania, Latvia, Estonia and Poland* / A. Limantė, D. Pūraitė-Andrikienė (Eds.). Cham : Springer, 2022. Pp. 29-54. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-06998-7> (дата звернення: 08.05.2023).

78. Cour européenne des droits de l'homme: Décision sur la recevabilité de la requête no 42756/02 présentée par Katharina Lfuginbühl contre la Suisse. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-72459%22%5D%7D> (дата звернення: 09.05.2023).

79. Pedersen O. W. European Environmental Human Rights and Environmental Rights: A Long Time Coming? *Georgetown International Environmental Law Review*.

2008. Vol. 21. No. 1. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1122289. (дата звернення: 14.01.2023).

80. Dogaru L. Preserving the Right to a Healthy Environment: European Jurisprudence. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 141. Pp. 1346-1352. URL: doi: 10.1016/j.sbspro.2014.05.232 (дата звернення: 14.01.2023).

81. Kobylarz N. Anchoring The Right to a Healthy Environment in the European Convention on Human Rights: What Concretized Normative Consequences Can be Anticipated for the Strasbourg Court in the Field of Admissibility Criteria? *Environmental Law Before the Courts: A US-EU Narrative* / G. Antonelli, M. Gerrard, S. Colangelo et al. (Eds). Cham : Springer, 2023. Pp. 153-199. URL: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4398112> (дата звернення: 15.01.2023).

82. Case of European Roma Rights Centre (ERRC) v. Bulgaria (Complaint No. 48/2008): Decision on the merits of the European Court of Human Rights, 18.02.2009. URL: [https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{%22sort%22:\[%22escpublication date%20descending%22\],\[%22escdcidentifier%22:\[%22cc-48-2008-dmerits-en%22\]}](https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{%22sort%22:[%22escpublication date%20descending%22],[%22escdcidentifier%22:[%22cc-48-2008-dmerits-en%22]) (дата звернення: 08.08.2023).

83. Manual on Human Rights and the Environment (3rd edition). URL: <https://rm.coe.int/manual-environment-3rd-edition/1680a56197> (дата звернення: 08.05.2023).

84. The American Declaration of the Rights and Duties of Man. URL: https://www.oas.org/dil/access_to_information_human_right_American_Declaration_of_the_Rights_and_Duties_of_Man.pdf (дата звернення: 10.01.2023).

85. Charter of the Organization of American States. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic22.charter%20oas.htm> (дата звернення: 12.05.2023).

86. Cerna C. M. Reflections on the Normative Status of the American Declaration of the Rights and Duties of Man. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2009. No. 30 (4). Pp. 1211-1237. URL: <https://scholarship.law.upenn.edu/jil/vol30/iss4/12> (дата звернення: 12.05.2023).

87. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights. URL: <http://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf> (дата звернення: 17.01.2023).

88. Медведєва М. О. Принципи екологічної етики в міжнародній договірній та судовій практиці. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. Вип. 124 (1). С. 65-76. URL: <https://doi.org/10.17721/apmv.2015.124.1>. (дата звернення: 17.01.2023).

89. Sena R. The Intersection of Human Rights and Climate Change in the Inter-American Human Rights System: What to Hope For? *Wisconsin International Law Journal*. 2021. Vol. 38. Issue 2. Pp. 331-368. URL: <https://repository.law.wisc.edu/s/uwlaw/item/303186> (дата звернення: 17.01.2023).

90. Note by the Secretary-General: Summary of the work of the Economic Commission for Latin America and the Caribbean, 2020-2021 E/2021/19. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n21/119/58/pdf/n2111958.pdf?token=8SNjA6sYNymveSbc3S&fe=true> (дата звернення: 20.01.2023).

91. Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean. URL: <https://treaties.un.org/doc/Treaties/2018/03/20180312%2003-04%20PM/CTC-XXVII-18.pdf> (дата звернення: 11.05.2023).

92. Social Charter of the Americas. URL: https://drive.google.com/file/d/1vleTgoFSir-QYZ3b0ihSS_ZX4n8WSXM1/view (дата звернення: 09.08.2023).

93. Plan of Action of Social Charter of the Americas. URL: https://www.oas.org/en/sedi/dsi/docs/Soc-Charter_AG06884E04.doc (дата звернення: 09.08.2023).

94. Inter-American Democratic Charter. URL: https://www.oas.org/en/democratic-charter/pdf/demcharter_en.pdf (дата звернення: 09.08.2023).

95. Inter-American Commission on Human Rights Resolution 1/08: Principles and Best Practices on the Protection of Persons Deprived of Liberty in the Americas.

URL: http://www.cidh.oas.org/pdf%20files/RESOLUTION%201_08%20-%20PRINCIPLES%20PPL%20FINAL.pdf (дата звернення: 12.05.2023).

96. Inter-American Commission on Human Rights Resolution 1/17: Human Rights And The Fight Against Impunity And Corruption. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/resolution-1-17-en.pdf> (дата звернення: 12.05.2023).

97. Inter-American Commission on Human Rights Resolution 1/18: Corruption and Human Rights. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/Resolution-1-18-en.pdf> (дата звернення: 12.05.2023).

98. Inter-American Commission on Human Rights Resolution : Inter-American Principles on the Human Rights of All Migrants, Refugees, Stateless Persons and Victims of Human Trafficking. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/Resolution-4-19-en.pdf> (дата звернення: 12.05.2023).

99. Inter-American Commission on Human Rights Resolution 3/2021: Climate Emergency Scope of Inter-American Human Rights Obligations. URL: https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/2021/resolucion_3-21_ENG.pdf (дата звернення: 12.05.2023).

100. Case of the Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 27 June 2012. URL: https://corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_245_ing.pdf (дата звернення: 12.05.2023).

101. Lixinski L. Treaty Interpretation by the Inter-American Court of Human Rights: Expansionism at the Service of the Unity of International Law. *European Journal of International Law*. 2010. Vol. 21. Issue 3. Pp. 585-604. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/chq047> (дата звернення: 13.05.2023).

102. Inter-American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17 of November 15, 2017 Requested by the Republic of Colombia. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf (дата звернення: 16.01.2023).

103. Siwior P. The Inter-American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17 on the Relationship between Human Rights and the Environment August. *Review of European and Comparative Law*. 2021. Vol. XLVI. Issue 3. Pp. 177-188. URL: <https://doi.org/10.31743/recl.11915> (дата звернення: 17.01.2023).

104. Grant E. The American Convention on Human Rights and Environmental Rights Standards. *Environmental Rights: The Development of Standards* / S. Turner, D. Shelton, J. Razzaque, O. McIntyre, J. May (Eds.). Cambridge : Cambridge University Press, 2019. Pp. 60-92. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108612500.004> (дата звернення: 17.01.2023).

105. Request for an advisory opinion on the Climate Emergency and Human Rights submitted to the Inter-American Court of Human Rights by the Republic of Colombia and the Republic of Chile. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/soc_1_2023_en.pdf (дата звернення: 11.05.2023).

106. About the African Union. URL: <https://au.int/en/overview> (дата звернення: 20.06.2022).

107. African Charter on Human and Peoples' Rights of 01.06.1981. URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49> (дата звернення: 20.06.2022).

108. Воєводін І. С. Організаційно-правові засади захисту екологічних прав людини в межах Африканського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 72. Ч. 2. С. 219-225. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.68> (дата звернення: 21.06.2023).

109. Lumina M. The Right to a Clean, Safe and Healthy Environment Under the African Human Rights System. *Human Rights and the Environment under African Union Law* / Addaney M., Oluborode Jegede, A. (Eds). Cham: Palgrave Macmillan, 2020. Pp. 25-54. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-46523-0_2 (дата звернення: 21.06.2023).

110. Constitutive Act of African Union of 11.07.2000. URL: https://au.int/sites/default/files/pages/34873-file-constitutiveact_en.pdf (дата звернення: 17.06.2022).

111. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa of 11.07.2003. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WG/ProtocolontheRightsofWomen.pdf> (дата звернення: 21.06.2022).

112. Ruppel O. C. Environmental Law in the African Union. *Environmental law and policy in Cameroon – Towards making Africa the tree of life* / O. C. Ruppel, E. D. Kam Yogo (Eds.). 1st ed. Nomos Verlagsgesellschaft mbH, 2018. Pp. 119-137. URL: <https://doi.org/10.5771/9783845294360> (дата звернення: 22.06.2022).

113. Jegede A. O. Should a Human Right to a Safe Climate Be Recognized Under the AU Human Rights System? *Human Rights and the Environment under African Union Law* / M. Addaney, A. Oluborode Jegede (Eds). Cham : Palgrave Macmillan, 2020. Pp. 55-79. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-46523-0_3 (дата звернення: 24.06.2022).

114. Revised African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources of 11.06.2013. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/41550-treaty-Charter_ConservationNature_NaturalResources.pdf (дата звернення: 24.06.2022).

115. The Bamako Convention. URL: <https://www.unep.org/explore-topics/environmental-rights-and-governance/what-we-do/meeting-international-environmental> (дата звернення: 25.06.2022).

116. First Conference of Parties to the Bamako Convention. URL: <https://www.informea.org/fr/node/19535> (дата звернення: 14.05.2023).

117. In the 1980s, Italy paid a Nigerian town \$100 a month to store toxic waste – and it's happening again. URL: <https://timeline.com/koko-nigeria-italy-toxic-waste-159a6487b5aa> (дата звернення: 27.06.2022).

118. Côte d'Ivoire: 10 years on, survivors of toxic waste dumping "remain in the dark," say UN rights experts. URL: <https://news.un.org/en/story/2016/08/536822> (дата звернення: 14.05.2023).

119. Agenda 2063: The Africa We Want. URL: https://au.int/sites/default/files/documents/36204-doc-agenda2063_popular_version_en.pdf (дата звернення: 30.06.2022).

120. Resolution on Climate Change and Human Rights and the Need to Study its Impact in Africa – ACHPR/Res.153(XLVI)09. URL: <https://achpr.au.int/en/adopted-resolutions/153-resolution-sur-le-changement-climatique-et-les-droits-de-lhomme-et-la> (дата звернення: 02.07.2022).

121. Lugard S. B. The human right to a satisfactory environment and the role of the African Court on Human and Peoples' Rights. *KAS African Law Study Library*. 2021. Vol. 8. Issue 3. Pp. 402-413. URL: <https://doi.org/10.5771/2363-6262-2021-3-402> (дата звернення: 03.07.2022).

122. Case of the African Commission on Human and Peoples Rights v. Kenya (006/2012): Judgment of the African Court on Human and Peoples' Rights, 26 May 2017. URL: <https://www.african-court.org/cpmt/storage/app/uploads/public/62b/aba/fd8/62babafd8d467689318212.pdf> (дата звернення: 05.07.2022).

123. Forbes-Mewett H., Nguyen-Trung K. Defining Vulnerability. *Vulnerability in a Mobile World* / Forbes-Mewett H. (Ed.). Bingley : Emerald Publishing Limited, 2019. Pp. 5-27. URL: <https://doi.org/10.1108/978-1-78756-911-920191004> (дата звернення: 05.07.2023).

124. The History of Vulnerable. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/vulnerability> (дата звернення: 26.07.2023).

125. O'Donnell T. Vulnerability and the International Law Commission's Draft Articles on the Protection of Persons in the Event of Disasters. *International & Comparative Law Quarterly*. 2019. Vol. 68. Issue 3. Pp. 573-610. URL: <https://doi.org/10.1017/S0020589319000228> (дата звернення: 26.07.2023).

126. Nifosi-Sutton I. The protection of vulnerable groups under international human rights law. Abingdon, Oxon ; New York : Routledge, 2017. 291 p.

127. Wisner B. Vulnerability as Concept, Model, Metric, and Tool. *Oxford Research Encyclopedia of Natural Hazard Science*. 2016. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389407.013.25> (дата звернення: 26.07.2023).

128. Kok M. et al. Vulnerability of people and the environment – Challenges and opportunities. *Background Report on Chapter 7 of the Fourth Global Environment*

Outlook (GEO-4). Netherlands Environmental Assessment Agency, 2009. 98 p. URL: <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/7751> (дата звернення: 27.07.2023).

129. Heikkilä M., Mustaniemi-Laakso M. Vulnerability as a human rights variable: African and European developments. *African Human Rights Law Journal*. 2020. Vol. 20. № 2. Pp. 777-798. URL: <http://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2020/v20n2a19> (дата звернення: 27.07.2023).

130. Legal Response International (LRI): Definition of vulnerability. URL: <https://legalresponse.org/legaladvice/definition-of-vulnerability/> (дата звернення: 26.07.2023).

131. Villagrán de León J. C. Vulnerability: a conceptional and methodological review. *UNU-EHS SOURCE*. 2006. No. 4. URL: <https://collections.unu.edu/eserv/UNU:1871/pdf3904.pdf> (дата звернення: 03.08.2023).

132. Adger W. N. Vulnerability. *Global Environmental Change*. 2006. Vol. 16. Issue 3. Pp. 268-281. URL: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.02.006> (дата звернення: 03.08.2023).

133. Sendai Framework Terminology On Disaster Risk Reduction: Vulnerability. URL: <https://www.undrr.org/terminology/vulnerability> (дата звернення: 26.07.2023).

134. Protection Cluster Philippines: Vulnerability criteria. URL: <https://sheltercluster.s3.eu-central-1.amazonaws.com/public/docs/Vulnerability%20Criteria.pdf> (дата звернення: 14.07.2023).

135. IPCC: Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change / (H.-O. Pörtner et al. (Eds). Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2023. 3056 p.

136. International Migration Law No. 34 – Glossary on Migration. Geneva : IOM, 2019. 248 p. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/IML_34_Glossary.pdf (дата звернення: 27.07.2023).

137. Pelling, M. The Vulnerability of Cities: Natural Disasters and Social Resilience (1st ed.). London : Routledge, 2023. 224 p.

138. Воєводін І. С. Some approaches to understanding the concept of "vulnerability" in the context of environmental human rights protection. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 240-243. URL: <https://univd.edu.ua/science-issue/issue/5826> (дата звернення: 27.12.2023).

139. Barrow C. J. Environmental Vulnerability and Resilience. *The International Encyclopedia of Anthropology*. Oxford : Wiley-Blackwell, 2018. Pp. 1-9.

140. Kohn N. A. Vulnerability Theory and the Role of Government. *Yale Journal of Law & Feminism*. 2014. Vol. 26. No. 1. Pp. 1-27. URL: <https://ssrn.com/abstract=2562737> (дата звернення: 27.07.2023).

141. Longo M., Lorubbio V. Ecosystem Vulnerability. New Semantics for International Law. *International Journal for the Semiotics of Law*. 2023. Vol. 36. Pp. 1611-1628. URL: <https://doi.org/10.1007/s11196-023-09998-7> (дата звернення: 27.07.2023).

142. Vogel C., O'Brien, K. Vulnerability and Global Environmental Change: Rhetoric and Reality. *Information Bulletin on Global Environmental Change and Human Security*. 2004. No. 13. URL: <https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/server/api/core/bitstreams/c9b7b110-8f7f-4138-b17c-2cad140eb6e7/content> (дата звернення: 27.07.2023).

143. Timmer A., Baumgärtel M., Kotzé L., Slingenbergh, L. The potential and pitfalls of the vulnerability concept for human rights. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2021. Vol. 39. Issue 3. Pp. 190-197. URL: <https://doi.org/10.1177/09240519211048009> (дата звернення: 27.07.2023).

144. Anderson M. B. The concept of vulnerability: beyond the focus on vulnerable groups. *International Review of the Red Cross*. 1994. No. 301. Pp.327-332. URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S0020860400078645a.pdf> (дата звернення: 27.07.2023).

145. Limantè A. Vulnerable Groups in the Case Law of the European Court of Human Rights Definition of Vulnerable Groups. *Legal Protection of Vulnerable Groups in Lithuania, Latvia, Estonia and Poland* / A. Limantè, D. Pūraitè-Andrikiènè (Eds.). Cham : Springer, 2022. Pp. 3-27. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-06998-7> (дата звернення: 28.07.2023).

146. EiE Glossary: Vulnerable groups. URL: <https://inee.org/eie-glossary/vulnerable-groups#:~:text=Refer%20to%20segments%20of%20the,geographic%20location%2C%20or%20physical%20circumstances> (дата звернення: 28.07.2023).

147. Syroid T., Fomina L. Approaches to Understanding the Concept of Vulnerability: *International Legal Aspect. Journal of International Legal Communication*. 2023. № 9 (2). Pp. 7-15. URL: <https://doi.org/10.32612/uw.27201643.2023.9.2.p.7-15> (дата звернення: 10.01.2024).

148. Marin-Ferrer M., Poljanšek K., Vernaccini L. Index for Risk Management INFORM Concept and Methodology Report. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2017. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2760/094023> (дата звернення: 26.07.2023).

149. Palacios García A., Mateos P., Hidalgo Giralt C. A theoretical and methodological essay on the concept of vulnerability. *Contexto. Revista de la Facultad de Arquitectura de la Universidad Autónoma de Nuevo León*. 2018. Vol. XII. Núm.17. Pp.109-122. URL: <https://doi.org/10.29105/contexto12.17-9> (дата звернення: 27.07.2023).

150. Least Developed Countries Expert Group. Considerations regarding vulnerable groups, communities and ecosystems in the context of the national adaptation plans. URL: <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/Considerations%20regarding%20vulnerable.pdf> (дата звернення: 28.07.2023).

151. United Nations Environment Programme. Global Environment Outlook 3 (GEO-3): Past, Present and Future Perspectives. Earthscan Publications Ltd, 2003. 466 p. URL: <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/8609> (дата звернення: 28.07.2023).

152. Johnson D. E., Fisher K., Parsons M. Diversifying Indigenous Vulnerability and Adaptation: An Intersectional Reading of Māori Women's Experiences of Health, Wellbeing, and Climate Change. *Sustainability*. 2022. Vol. 14 (9). URL: <https://doi.org/10.3390/su14095452> (дата звернення: 27.07.2023).

153. Convention on the Rights of the Child of 1989. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-11&chapter=4&clang=_en (дата звернення: 01.07.2023).

154. Who Are the Youth? URL: <https://www.un.org/en/global-issues/youth#:~:text=For%20statistical%20purposes%2C%20however%2C%20the,of%2015%20and%2024%20years> (дата звернення: 02.07.2023).

155. Norozi, S., Moen T. Childhood as social construction. *Journal of Educational and Social Research*. 2016. Vol. 6. No. 2. Pp. 75-80. URL: <http://dx.doi.org/10.5901/jesr.2016.v6n2p75> (дата звернення: 02.07.2023).

156. Ruth A. Etzel. The special vulnerability of children. *International Journal of Hygiene and Environmental Health*. 2020. Vol. 227. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijheh.2020.113516> (дата звернення: 11.08.2023).

157. Leith S. J., Carpenter D. O. Special vulnerability of children to environmental exposures. *Reviews on Environmental Health*. 2012. Vol. 27 (4). Pp. 151-157. URL: <https://doi.org/10.1515/reveh-2012-0024> (дата звернення: 12.08.2023).

158. Children's Rights and the Environment. URL: <https://www.unep.org/resources/other-evaluation-reportsdocuments/childrens-rights-and-environment> (дата звернення: 25.03.2023).

159. Principles and Policy Guidance on Children's Rights to a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment in the ASEAN Region. URL: <https://www.unep.org/resources/publication/principles-and-policy-guidance-childrens-rights-safe-clean-healthy-and> (дата звернення: 01.04.2023).

160. Children's vulnerability to climate change and disaster impacts in East Asia and the Pacific. URL: <https://reliefweb.int/report/world/children%E2%80%99s-vulnerability-climate-change-and-disaster-impacts-east-asia-and-pacific> (дата звернення: 11.08.2023).

161. Children's environmental health. URL: https://www.who.int/health-topics/children-environmental-health#tab=tab_2 (дата звернення: 01.06.2023).

162. STEP UP! A Joint Commitment by Heads of United Nations Entities to Promote the Right of Children, Youth and Future Generations to a Healthy Environment and their Meaningful Participation in Decision-making at all Levels, in Relation to Climate Action and Climate Justice. URL: <https://wedocs.unep.org/20.500.11822/41648> (дата звернення: 03.04.2023).

163. Herring J. Vulnerability and Children's Rights. *International Journal for the Semiotics of Law*. 2023. Vol. 36. Pp. 1509-1527. URL: <https://doi.org/10.1007/s11196-022-09951-0> (дата звернення: 04.04.2023).

164. Violence Against Women Prevalence Estimates, 2018. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240022256> (дата звернення: 11.06.2023).

165. UN Women: FAQs: Types of violence against women and girls. URL: <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence> (дата звернення: 11.06.2023).

166. International Union for Conservation of Nature: Gender-based violence and the environment. URL: <https://www.iucn.org/resources/issues-brief/gender-based-violence-and-environment> (дата звернення: 11.06.2023).

167. Tackling violence against women and girls in the context of climate change. URL: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-03/Tackling-violence-against-women-and-girls-in-the-context-of-climate-change-en.pdf> (дата звернення: 10.08.2023).

168. Nepal earthquake is increasing child marriages. URL: <https://www.globalcitizen.org/de/content/what-you-need-to-know-about-child-marriages-post-e/> (дата звернення: 02.08.2023).

169. Risks to women and girls soar in hurricane-slammed Haiti. URL: <https://www.unfpa.org/news/risks-women-and-girls-soar-hurricane-slammed-haiti> (дата звернення: 02.08.2023).

170. Horn of Africa: A Call for Action, February 2017. URL: <https://reliefweb.int/report/ethiopia/horn-africa-call-action-february-2017-enar> (дата звернення: 11.06.2023).

171. Climate Change and Gender-Based Violence: What are the Links? URL: <https://gbvaor.net/sites/default/files/2021-03/gbv-aor-helpdesk-climate-change-gbv-19032021.pdf> (дата звернення: 11.06.2023).

172. Castañeda Carney I., Sabater. L., Owren C., Boyer A. E. Gender-based violence and environment linkages: The violence of inequality / Wen J. (Ed.). Gland, Switzerland : IUCN, 2020. 272 p. URL: <https://doi.org/10.2305/IUCN.CH.2020.03.en> (дата звернення: 11.06.2023).

173. Report of the Special Rapporteur on violence against women and girls, its causes and consequences, Reem Alsalem – Violence against women and girls in the context of the climate crisis, including environmental degradation and related disaster risk mitigation and response A/77/136. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4019032?ln=en> (дата звернення: 11.06.2023).

174. Ginigea K., Amaratungab D., Haigh R. Tackling Women's Vulnerabilities through Integrating a Gender Perspective into Disaster Risk Reduction in the Built Environment. *Procedia Economics and Finance*. 2014. Vol. 18. Pp. 327-335. URL: [http://dx.doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00947-2](http://dx.doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00947-2) (дата звернення: 12.06.2023).

175. Women may be more vulnerable to climate change but data absent. URL: <https://www.preventionweb.net/news/women-may-be-more-vulnerable-climate-change-data-absent> (дата звернення: 02.08.2023).

176. Ling X., Yanhong L. The Coordination of Environmental Protection and Female Discrimination Based on the Concept of Affirmative Action. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023. Vol. 20. No. 4: 3419. Pp. 1-10. URL: <https://doi.org/10.3390/ijerph20043419> (дата звернення: 20.04.2023).

177. Yadav S. S., Lal R. Vulnerability of women to climate change in arid and semi-arid regions: the case of India and South Asia. *Journal of Arid Environments*. 2018. Vol. 149. Pp. 4-17. URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jaridenv.2017.08.001> (дата звернення: 21.04.2023).

178. Climate vulnerabilities in refugee camps: Impacts and policy solutions. URL: <https://www.merit.unu.edu/units/ci4sd/climate-vulnerabilities-in-refugee-camps-impacts-and-policy-solutions/> (дата звернення: 24.06.2023).

179. Environmentally Displaced People. URL: <https://www.rsc.ox.ac.uk/policy/environmentally-displaced-people> (дата звернення: 21.06.2023).

180. El-Hinnawi E. Environmental Refugees. Nairobi: UNEP, 1985. 41 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/121267> (дата звернення: 22.07.2023).

181. The concept of "climate refugee". Towards a possible definition. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698753/EPRS_BRI\(2021\)698753_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698753/EPRS_BRI(2021)698753_EN.pdf) (дата звернення: 24.07.2023).

182. Convention relating to the Status of Refugees. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-relating-status-refugees> (дата звернення: 22.06.2023).

183. Scissa C. Recognition and Protection of Environmental Migrants in International Law: A Long-lasting Swing between Urgency and Postponement. *Dignity in Movement: Borders, Bodies and Rights*. 2021. Pp. 41-53. URL: <https://www.e-ir.info/2021/06/24/recognition-and-protection-of-environmental-migrants-in-international-law/> (дата звернення: 24.07.2023).

184. Handbook on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status under the 1951 Convention and the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. Geneva: UNHRC, 2019. 278 p. URL: <https://www.unhcr.org/media/handbook-procedures-and-criteria-determining-refugee-status-under-1951-convention-and-1967> (дата звернення: 25.07.2023).

185. Cournil. C. The protection of "environmental refugees" in international law. *Migration and climate change*. UNESCO Publishing Cambridge, 2011. Pp. 355-383.

186. Indigenous peoples and environment. URL: <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/mandated-areas1/environment.html> (дата звернення: 14.05.2023).

187. Самойленко Є. Поняття «корінний народ» та питання визнання статусу корінних народів у міжнародному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 209-212. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/48.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).
188. Definition of indigenous peoples. URL: <https://www.arcticcentre.org/EN/arcticregion/Arctic-Indigenous-Peoples/Definitions> (дата звернення: 28.05.2023).
189. European Investment Bank Environmental and Social Standards. URL: https://www.eib.org/attachments/publications/eib_environmental_and_social_standards_en.pdf (дата звернення: 03.08.2023).
190. UNHCHR Leaflet No 10: Indigenous Peoples and the Environment. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/GuideIPleaflet10en.pdf> (дата звернення: 27.06.2023).
191. Ford J. D. et al. The Resilience of Indigenous Peoples to Environmental Change. *One Earth*. 2020. Vol. 2. Issue 6. Pp. 532-543. URL: <http://dx.doi.org/10.1016/j.oneear.2020.05.014> (дата звернення: 28.06.2023).
192. Who are indigenous peoples? URL: https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/5session_factsheet1.pdf (дата звернення: 25.06.2023).
193. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (Resolution A/61/295 adopted by the General Assembly on 13 September 2007). URL: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (дата звернення: 11.08.2023).
194. Watters L. Indigenous Peoples and the Environment: Convergence from a Nordic Perspective. *UCLA Journal of Environmental Law and Policy*. 2002. 20 (2). Pp. 237-304. URL: <https://doi.org/10.5070/L5202019389> (дата звернення: 12.08.2023).
195. Climate Change and the Health of Indigenous Populations. URL: <https://www.epa.gov/climateimpacts/climate-change-and-health-indigenous-populations> (дата звернення: 03.08.2023).

196. Kaime T. Children's Rights and the Environment. *International Human Rights of Children* / U. Kilkelly, T. Liefaard (Eds.). Singapore : Springer, 2018. Pp. 1-23. URL: http://dx.doi.org/10.1007/978-981-10-3182-3_20-1 (дата звернення: 03.04.2023).

197. UN Declaration on the Rights of the Child (1959). URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38e3.html> (дата звернення: 04.04.2023).

198. The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm> (дата звернення: 04.04.2023).

199. The Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 04.04.2023).

200. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities> (дата звернення: 04.04.2023).

201. Ippolito F. The best interests of the child: Another string to the environmental and climate protection bow? *Questions of international law. Zoom-out*. 2022. No. 89. Pp. 7-27. URL: http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2022/03/02_BIC_IPPOLITO_FIN.pdf (дата звернення: 06.05.2023).

202. Case of Neulinger and Shuruk v. Switzerland (Application no. 41615/07): Judgment of the European Court of Human Rights, 06.07.2010. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/FRE#{%22itemid%22:\[%22001-99817%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/FRE#{%22itemid%22:[%22001-99817%22]}) (дата звернення: 20.05.2023).

203. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27 (дата звернення: 08.12.2023).

204. UN Committee on the Rights of the Child General comment No. 7 (2005): Implementing Child Rights in Early Childhood CRC/C/GC/7/Rev.1. URL: <https://www.refworld.org/docid/51ef9e134.html> (дата звернення: 29.03.2023).

205. UN Committee on the Rights of the Child General comment No. 16 (2013) on State obligations regarding the impact of the business sector on children's rights

CRC/C/GC/16. URL: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/crc.c.gc.16.pdf> (дата звернення: 25.03.2023).

206. UN Committee on the Rights of the Child General comment no. 15 (2013) on the right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health (art. 24) CRC/C/GC/15. URL: <https://www.refworld.org/docid/51ef9e134.html> (дата звернення: 26.03.2023).

207. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 08.04.2023).

208. Arkadas-Thibert A., Lansdown G. Article 27: The Right to a Standard of Living Adequate for Physical, Mental, Spiritual, Moral, and Social Development. *Monitoring State Compliance with the UN Convention on the Rights of the Child / Z. Vaghri et al. (Eds.). Cham : Springer, 2022. Pp. 227-235. URL: http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-84647-3_24 (дата звернення: 04.04.2023).*

209. UN Committee on the Rights of the Child General comment No. 17 (2013) on the right of the child to rest, leisure, play, recreational activities, cultural life and the arts (art. 31) CRC/C/GC/17. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/778539> (дата звернення: 29.03.2023).

210. Lansdown G. Article 31: The Rights to Rest, Play, Recreation, and Cultural and Artistic Activities. *Monitoring State Compliance with the UN Convention on the Rights of the Child / Z. Vaghri et al. (Eds.). Cham : Springer, 2022. Pp. 281-290. URL: http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-84647-3_29 (дата звернення: 04.04.2023).*

211. General comment No. 26 (2023) on children's rights and the environment with a special focus on climate change. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/draft-general-comment-no-26-childrens-rights-and> (дата звернення: 08.10.2023).

212. Draft General Comment No. 26 of the UN Committee on the Rights of the Child on Children's Rights, the Environment and Climate Change: Submission of comments by Dr Christine A.E. Bakker. URL:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/crc/gcomments/gc26/2023/cs/GC26-CS-christine-bakker-2023-02-15.docx> (дата звернення: 09.10.2023).

213. Concluding observations on the combined 5th and 6th periodic reports of Albania : Committee on the Rights of the Child CRC/C/ALB/CO/5-6. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4025844?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 07.12.2023).

214. Concluding observations on the combined 5th and 6th periodic reports of Togo : Committee on the Rights of the Child CRC/C/TGO/CO/5-6. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4024677?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 07.12.2023).

215. Concluding observations on the 6th periodic report of the Dominican Republic : Committee on the Rights of the Child CRC/C/DOM/CO/6. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4025854?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 08.12.2023).

216. UN Child Rights Committee rules that countries bear cross-border responsibility for harmful impact of climate change. URL: [https://www.ohchr.org/en/press-releases/2021/10/un-child-rights-committee-rules-countries-bear-cross-border-responsibility#:~:text=GENEVA%20\(11%20October%202021\)%20%2D,within%20and%20outside%20its%20territory](https://www.ohchr.org/en/press-releases/2021/10/un-child-rights-committee-rules-countries-bear-cross-border-responsibility#:~:text=GENEVA%20(11%20October%202021)%20%2D,within%20and%20outside%20its%20territory) (дата звернення: 10.12.2023).

217. Decision adopted by the Committee under the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a Communications Procedure, concerning communication No. 104/2019. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3995712?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 09.12.2023).

218. Open Letter from the United Nations High Commissioner on Climate Change. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2021-12/Open_letter_on_climate_change.pdf (дата звернення: 10.12.2023).

219. Resolution adopted by the Human Rights Council 32/33. Human rights and climate change. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/845965?ln=en> (дата звернення: 23.03.2023).

220. Resolution adopted by the Human Rights Council 35/20. Human rights and climate change. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1302355> (дата звернення: 02.04.2023).

221. Report of the Secretary-General Human rights of migrants A/HRC/45/30. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/45/30 (дата звернення: 23.03.2023).

222. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment: Visit to Fiji A/HRC/43/53/Add.1. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/43/53/Add.1 (дата звернення: 10.12.2023).

223. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment: Visit to Slovenia A/HRC/52/33/Add.2. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g22/616/76/pdf/g2261676.pdf?token=jCbB7ERtrw3aOynMeG&fe=true> (дата звернення: 10.12.2023).

224. Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment A/HRC/37/58. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/017/29/PDF/G1801729.pdf?OpenElement> (дата звернення: 23.03.2023).

225. Сироїд Т. Л. Міжнародно-правовий механізм забезпечення права на здоров'я дітей в умовах екологічних викликів // Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля : моногр. / авт. кол.; за заг. ред. М. О. Медведєвої. Київ : Видавничий дім «Вініченко», 2023. С. 55-86. <https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/monografiya1608.pdf> (дата звернення: 07.04.2024).

226. Resources – CERI. URL: <https://ceri-coalition.org/resources/> (дата звернення: 07.12.2023).

227. Healthy Environments for Healthy Children: Global Programme Framework. URL: <https://www.unicef.org/media/91631/file/Healthy-Environments-for-Healthy-Children-Global-Programme-Framework-Summary.pdf> (дата звернення: 28.03.2023).

228. The Climate Crisis is a Child Rights Crisis: Introducing the Children's Climate Risk Index. URL: <https://www.unicef.org/reports/climate-crisis-child-rights-crisis> (дата звернення: 22.05.2023).

229. Children's Rights under the European Social Charter. URL: <https://rm.coe.int/1680474a4b> (дата звернення: 11.04.2023).

230. Parliamentary Assembly Resolution 2286 (2019) Air pollution: a challenge for public health in Europe. URL: <https://pace.coe.int/pdf/158ba51325e0b2297ceb0d776038c1e3b8ed44ab46ce5e65a18c1b3db8f52b5f/res.%202286.pdf> (дата звернення: 06.04.2023).

231. Parliamentary Assembly Resolution 2415 (2022) Inaction on climate change – A violation of children's rights. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29688/html> (дата звернення: 06.04.2023).

232. Council of Europe Strategy for the Rights Of The Child (2022-2027). Children's Rights in Action: from continuous implementation to joint innovation. URL: <https://rm.coe.int/council-of-europe-strategy-for-the-rights-of-the-child-2022-2027-child/1680a5ef27> (дата звернення: 04.04.2023).

233. Case of L.C.B. v. the United Kingdom (14/1997/798/1001): Judgment of the European Court of Human Rights, 09.06.1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-58176&filename=001-58176.pdf> (дата звернення: 23.05.2023).

234. Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Other States. URL: <https://youth4climatejustice.org/wp-content/uploads/2020/11/GLAN-ECtHR-Application.pdf> (дата звернення: 04.04.2023).

235. European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (дата звернення: 07.04.2023).

236. Children's climate change case at the European Court of Human Rights: what's at stake? URL: <https://theconversation.com/childrens-climate-change-case-at-the-european-court-of-human-rights-whats-at-stake-151417> (дата звернення: 07.04.2023).

237. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012E/TXT> (дата звернення: 24.05.2023).

238. Directive 2008/50/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on ambient air quality and cleaner air for Europe. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2008/50/2015-09-18> (дата звернення: 11.04.2023).

239. European Parliament resolution of 26 November 2019 on children's rights on the occasion of the 30th anniversary of the UN Convention on the Rights of the Child (2019/2876(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0066_EN.html#def_1_6 (дата звернення: 25.05.2023).

240. European Parliament resolution of 11 March 2021 on children's rights in view of the EU Strategy on the rights of the child (2021/2523(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0090_EN.html (дата звернення: 25.05.2023).

241. EU Strategy on the Rights of The Child. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2021-09/ds0821040enn_002.pdf (дата звернення: 26.05.2023).

242. Council conclusions on the EU strategy on the rights of the child. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10024-2022-INIT/en/pdf> (дата звернення: 26.05.2023).

243. American Convention on Human Rights "Pact Of San Jose, Costa Rica" (B-32). URL: http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights_sign.htm (дата звернення: 17.01.2023).

244. Rapporteurship on the Rights of the Child. URL: <https://www.oas.org/en/IACHR/jsform/?File=/en/IACHR/r/DN/default.asp> (дата звернення: 31.05.2023).

245. Inter-American Commission on Human Rights: Resolution to Lift Precautionary Measures 40/2022. URL: https://www.oas.org/en/iachr/decisions/mc/2022/res_40-22_mc_349-20_co_en.pdf (дата звернення: 16.04.2023).

246. ACHR Report No. 76/09, Petition 1473-06, Admissibility, Community of La Oroya, Peru, August 5, 2009. URL: <http://www.cidh.oas.org/annualrep/2009eng/peru1473.06eng.htm> (дата звернення: 16.04.2023).

247. Case of the Xákmok Kásek Indigenous Community v. Paraguay: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 24 August 2010. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_214_ing.pdf (дата звернення: 24.05.2023).

248. African Charter on the Rights and Welfare of the Child. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-0014_-_african_charter_on_the_rights_and_welfare_of_the_child_e.pdf (дата звернення: 24.05.2023).

249. Boshoff E. Protecting the African child in a changing climate: are our existing safeguards adequate? *African Human Rights Yearbook*. 2017. No. 1. Pp. 23-40. URL: <https://doi.org/10.29053/2523-1367/2017/v1n1a2> (дата звернення: 24.05.2023).

250. The African Committee Of Experts On The Rights And Welfare Of The Child. URL: <https://www.acerwc.africa/en/page/african-committee-experts-rights-and-welfare-child> (дата звернення: 23.05.2023).

251. The Centre for Human Rights (University of Pretoria) and La Rencontre Africaine pour la Defense des Droits de l'Homme (Senegal) v. Government of Senegal: ACERWC Decision No 003/Com/001/2012. URL: <https://www.acerwc.africa/sites/default/files/2022-10/Decision-on-Talibes-case.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).

252. Concluding Observations and Recommendations of the African Committee of Experts on the Rights and Welfare of the child to the Government of Lesotho on Its Initial Report on the Implementation of the African Charter on the Rights and Welfare of the Child. URL: https://www.acerwc.africa/sites/default/files/2022-06/Concluding_Observation_Lesotho.pdf (дата звернення: 10.12.2023).

253. Africa's Agenda for Children 2040. URL: https://au.int/sites/default/files/newsevents/agendas/africas_agenda_for_children-english.pdf (дата звернення: 23.05.2023).

254. Resolution № 18/2022 of the ACERWC Working Group on Children's Rights and Climate Change to Integrate a Child Rights-Based Approach into Climate Change Action. URL: https://www.acerwc.africa/sites/default/files/2022-10/Resolution-No-182022-on-Integrating-a-Child-Rights-Based-Approach-to-Climate-Change-Responses_0.pdf (дата звернення: 31.05.2023).

255. Beijing Declaration and Platform for Action. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/w%20E.pdf> (дата звернення: 13.04.2023).

256. Mapping Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment. Individual Report on the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Environment/Mappingreport/4.CEDAW-25-Feb.doc> (дата звернення: 14.04.2023).

257. Chinkin C., Yoshida K. Women's Human Rights and Climate Change: State Obligations and Standards. *LSE Law – Policy Briefing Paper*. 2020. No. 43. URL: <https://ssrn.com/abstract=3653520> (дата звернення: 02.06.2023).

258. Committee on the Elimination of Discrimination against Women General recommendation No. 35 (2017) on gender-based violence against women, updating general recommendation No. 19. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1305057?ln=en> (дата звернення: 11.04.2023).

259. Committee on the Elimination of Discrimination against Women General Recommendation No. 37 (2018) on Gender-related dimensions of disaster risk reduction

in the context of climate change (CEDAW/C/GC/37). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1626306> (дата звернення: 10.04.2023).

260. Committee on the Elimination of Discrimination against Women General recommendation No. 27 (2010) on older women and protection of their human rights. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/711348/?ln=en> (дата звернення: 14.04.2023).

261. Committee on the Elimination of Discrimination against Women General recommendation No. 34 (2016) on the rights of rural women. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/835897?ln=en> (дата звернення: 03.06.2023).

262. Committee on the Elimination of Discrimination against Women General recommendation No. 39 (2022) on the rights of Indigenous women and girls CEDAW/C/GC/39. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-recommendation-no39-2022-rights-indigeneous> (дата звернення: 14.04.2023).

263. Women's rights in environmental law, from 1972 to today. URL: <https://chinadialogue.net/en/climate/womens-rights-in-environmental-law-from-1972-to-today/> (дата звернення: 08.04.2023).

264. Concluding observations on the 9th periodic report of China : Committee on the Elimination of Discrimination against Women CEDAW/C/CHN/CO/9. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4013939?v=pdf> (дата звернення: 11.12.2023).

265. Concluding observations on the 9th periodic report of the Bolivarian Republic of Venezuela : Committee on the Elimination of Discrimination against Women CEDAW/C/VEN/9. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4013945?v=pdf> (дата звернення: 11.12.2023).

266. Concluding observations on the 10th periodic report of Norway : Committee on the Elimination of Discrimination against Women CEDAW/C/NOR/10. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4007525?v=pdf> (дата звернення: 11.12.2023).

267. Concluding observations on the ninth periodic report of Honduras: Committee on the Elimination of Discrimination against Women CEDAW/C/HND/CO/9. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding->

observations/cedawchndco9-concluding-observations-ninth-periodic-report (дата звернення: 11.12.2023).

268. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment: Human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/73/188 (дата звернення: 09.04.2023).

269. Women, Girls and the Right to a Healthy Environment: Good practices. Annex to A/HRC/52/33. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/environment/srenvironment/reports-annex/Annex1-to-A-HRC52-33.pdf> (дата звернення: 10.04.2023).

270. Climate change and the environment. URL: <https://www.unwomen.org/en/how-we-work/intergovernmental-support/climate-change-and-the-environment> (дата звернення: 12.12.2023).

271. Gender, climate and security: Sustaining inclusive peace on the frontlines of climate change: Report summary. URL: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-climate-and-security-Summary-en.pdf> (дата звернення: 13.12.2023).

272. Human rights, the environment, and gender equality: Key messages. URL: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-06/Policy-paper-Human-rights-environment-gender-equality-en.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).

273. Feminist climate justice: A framework for action. URL: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2023/11/feminist-climate-justice-a-framework-for-action> (дата звернення: 12.12.2023).

274. CSW66 (2022) – Commission on the Status of Women. URL: <https://www.unwomen.org/en/csw/csw66-2022> (дата звернення: 12.12.2023).

275. Achieving gender equality and the empowerment of all women and girls in the context of climate change, environmental and disaster risk reduction policies and

programmes: agreed conclusions E/CN.6/2022/L.7. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3970226?v=pdf> (дата звернення: 12.12.2023).

276. Recommendation CM/Rec(2022)17 of the Committee of Ministers to member States: Protecting the rights of migrant, refugee and asylum-seeking women and girls. URL: <https://edoc.coe.int/en/international-law/11094-protecting-the-rights-of-migrant-refugee-and-asylumseeking-women-and-girls-recommendation-cmrec202217.html> (дата звернення: 19.04.2023).

277. Council of Europe Gender Equality Strategy 2018-2023. URL: <https://rm.coe.int/ge-strategy-2018-2023/1680791246> (дата звернення: 04.06.2023).

278. Сироїд Т., Легенька М., Дунебабіна О. Міжнародно-правова основа у сфері забезпечення гендерної рівності. *Гендерна рівність в освіті та через неї: навчальний посібник* / за ред. К. Б. Левченко, О. С. Мурадян. Харків, 2024. С. 78-140. URL: <https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/tsili-staloho-rozvytku/gender/book.pdf> (дата звернення: 01.05.2024).

279. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland (relinquishment) – 53600/20. URL: <http://surl.li/lzort> (дата звернення: 09.06.2023).

280. First climate case heard at the European Court of Human Rights. URL: <https://www.greenpeace.org/international/press-release/58956/first-climate-case-heard-at-the-european-court-of-human-rights/> (дата звернення: 10.06.2023).

281. Allwood G. Mainstreaming Gender and Climate Change to Achieve a Just Transition to a Climate-Neutral Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies*. 2020. Vol. 58. Pp. 173-186. URL: <http://dx.doi.org/10.1111/jcms.13082> (дата звернення: 09.06.2023).

282. Communication from the Commission: The European Green Deal COM(2019) 640 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52019DC0640> (дата звернення: 05.06.2023).

283. Equality Strategy 2020-2025 COM(2020) 152 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0152> (дата звернення: 06.06.2023).

284. Joint Communication to the European Parliament and the Council: EU Gender Action Plan (GAP) III – An Ambitious Agenda for Gender Equality and Women's Empowerment in EU External Action JOIN/2020/17 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020JC0017&from=EN> (дата звернення: 12.04.2023).

285. Decision (EU) 2022/591 of the European Parliament and of the Council of 6 April 2022 on a General Union Environment Action Programme to 2030. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022D0591> (дата звернення: 11.04.2023).

286. Council conclusions on Climate change and development. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/gena/111283.pdf (дата звернення: 15.04.2023).

287. Gender equality and the environment: enhanced decision-making, qualifications and competitiveness in the field of climate change mitigation policy in the EU – Council Conclusions. URL: <https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/Council%20conclusions%20on%20gender%20equality%20and%20climate%20change.pdf> (дата звернення: 08.07.2023).

288. European Parliament resolution of 20 April 2012 on women and climate change (2011/2197(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2012-0145_EN.html (дата звернення: 15.04.2023).

289. European Parliament resolution of 11 September 2012 on the role of women in the green economy (2012/2035(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2012-0321_EN.html?redirect (дата звернення: 16.04.2023).

290. European Parliament resolution of 9 June 2015 on the EU Strategy for equality between women and men post 2015 (2014/2152(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0218_EN.pdf?redirect (дата звернення: 16.04.2023).

291. European Parliament resolution of 16 January 2018 on women, gender equality and climate justice (2017/2086(INI)). URL:

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0005_EN.html (дата звернення: 07.07.2023).

292. Allwood G. Gender mainstreaming and EU climate change policy. *European Integration online Papers*. 2014. Special issue 1. Vol. 18. Article 6. Pp. 1-26. URL: <http://dx.doi.org/10.1695/2014006> (дата звернення: 09.07.2023).

293. Ayeni V. O. Introduction and preliminary overview of findings. *The impact of the African Charter and the Maputo Protocol in selected African states* / V. O. Ayeni (ed.). Pretoria : Pretoria University Law Press (PULP), 2016. 331 p.

294. Solemn Declaration on Gender Equality in Africa. URL: https://au.int/sites/default/files/documents/38956-doc-assembly_au_decl_12_iii_e.pdf (дата звернення: 13.04.2023).

295. African Union Gender Policy. URL: <https://www.lse.ac.uk/women-peace-security/assets/documents/NAPS-Website/6.Policy/2009-African-Union-Gender-Policy-AU-2009.pdf> (дата звернення: 04.07.2023).

296. AU Strategy for Gender Equality & Women's Empowerment 2018-2028. URL: https://au.int/sites/default/files/documents/36195-doc-au_strategy_for_gender_equality_womens_empowerment_2018-2028_report.pdf (дата звернення: 04.07.2023).

297. State Reporting Guidelines and Principles on Articles 21 And 24 of the African Charter relating to Extractive Industries, Human Rights and the Environment. URL: <https://achpr.au.int/en/node/845> (дата звернення: 06.07.2023).

298. Boshoff E. Women's Environmental Human Rights in Africa with Reflections on Key Provisions of the Maputo Protocol. *Human Rights and the Environment under African Union Law* / M. Addaney, A. Oluborode Jegede (Eds). Cham : Palgrave Macmillan, 2020. Pp. 107-136. URL: http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-46523-0_5 (дата звернення: 05.07.2023).

299. Special Rapporteur on Rights of Women in Africa – 71OS. URL: <https://achpr.au.int/en/intersession-activity-reports/special-rapporteur-rights-women-africa> (дата звернення: 15.12.2023).

300. Special Rapporteur on the Rights of Women in Africa (SRRWA) – 75OS. URL: <https://africanlii.org/akn/aa-au/statement/report/achpr/2023-05-06/special-rapporteur-on-the-rights-of-women-in-africa-srrwa-75os/eng@2023-05-06/source.pdf> (дата звернення: 15.12.2023).

301. Declaration on Security in the Americas CES/DEC. 1/03 rev.1. URL: http://www.oas.org/dsd/FIDA/documents/declaration_security.htm (дата звернення: 06.07.2023).

302. Strategic Plan 2022-2026 of the Inter-American Commission of Women. URL: https://www.oas.org/en/cim/docs/plan_estrategico_ENG_22-26.pdf (дата звернення: 06.07.2023).

303. Summits of the Americas – Follow-up and Implementation: Mandates. URL: <http://www.summit-americas.org/sisca/env.html> (дата звернення: 07.07.2023).

304. Climate refugees – the world's forgotten victims. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2021/06/climate-refugees-the-world-s-forgotten-victims/> (дата звернення: 16.06.2023).

305. Prieur M. Draft Convention on the International Status of Environmentally-Displaced Persons. *The Urban Lawyer*. 2010. Vol. 42/43. No. 4/1. Pp. 247-257.

306. Draft convention on the international status of environmentally-displaced persons of 2013. URL: <https://cidce.org/wp-content/uploads/2016/08/Draft-Convention-on-the-International-Status-on-environmentally-displaced-persons-third-version.pdf> (дата звернення: 27.06.2023).

307. W. Kälin. From the Nansen Principles to the Nansen Initiative. *Forced Migration Review*. 2012. Vol. 1, Issue 41. Pp. 48-49. URL: <https://www.fmreview.org/preventing/kalin> (дата звернення: 22.06.2023).

308. UNFCCC: Decision 3/CP.18. Approaches to address loss and damage associated with climate change impacts in developing countries that are particularly vulnerable to the adverse effects of climate change to enhance adaptive capacity. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2012/cop18/eng/08a01.pdf> (дата звернення: 23.06.2023).

309. UNFCCC: Decision 1/CP.21. Adoption of the Paris Agreement. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/10a01.pdf#page=2> (дата звернення: 25.06.2023).

310. Guiding Principles on Internal Displacement. URL: https://www.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/1_99808-training-OCHA-guiding-principles-Eng2.pdf (дата звернення: 23.07.2023).

311. Twenty-five years of the Guiding Principles on Internal Displacement. URL: <https://reliefweb.int/report/world/twenty-five-years-guiding-principles-internal-displacement> (дата звернення: 23.06.2023).

312. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration (Resolution A/RES/73/195 adopted by the General Assembly on 19 December 2018). URL: https://digitallibrary.un.org/record/1660537/files/A_RES_73_195-AR.pdf?ln=ru (дата звернення: 14.08.2023).

313. Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General A/HRC/37/CRP.4. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1480422> (дата звернення: 16.06.2023).

314. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights in the context of climate change, Ian Fry A/HRC/53/34. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G23/073/25/PDF/G2307325.pdf?OpenElement> (дата звернення: 25.06.2023).

315. Report of the Special Rapporteur on the human rights of migrants A/77/189. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a77189-report-special-rapporteur-human-rights-migrants> (дата звернення: 30.07.2023).

316. Report of the Special Rapporteur on the human rights of internally displaced persons, Cecilia Jimenez-Damary A/75/207. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a75207-report-internal-displacement-context-slow-onset-adverse-effects> (дата звернення: 21.07.2023).

317. UNHCR. Legal Considerations Regarding Claims for International Protection Made in the context of the Adverse Effects of Climate Change and Disaster.

International Journal of Refugee Law. 2021. Vol. 33. Issue 1. Pp 151-165. URL: <https://doi.org/10.1093/ijrl/eeab026> (дата звернення: 22.07.2023).

318. Climate change and disaster displacement. URL: <https://www.unhcr.org/us/what-we-do/how-we-work/environment-disasters-and-climate-change/climate-change-and-disaster> (дата звернення: 31.07.2023).

319. Climate action brief February 2023. URL: <https://reporting.unhcr.org/climate-action-brief-february-2023> (дата звернення: 31.07.2023).

320. Migration, environment and climate change. URL: <https://www.iom.int/migration-environment-and-climate-change#:~:text=IOM's%20Mandate&text=Through%20its%20Migration%2C%20Environment%20and,environment%20and%20climate%20change%20dimension> (дата звернення: 31.07.2023).

321. International Organization for Migration (IOM). Institutional Strategy on Migration, Environment and Climate Change 2021-2030. Geneva : IOM, 2020. 56 p. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/IOM-Institutional-Strategy-MECCC_0.pdf (дата звернення: 29.07.2023).

322. IOM Outlook on Migration, Environment and Climate Change. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/mecc_outlook.pdf (дата звернення: 27.06.2023).

323. Human Rights Committee: Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 2728/2016 (CCPR/C/127/D/2728/2016). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3979204> (дата звернення: 25.07.2023).

324. Foster M., McAdam J. Analysis of "Imminence" in International Protection Claims: *Teitiota v New Zealand and Beyond*. *International & Comparative Law Quarterly*. 2022. № 71 (4). Pp. 975-982. URL: <https://ssrn.com/abstract=4220389> (дата звернення: 26.07.2023).

325. Nansen Initiative Agenda for the Protection of Cross-Border Displaced Persons in the Context of Disasters and Climate Change – Volume I. URL:

<https://disasterdisplacement.org/wp-content/uploads/2015/02/PROTECTION-AGENDA-VOLUME-1.pdf> (дата звернення: 25.06.2023).

326. Parliamentary Assembly Resolution 1655 (2009) Environmentally induced migration and displacement: a 21st-century challenge. URL: <https://pace.coe.int/en/files/17719/html> (дата звернення: 17.07.2023).

327. Inaction on climate change – a violation of children's rights: Reply to Recommendation 2219 (2022) of the Committee of Ministers CM/AS(2022)Rec2219-final. URL: <https://pace.coe.int/pdf/4f038c40165e494ef148e523f6c27077a106af5c7b2bc4ee0159646bb6820e81/doc.%2015590.pdf> (дата звернення: 09.07.2023).

328. Council of Europe Action Plan on Protecting Vulnerable Persons in the Context of Migration and Asylum in Europe (2021-2025) (2021). URL: <https://edoc.coe.int/en/refugees/10241-council-of-europe-action-plan-on-protecting-vulnerable-persons-in-the-context-of-migration-and-asylum-in-europe-2021-2025.html> (дата звернення: 09.07.2023).

329. Comment on Paposhvili v Belgium and the Temporal Scope of Risk Assessment. URL: <https://www.ejiltalk.org/comment-on-paposhvili-v-belgium-and-the-temporal-scope-of-risk-assessment/> (дата звернення: 18.07.2023).

330. From the U.N. Human Rights Committee to European Courts: Which protection for climate-induced displaced persons under European Law? URL: <https://eumigrationlawblog.eu/from-the-u-n-human-rights-committee-to-european-courts-which-protection-for-climate-induced-displaced-persons-under-european-law/> (дата звернення: 17.07.2023).

331. Cartagena Declaration on Refugees, Colloquium on the International Protection of Refugees in Central America, Mexico and Panama. URL: https://www.oas.org/dil/1984_cartagena_declaration_on_refugees.pdf (дата звернення: 20.07.2023).

332. The Brazil Declaration "A Framework for Cooperation and Regional Solidarity to Strengthen the International Protection of Refugees, Displaced and Stateless Persons in Latin America and the Caribbean". URL:

<https://www.acnur.org/fileadmin/Documentos/BDL/2014/9865.pdf> (дата звернення: 19.07.2023).

333. Inter-American Commission on Human Rights. Human rights of migrants, refugees, stateless persons, victims of human trafficking and internally displaced persons: Norms and standards of the InterAmerican Human Rights System OEA/Ser.L/V/II.Doc. 46/15. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/reports/pdfs/HumanMobility.pdf> (дата звернення: 23.06.2023).

334. Inter-American Commission on Human Rights. Due Process in Procedures for the Determination of Refugee Status and Statelessness and the Granting of Complementary Protection. URL: <https://www.oas.org/en/iachr/reports/pdfs/DueProcess-EN.pdf> (дата звернення: 09.07.2023).

335. Case of the Pacheco Tineo Family v. Plurinational State of Bolivia. Inter-American Court of Human Rights, Judgment of 25 November 2013. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_272_ing.pdf (дата звернення: 20.07.2023).

336. Climate Change: Life Democracy Freedom Justice Equality – A Report of the OAS General Secretariat. URL: <https://www.oas.org/fpdb/press/OAS-Report---Climate-Change---Life-Democracy-Freedom-Justice-Equality.pdf> (дата звернення: 19.07.2023).

337. OAU Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36400-treaty-36400-treaty-oau_convention_1963.pdf (дата звернення: 27.06.2023).

338. Ferris E., Bergmann J. Soft law, migration and climate change governance. *Journal of Human Rights and the Environment*. 2017. Vol. 8 (1). Pp. 6-29. URL: <http://dx.doi.org/10.4337/jhre.2017.01.01> (дата звернення: 28.06.2023).

339. Addaney M., Jegede A. O., Matinda M. Z. The protection of climate refugees under the African human rights system: proposing a value-driven approach? *African Human Rights Yearbook*. 2019. Vol. 3. Pp. 242-259. URL: <http://doi.org/10.29053/2523-1367/2019/v3a12> (дата звернення: 25.06.2023).

340. African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa (Kampala Convention). URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36846-treaty-kampala_convention.pdf (дата звернення: 22.06.2023).

341. Jegede A. O. Rights away from home: Climate-induced displacement of indigenous peoples and the extraterritorial application of the Kampala Convention. *African Human Rights Law Journal*. 2016. Vol. 16 (1). Pp. 58-82. URL: <http://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2016/v16n1a3> (дата звернення: 23.06.2023).

342. Rashad S. M. African Climate Refugees: Environmental Injustice and Recognition. *Open Journal of Political Science*. 2020. Vol. 10. No. 3. Pp. 546-567. URL: <https://doi.org/10.4236/ojps.2020.103033> (дата звернення: 22.06.2023).

343. Graham. L, Friederichs, N. Indigenous Peoples, Human Rights, and the Environment. *Yale Human Rights and Environment Dialogues Report*. 2011. No. 12-01. URL: <https://ssrn.com/abstract=1979745> (дата звернення: 16.08.2023). URL: <https://ssrn.com/abstract=1979745> (дата звернення: 23.06.2023).

344. Mapping Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment. Individual Report on the Rights of Indigenous Peoples. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Environment/Mappingreport/8.Indigenous-10-April-2014.docx> (дата звернення: 13.07.2023).

345. Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE,P55_LANG,P55_DOCUMENT,P55_NODE:REV,en,C169,/Document (дата звернення: 27.06.2023).

346. Convention on Biological Diversity of 1992. URL: <https://www.cbd.int/convention/text/> (дата звернення: 07.08.2023).

347. Principles, Guidelines and Other Tools Developed under the Convention. URL: <https://www.cbd.int/guidelines> (дата звернення: 07.08.2023).

348. The Nagoya Protocol on Access and Benefit-sharing. URL: <https://www.cbd.int/abs/doc/protocol/nagoya-protocol-en.pdf> (дата звернення: 11.07.2023).

349. Rights Of Indigenous Peoples Report Of The Third Committee A/77/460. URL: <https://social.desa.un.org/publications/rights-of-indigenous-peoples-report-of-the-third-committee-2022-report-a77460> (дата звернення: 15.07.2023).

350. FAO Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security. URL: <https://www.fao.org/3/i2801e/i2801e.pdf> (дата звернення: 12.07.2023).

351. Report of the Special Rapporteur on the Issue of Human Rights Obligations Relating to the Enjoyment of a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment A/HRC/37/59. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1474985?ln=en> (дата звернення: 31.01.2023).

352. Green Climate Fund Decision B.19/11: Indigenous Peoples Policy. URL: <https://www.greenclimate.fund/document/indigenous-peoples-policy> (дата звернення: 11.07.2023).

353. Draft principles on protection of the environment in relation to armed conflicts (2022). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_7_2022.pdf (дата звернення: 11.07.2023).

354. Chief Bernard Ominayak and Lubicon Lake Band v. Canada (CCPR/C/38/D/167/1984): Decision of the UN Human Rights Committee (HRC), 26 March 1990. URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/665/en-US> (дата звернення: 29.05.2023).

355. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О., Фомін П. В. Міжнародний інституційний механізм захисту прав корінних народів. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: «Право»*. 2022. Вип. С. 161-170. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-20> (дата звернення: 29.05.2023).

356. Sessions of the United Nations Permanent Forum on Indigenous Issues (UNPFII). URL: <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/unpfii-sessions-2/sessions.html> (дата звернення: 27.06.2023).

357. Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples A/HRC/36/46. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/330/97/PDF/G1733097.pdf?OpenElement> (дата звернення: 13.06.2023).

358. Grote R. On the Fringes of Europe: Europe's Largely Forgotten Indigenous Peoples. *American Indian Law Review*. 2006. Vol. 31. No. 2. Pp. 425-443. URL: <https://doi.org/10.2307/20070794> (дата звернення: 13.06.2023).

359. The Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities of 1 February 1995. URL: <https://rm.coe.int/16800c10cf> (дата звернення: 26.04.2023).

360. Gismondi G. Denial of Justice: The Latest Indigenous Land Disputes Before the European Court of Human Rights and the Need for an Expansive Interpretation of Protocol 1. *Yale Human Rights and Development Law Journal*. 2017. Vol. 18. Issue 1. Article 1. URL: <https://openyls.law.yale.edu/handle/20.500.13051/5786> (дата звернення: 15.06.2023).

361. Chitkara R. Indigenous Peoples Rights to Land in India and Europe. *Dimensions of Constitutional Democracy* / A. Roy, M. Becker (Eds.). Singapore : Springer, 2020. Pp. 183-206. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-15-3899-5_10 (дата звернення: 15.06.2023).

362. European Court of Human Rights (9278/81) – Commission (Plenary) Decision – G. and E. v. Norway. URL: https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_9278-81 (дата звернення: 14.07.2023).

363. Lundmark M. The European Court of Human Rights for the Protection of Arctic Indigenous Peoples' land rights. Faculty of Law, University of Akureyri, 2017. URL: https://skemman.is/bitstream/1946/29401/3/Mikael%20Lundmark_Polar%20Law_dec_2017.pdf (дата звернення: 14.07.2023).

364. Koivurova T. Jurisprudence of the European Court of Human Rights Regarding Indigenous Peoples: Retrospect and Prospects. *International Journal on Minority and Group Rights*. 2011. Vol. 18. Pp. 1-37. URL: <https://ssrn.com/abstract=2321163> (дата звернення: 14.07.2023).

365. Council Resolution of 30 November 1998: Indigenous peoples within the framework of the development cooperation of the Community and the Member States. URL: <https://cendoc.docip.org/collect/cendocdo/index/assoc/HASH0193.dir/Council%20Resolution%20Nov%201998.pdf> (дата звернення: 11.07.2023).

366. Heinämäki L. Chapter 10: Indigenous peoples' environmental human rights – from objects of protection towards stewardship: assessment of current international standards. *Research Handbook on the International Law of Indigenous Rights*. 2022. Pp. 169-201. URL: <https://doi.org/10.4337/9781788115797.00021> (дата звернення: 11.07.2023).

367. Lixinski L. Regional Indigenous Rights and the (Dis)Contents of Translation: A View from Latin America). *Research Handbook on the International Law of Indigenous Rights*. Edward Elgar, 2022. Pp. 12-26. URL: <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4253258> (дата звернення: 21.07.2023).

368. IACHR Resolution on Special Protection for Indigenous Populations. Action to Combat Racism and Racial Discrimination, OEA/Ser.L/V/II.29 Doc. 41 rev., 1973. URL: <https://www.oas.org/en/sla/docs/ag03787E01.pdf> (дата звернення: 21.07.2023).

369. Fourth Report on the Situation of Human Rights in Guatemala. Inter-American Commission of Human rights, OEA/Ser.L/V/II.83, 1993. URL: <http://www.cidh.org/countryrep/Guatemala93eng/chapter.3.htm> (дата звернення: 26.05.2023).

370. American Declaration on the Rights of Indigenous Peoples AG/RES.2888 (XLVI-O/16). URL: <https://www.oas.org/en/sare/documents/DecAmIND.pdf> (дата звернення: 24.05.2023).

371. IACHR: Rapporteurship on the Rights of Indigenous Peoples. Thematic Reports URL: <https://www.oas.org/en/IACHR/jsForm/?File=/en/IACHR/R/DP/InformesTematicos.asp> (дата звернення: 29.07.2023).

372. Case of the Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 31 August 2001. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_79_ing.pdf (дата звернення: 22.05.2023).

373. Case of the Yakye Axa Indigenous Community v. Paraguay: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 17 June 2005. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_125_ing.pdf (дата звернення: 22.07.2023).

374. Pasqualucci J. M. International Indigenous Land Rights: A Critique of the Jurisprudence of the Inter-American Court of Human Rights in Light of The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. *Wisconsin International Law Journal*. 2009. Vol. 27. Pp. 51-98. URL: <https://repository-dev.law.wisc.edu/s/uwlaw/item/29204> (дата звернення: 15.07.2023).

375. Case of the Saramaka People v. Suriname: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 28 November 2007. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_172_ing.pdf (дата звернення: 15.07.2023).

376. Case of the Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina: Judgment of the Inter-American Court of Human Rights, 06 February 2020. URL: https://corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_400_ing.pdf (дата звернення: 15.07.2023).

377. Indigenous Peoples in the African region. URL: https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/2013/Media/Fact%20Sheet_Africa_%20UNPFII-12.pdf (дата звернення: 28.05.2023).

378. Working Group on Indigenous Populations/Communities and Minorities in Africa. URL: <https://achpr.au.int/en/mechanisms/working-group-indigenous-populationscommunities-and-minorities-africa> (дата звернення: 24.04.2023).

379. The Report of the African Commission's Working Group of Experts on Indigenous Populations/ Communities. URL: https://www.iwgi.a.org/images/publications/African_Commission_book.pdf (дата звернення: 24.04.2023).

380. Resolution on the Rights of Indigenous Peoples' Communities in Africa ACHPR/Res.51(XXVIII)00. URL: <https://achpr.au.int/en/adopted-resolutions/51-resolution-rights-indigenous-peoples-communities-africa-achprre> (дата звернення: 24.04.2023).

381. Resolution on the Rights of Indigenous Women in Africa – ACHPR/Res.190(XLIX)11. URL: <https://achpr.au.int/en/adopted-resolutions/190-resolution-rights-indigenous-women-africa-achprres190xlix11> (дата звернення: 13.07.2023).

382. Resolution on the Protection of Indigenous Peoples' Rights in the Context of the World Heritage Convention and the Designation of Lake Bogoria as a World Heritage site – ACHPR/Res.197(L)2011. URL: <https://achpr.au.int/en/adopted-resolutions/197-resolution-protection-indigenous-peoples-rights-context> (дата звернення: 13.07.2023).

383. Resolution on Indigenous Populations /Communities in Africa – ACHPR/Res.334(EXT.OS/XIX)2016. URL: <https://achpr.au.int/index.php/en/adopted-resolutions/334-resolution-indigenous-populations-communities-africa-achprres334ext> (дата звернення: 13.07.2023).

384. Resolution on the Recognition and Protection of the Right of Participation, Governance and Use of Natural Resources by Indigenous and Local Populations in Africa – ACHPR/Res. 489 (LXIX)2021. URL: <https://achpr.au.int/en/adopted-resolutions/489-resolution-recognition-and-protection-right-participation-gove> (дата звернення: 11.07.2023).

385. Case of the Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v. Nigeria (155/96): Decision of the African Commission on Human and Peoples' rights, 27 May 2002. URL: <https://achpr.au.int/en/decisions-communications/social-and-economic-rights-action-center-serac-and-center-economic-15596> (дата звернення: 23.04.2023).

386. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О, 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_сору-1.pdf (дата звернення: 24.04.2023).

387. Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group International on behalf of Endorois Welfare Council v. Kenya (276/2003), African Commission on Human and Peoples' Rights, 4 February 2010. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/2010_africa_commission_ruling_0.pdf (дата звернення: 13.07.2023).

388. Working Group on Indigenous Populations/Communities and Minorities in Africa – 710S. URL: <https://achpr.au.int/en/intersession-activity-reports/working-group-indigenous-populationscommunities-and-minorities-africa> (дата звернення: 13.07.2023).

389. Пурій М. Р. Гегемонія США та її вплив на формування сучасного світового порядку. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. № 6. С. 14-24. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/848> (дата звернення: 21.08.2023).

390. MacNaughton G., McGill M. Economic and Social Rights in the United States: Implementation Without Ratification. *Northeastern University Law Journal*. 2012. Vol. 4. No. 2. Pp. 365-406. URL: <https://ssrn.com/abstract=2054736> (дата звернення: 14.07.2023).

391. The National Environmental Policy Act of 1969. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-10352/pdf/COMPS-10352.pdf> (дата звернення: 24.08.2023).

392. Explanation of Position on the Right to a Clean, Healthy, and Sustainable Environment Resolution. URL: <https://usun.usmission.gov/explanation-of-position-on-the-right-to-a-clean-healthy-and-sustainable-environment-resolution/> (дата звернення: 21.08.2023).

393. Fol S., Pflieger G. Environmental justice in the US: construction and uses of a flexible category. *Justice spatiale/Spatial justice*. 2010. Vol. 2. URL:

<https://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/12/JSSJ2-8en1.pdf> (дата звернення: 24.08.2023).

394. Environmental Justice. URL: <https://www.epa.gov/environmentaljustice#:~:text=Environmental%20justice%20is%20the%20fair,laws%2C%20regulations%2C%20and%20policies> (дата звернення: 24.08.2023).

395. Principles of Environmental Justice. URL: <https://www.ejnet.org/ej/principles.html> (дата звернення: 19.02.2024).

396. Executive Order 12898 of February 11, 1994: Federal Actions To Address Environmental Justice in Minority Populations and Low-Income Populations. URL: <https://www.archives.gov/files/federal-register/executive-orders/pdf/12898.pdf> (дата звернення: 23.08.2023).

397. Executive Order 14008 on Tackling the Climate Crisis at Home and Abroad. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2021/01/27/executive-order-on-tackling-the-climate-crisis-at-home-and-abroad/> (дата звернення: 20.08.2023).

398. U.S. Environmental Protection Agency Climate Adaptation Action Plan. URL: <https://www.epa.gov/system/files/documents/2021-09/epa-climate-adaptation-plan-pdf-version.pdf> (дата звернення: 20.02.2024).

399. Executive Order On Advancing Racial Equity and Support for Underserved Communities Through the Federal Government. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2021/01/20/executive-order-advancing-racial-equity-and-support-for-underserved-communities-through-the-federal-government/> (дата звернення: 11.02.2024).

400. E.O. 13985 Equity Action Plan: U.S. Environmental Protection Agency. URL: https://www.epa.gov/system/files/documents/2022-04/epa_equityactionplan_april2022_508.pdf (дата звернення: 11.02.2024).

401. Executive Order 14096: Revitalizing Our Nation's Commitment to Environmental Justice for All. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/DCPD-202300319/pdf/DCPD-202300319.pdf> (дата звернення: 20.08.2023).

402. FYs 2022-2026 Strategic Plan – U.S. Department of Justice. URL: <https://www.justice.gov/media/1229666/dl?inline> (дата звернення: 21.08.2023).

403. President 's Emergency Plan for Adaptation and Resilience (PREPARE Action Plan). URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/09/PREPARE-Action-Plan.pdf?McasTsid=20892&McasCtx=4> (дата звернення: 26.08.2023).

404. Progress Report on President Biden's Climate Finance Pledge. URL: <https://www.state.gov/progress-report-on-president-bidens-climate-finance-pledge/> (дата звернення: 09.02.2024).

405. Climate Adaptation: Strengthening the Resilience of Vulnerable Populations to the Impacts of Climate Change. URL: <https://www.usaid.gov/climate/adaptation> (дата звернення: 09.02.2024).

406. USAID Climate Strategy 2022-2030. URL: <https://www.usaid.gov/sites/default/files/2022-11/USAID-Climate-Strategy-2022-2030.pdf> (дата звернення: 26.08.2023).

407. Goldman L., Landrigan P. J. Public Policy on Children's Environmental Health in the United States. *Textbook of Children's Environmental Health* / P. J. Landrigan, R. A. Etzel (Eds.). New York : Oxford Academic, 2013. Pp. 491-497. URL: <https://doi.org/10.1093/med/9780199929573.003.0053> (дата звернення: 26.08.2023).

408. Public Law 104-170 – Food Quality Protection Act of 1996. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-104publ170/pdf/PLAW-104publ170.pdf> (дата звернення: 18.08.2023).

409. Executive Order 13045 of April 21, 1997: Protection of Children From Environmental Health Risks and Safety Risks. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/FR-1997-04-23/pdf/97-10695.pdf> (дата звернення: 18.08.2023).

410. The President's Task Force on Environmental Health Risks and Safety Risks to Children. URL: <https://ptfcehs.niehs.nih.gov/about> (дата звернення: 26.08.2023).

411. About the Office of Children's Health Protection (OCHP). URL: <https://www.epa.gov/aboutepa/about-office-childrens-health-protection-ochp> (дата звернення: 18.08.2023).

412. Frank R. Lautenberg Chemical Safety for the 21st Century Act. URL: <http://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title15/chapter53&edition=prelim> (дата звернення: 20.08.2023).

413. OSA: Policy on Evaluating Health Risks to Children. URL: https://www.epa.gov/sites/default/files/2014-05/documents/1995_childrens_health_policy_statement.pdf (дата звернення: 22.08.2023).

414. EPA's National Agenda to Protect Children's Health from Environmental Threats. URL: https://www.epa.gov/system/files/documents/2022-10/national_agenda_to_protect_childrens_health_from_environmental_threats_508%20%281%29.pdf (дата звернення: 18.08.2023).

415. United States Environmental Protection Agency 2021 Policy on Children's Health. URL: <https://www.epa.gov/system/files/documents/2021-10/2021-policy-on-childrens-health.pdf> (дата звернення: 18.08.2023).

416. National Strategy on Gender Equity and Equality. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/10/National-Strategy-on-Gender-Equity-and-Equality.pdf> (дата звернення: 20.08.2023).

417. United States Strategy to Prevent and Respond to Gender-Based Violence Globally 2022. URL: <https://www.state.gov/reports/united-states-strategy-to-prevent-and-respond-to-gender-based-violence-globally-2022/> (дата звернення: 20.08.2023).

418. United States Strategy on Global Women's Economic Security. URL: <https://www.state.gov/reports/united-states-strategy-on-global-womens-economic-security/> (дата звернення: 25.08.2023).

419. Public Law 115-68 – Women, Peace, and Security Act of 2017. URL: <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/senate-bill/1141/text>
<https://www.state.gov/reports/united-states-strategy-on-global-womens-economic-security/> (дата звернення: 26.08.2023).

420. United States Strategy on Women, Peace, and Security (2019). URL: https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2019/06/WPS_Strategy_10_October2019.pdf (дата звернення: 26.08.2023).

421. United States Strategy to Respond to the Effects of Climate Change on Women 2023. URL: <https://www.state.gov/reports/united-states-strategy-to-respond-to-the-effects-of-climate-change-on-women-2023/> (дата звернення: 27.08.2023).

422. Women and Climate Change Act of 2022 S.3774. URL: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-bill/3774#:~:text=The%20bill%20outlines%20the%20functions,and%20strategy%20for%20climate%20change> (дата звернення: 27.08.2023).

423. Public Law No. 101-649 – The Immigration Act of 1990. URL: <https://www.congress.gov/bill/101st-congress/senate-bill/358> (дата звернення: 18.08.2023).

424. 8 U.S. Code § 1254a – Temporary protected status. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/8/1254a> (дата звернення: 19.08.2023).

425. The 2021 White House Report on the Impact of Climate Change on Migration. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/10/Report-on-the-Impact-of-Climate-Change-on-Migration.pdf> (дата звернення: 19.08.2023).

426. A bill to establish a Global Climate Change Resilience Strategy, to authorize the admission of climate-displaced persons, and for other purposes S.1335. URL: https://www.markey.senate.gov/imo/media/doc/climate_displaced_pers_on_text.pdf (дата звернення: 19.08.2023).

427. Climate-Related Displacement: Potential Protections in U.S. Policy. URL: <https://reliefweb.int/report/world/climate-related-displacement-potential-protections-us-policy#:~:text=%E2%80%9CThe%20United%20States%20does%20have,direct%20or%20indirect%20impacts%20of> (дата звернення: 19.08.2023).

428. The Department of State's Bureau of Population, Refugees and Migration Announces New Approach to Address the Impacts of Climate Change on Migration and Displacement. URL: <https://www.state.gov/the-department-of-states-bureau-of->

population-refugees-and-migration-announces-new-approach-to-address-the-impacts-of-climate-change-on-migration-and-displacement/ (дата звернення: 19.08.2023).

429. The United States Refugee Admissions Program (USRAP) Consultation and Worldwide Processing Priorities. URL: <https://www.uscis.gov/humanitarian/refugees-and-asylum/usrap> (дата звернення: 19.08.2023).

430. Indian Entities Recognized by and Eligible to Receive Services From the United States Bureau of Indian Affairs. URL: <https://www.federalregister.gov/documents/2021/01/29/2021-01606/indian-entities-recognized-by-and-eligible-to-receive-services-from-the-united-states-bureau-of> (дата звернення: 27.08.2023).

431. Anderson R. T. Indigenous Rights to Water & Environmental Protection. *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*. 2018. Vol. 53. Pp. 337-379. URL: <https://digitalcommons.law.uw.edu/faculty-articles/499> (дата звернення: 28.08.2023).

432. EPA Policy for the Administration of Environmental Programs on Indian Reservations (EPA Indian Policy). URL: <https://www.epa.gov/sites/default/files/2015-04/documents/indian-policy-84.pdf> (дата звернення: 28.08.2023)

433. Federal Water Pollution Control Act (Clean Water Act). URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/usa142861.pdf> (дата звернення: 28.08.2023).

434. Tribal Assumption of Federal Laws – Treatment as a State (TAS). URL: <https://www.epa.gov/tribal/tribal-assumption-federal-laws-treatment-state-tas> (дата звернення: 29.08.2023).

435. Darian-Smith E. Environmental Law and Native American Law. *Annual Review of Law and Social Science*. 2010. Vol. 6. Pp. 359-386. URL: <https://dx.doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-102209-152820> (дата звернення: 29.08.2023).

436. Stern W. E. Environmental Regulation on Indian Lands: A Business Perspective. *Natural Resources & Environment*. 1993. Vol. 7. No. 4. Pp. 20-23, 55-56. URL: <https://www.jstor.org/stable/40923247> (дата звернення: 30.08.2023).

437. Pommersheim F. *Braid of Feathers: American Indian Law and Contemporary Tribal Life*. Berkeley : University of California Press, 1995. 267 p.

438. EPA Policy on Environmental Justice for Working with Federally Recognized Tribes and Indigenous Peoples. URL: <https://www.epa.gov/sites/default/files/2017-10/documents/ej-indigenous-policy.pdf> (дата звернення: 30.08.2023).

439. The Official Guidelines to the Federal Acknowledgement Regulations 25 CFR 83. URL: https://www.bia.gov/sites/default/files/dup/assets/as-ia/ofa/admindocs/25CFRPart54_1978_InitGuidelines.pdf (дата звернення: 29.08.2023).

440. Mitchell R. M. People of the Outside: The Environmental Impact of Federal Recognition of American Indian Nations. *Boston College Environmental Affairs Law Review*. 2015. Vol. 42. Issue 2. Pp. 507-540. URL: <https://dashboard.lira.bc.edu/downloads/e6465e6a-2325-42b8-9abf-d3e9e4edc470> (дата звернення: 30.08.2023).

441. Executive Order B-10-11. URL: <https://www.ca.gov/archive/gov39/2011/09/19/news17223/index.html> (дата звернення: 30.08.2023).

442. AB-52 Native Americans: California Environmental Quality Act. URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billNavClient.xhtml?bill_id=201320140AB52 (дата звернення: 31.08.2023).

443. The Charter for the Environment. URL: <https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-charter-for-the-environment> (дата звернення: 02.09.2023).

444. Children's Access to Environmental Justice. URL: <https://home.crin.org/a2j-reports-france> (дата звернення: 07.09.2023).

445. Marrani D. Reinforcing environmental rights: the French Charter for the Environment. *Revista Europea de Derechos Fundamentales*. 2015. Vol. 25. Pp. 383-400. URL: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/5264994.pdf> (дата звернення: 07.09.2023).

446. Constitution of 4 October 1958. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/constiution_anglais_oct2009.pdf (дата звернення: 07.09.2023).

447. Access to Justice for Children: France. URL: https://archive.crin.org/sites/default/files/france_access_to_justice.pdf (дата звернення: 02.09.2023).

448. Stratégie nationale sur les perturbateurs endocriniens. URL: <https://www.ecologie.gouv.fr/strategie-nationale-sur-perturbateurs-endocriniens#:~:text=La%20France%20est%20active%20et,une%20premi%C3%A8re%20au%20niveau%20mondial> (дата звернення: 07.09.2023).

449. Lutte contre l'exposition aux perturbateurs endocriniens. Propositions de résolution. Texte No.236 (2016-2017). URL: <https://www.senat.fr/leg/tas16-099.html> (дата звернення: 07.09.2023).

450. Loi no. 2014-1170 du 13 octobre 2014 d'avenir pour l'agriculture, l'alimentation et la forêt (1). URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/fra143035.pdf> (дата звернення: 08.09.2023).

451. Arrêté du 7 janvier 2022 fixant les règles de réparation forfaitaire des enfants exposés aux pesticides durant la période prénatale du fait de l'activité professionnelle de l'un de leurs parents mentionnés au c du 2° de l'article L. 491-1 du code de la sécurité sociale. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFT_EXT000044993676 (дата звернення: 08.09.2023).

452. Code de l'environnement. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074220/LEGISCTA000024912670/#LEGISCTA000024912670 (дата звернення: 11.09.2023).

453. Le dispositif réglementaire 2018-2023 pour la surveillance de la qualité de l'air dans les ERP. URL: <https://atmo-reunion.net/le-dispositif-reglementaire-2018-2023-pour-la-surveillance-de-la-qualite-de-l> (дата звернення: 11.09.2023).

454. Qualité de l'air intérieur. URL: <https://www.ecologie.gouv.fr/qualite-lair-interieur> (дата звернення: 11.09.2023).

455. Code de la santé publique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006686379 (дата звернення: 12.09.2023).

456. Un environnement, une santé – 4e Plan national santé environnement. URL: https://www.ecologie.gouv.fr/sites/default/files/210526_PNSE%202021_BAT2.pdf (дата звернення: 12.09.2023).

457. Elfe – Étude Longitudinale Française depuis l'Enfance. URL: <https://www.elfe-france.fr/fr/resultats/environnement/> (дата звернення: 12.09.2023).

458. Les résultats de l'étude Esteban. URL: <https://www.santepubliquefrance.fr/etudes-et-enquetes/esteban/les-resultats-de-l-etude-esteban> (дата звернення: 12.09.2023).

459. La place des femmes dans le combat écologiste. URL: <https://pour-un-reveil-ecologique.org/fr/articles/article-les-femmes-dans-le-combat-ecologiste/> (дата звернення: 13.09.2023).

460. Stratégie internationale de la France pour l'égalité entre les femmes et les hommes (2018-2022). URL: https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/strategie_internationale_egalite_femmes-hommes_web_cle089345.pdf (дата звернення: 14.09.2023).

461. Conte C. The uneven legal and policy framework facing persons with humanitarian status in Europe: Current gaps and possible solutions for improving integration policies. NIEM In-Depth Analysis, 2021. URL: <http://www.forintegration.eu/pl/pub/the-uneven-legal-and-policy-framework-facing-persons-with-humanitarian-status-in-europe-current-gaps-and-possible-solutions-for-improving-integration-policies/dnl/100> (дата звернення: 04.09.2023).

462. Cournil C., Mazzega P. Réflexions prospectives sur une protection juridique des réfugiés écologiques. *Revue européenne des migrations internationales*. 2007. Vol. 23. № 1. Pp. 7-34. URL: <https://www.cairn.info/revue-europeenne-des-migrations-internationales-2007-1-page-7.htm> (дата звернення: 04.09.2023).

463. Negozio F., Rondine F. Analysing national responses to environmental and climate-related displacement. *The Quarterly on Refugee Problems – AWR Bulletin (QRP)*. 2022. Vol. 61 No. 1. Pp. 53-70. URL: <https://doi.org/10.57947/qrp.v61i1.22> (дата звернення: 05.09.2023).

464. Amendement no. CL927 (Rect). URL: https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/amendements/0714/CION_LOIS/CL927 (дата звернення: 05.09.2023).

465. Proposition de loi No. 2533 visant à mieux anticiper les déplacements des populations victimes des changements climatiques et environnementaux, en France et dans le monde. URL: https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/textes/115b2533_proposition-loi#_ftn16 (дата звернення: 05.09.2023).

466. France's First Climate Refugee – A Sign of a Promising Future for Climate Migration? URL: <https://earthrefuge.org/frances-first-climate-refugee-a-sign-of-a-promising-future-for-climate-migration/> (дата звернення: 04.09.2023).

467. A Bangladeshi migrant becomes the first "environmentally displaced" person in France. URL: <https://www.infomigrants.net/en/post/29589/a-bangladeshi-migrant-becomes-the-first-environmentally-displaced-person-in-france> (дата звернення: 04.09.2023).

468. Trépiéd B. A New Indigenous Question in France's Overseas ? *Books and Ideas*. 2012. URL: https://booksandideas.net/IMG/pdf/20120613_a_new_indigenous_question_in_france.pdf (дата звернення: 05.09.2023).

469. France's Vision of the Unity of all Citizens Impedes Efforts to Address the Climate Needs of its Indigenous Peoples. URL: <https://www.climatescorecard.org/2023/04/frances-vision-of-the-unity-of-all-citizens-impedes-efforts-to-address-the-climate-needs-of-its-indigenous-peoples/> (дата звернення: 31.08.2023).

470. France: the last barrier to forest peoples' protection in EU law. URL: <https://www.forestpeoples.org/en/article/2022/France-last-barrier-forest-protection-EU-law> (дата звернення: 31.08.2023).

471. Gagné N., Roustan M. French Ambivalence Towards the Concept of "Indigenous People": Museums and the Māori. *Anthropological Forum*. 2019. Vol. 29. Issue 2. Pp. 95-115. URL: <https://doi.org/10.1080/00664677.2019.1587591> (дата звернення: 31.08.2023).

472. CNCDH Avis: La place des peuples autochtones dans les territoires ultramarins français. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IPeoples/EMRIP/FPIC/France_NHRI_Annex.pdf (дата звернення: 01.09.2023).

473. Comité pour l'élimination de la discrimination raciale: Observations finales concernant le rapport de la France valant vingt-deuxième et vingt-troisième rapports périodiques CERD/C/FRA/CO/22-23. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3992065?ln=en> (дата звернення: 01.09.2023).

474. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment A/HRC/43/53. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g19/355/14/pdf/g1935514.pdf?token=PfafQFzVim4DWzUfMy&fe=true> (дата звернення: 20.09.2023).

475. The Constitution of Finland 11 June 1999 (731/1999, amendments up to 817/2018 included). URL: https://finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731_20180817.pdf (дата звернення: 20.09.2023).

476. Lavapuro J., Ojanen T., Scheinin M. Rights-based constitutionalism in Finland and the development of pluralist constitutional review. *International Journal of Constitutional Law*. 2011. Vol. 9. Issue 2. Pp. 505-531. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mor035> (дата звернення: 20.09.2023).

477. Replies by the Government of Finland to the questionnaire by the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, 29 May 2020. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/FinlandInputs.docx> (дата звернення: 21.09.2023).

478. Carbon neutral Finland 2035 – national climate and energy strategy. URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/164323/TE_M_2022_55.pdf (дата звернення: 25.09.2023).

479. Environmental Protection Act (527/2014; amendments up to 49/2019 included). URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2014/en20140527_20190049.pdf (дата звернення: 20.09.2023).

480. Kuran C. H. A. et al. Vulnerability and vulnerable groups from an intersectionality perspective. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. 2020. Vol. 50. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101826> (дата звернення: 30.09.2023).

481. Land Use and Building Act (132/1999, amendment 222/2003 included). URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990132.pdf> (дата звернення: 30.09.2023).

482. Radiation Act (859/2018). URL: <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2018/en20180859.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).

483. Child Welfare Act (No. 417/2007; amendments up to 1292/2013 included). URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2007/en20070417_20131292.pdf (дата звернення: 24.09.2023).

484. Act on Child Custody and Right of Access (361/1983; amendments up to 352/2019 included). URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1983/en19830361.pdf> (дата звернення: 28.09.2023).

485. Consideration of reports submitted by States parties under article 44 of the Convention on the Rights of the Child: concluding observations: Finland CRC/C/FIN/CO/4. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/708484?ln=en> (дата звернення: 30.09.2023).

486. Tolonen H., Koulu S., Hakalehto S. Chapter 9 Best Interests of the Child in Finnish Legislation and Doctrine: What Has Changed and What Remains the Same? *Children's Constitutional Rights in the Nordic Countries* / T. Haugli et al. (Eds.). Leiden : Brill, 2020. Pp.159-184. URL: https://doi.org/10.1163/9789004382817_010 (дата звернення: 30.09.2023).

487. National Chemicals Programme (2022-2035). URL: <https://ym.fi/documents/1410903/42733297/Kansallinen+kemikaaliohjelman+2022-2035.pdf> (дата звернення: 24.09.2023).

488. UN Security Council Resolution 1325 (2000) "Women, Peace and Security" Finland's National Action Plan 2008-2011. URL: http://www.peacewomen.org/assets/file/NationalActionPlans/finland_nationalactionplan_september2008.pdf (дата звернення: 01.10.2023).

489. Women, Peace and Security: Finland's National Action Plan 2023-2027. URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/165144/UM_2023_13.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.10.2023).

490. Ympäristöministeriön toiminnallinen tasa-arvo- ja yhdenvertaisuussuunnitelma 2018-2023. URL: <http://surl.li/mbmvj> (дата звернення: 01.10.2023).

491. Ministry of the Environment as a workplace. URL: <https://ym.fi/en/ministry-of-the-environment-as-a-workplace> (дата звернення: 30.09.2023).

492. Finnish Environment Institute: Equality. URL: <https://www.syke.fi/equality> (дата звернення: 30.09.2023).

493. Making Finland a Global Leader in Gender Equality: Government Action Plan for Gender Equality 2020-2023. URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/162844/STM_2021_10_J.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 01.10.2023).

494. The Indigenous World 2023: Sápmi. URL: <https://www.iwgia.org/en/sapmi/5073-iw-2023-sapmi.html#:~:text=Around%208%2C000%20live%20in%20Finland,the%20total%20population%20of%20Russia> (дата звернення: 01.10.2023).

495. Hallituksen esitys HE 309/1993 vp. URL: https://www.eduskunta.fi/FI/vaski/HallituksenEsitys/Documents/he_309+1993.pdf (дата звернення: 23.09.2023).

496. Koivurova T., Hossain K., Nygaard V. et al. Legal Protection of Sami Traditional Livelihoods from the Adverse Impacts of Mining: A Comparison of the Level of Protection Enjoyed by Sami in Their Four Home States. *Arctic Review on Law and Politics*. 2015. Vol. 6. No. 1. Pp. 11-51.

497. Government appointed Sámi Climate Council. URL: <https://ym.fi/en/-/government-appointed-sami-climate-council> (дата звернення: 23.09.2023).

498. Water Act (587/2011). URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/2011/en20110587.pdf> (дата звернення: 22.09.2023).

499. Nature Conservation Act (1096/1996). URL: <https://finlex.fi/en/laki/kaannokset/1996/en19961096.pdf> (дата звернення: 20.09.2023).

500. Forest Act (1093/1996; amendments up to 567/2014 included). URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1996/en19961093_20140567.pdf (дата звернення: 27.09.2023).

501. Reindeer Husbandry Act (848/1990; amendments up to 54/2000 included). URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1990/en19900848.pdf> (дата звернення: 29.09.2023).

502. Hunting Act (615/1993; amendments up to 206/2013 included). URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1993/en19930615_20130206.pdf (дата звернення: 29.09.2023).

503. Fishing Act (379/2015). URL: <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2015/en20150379.pdf> (дата звернення: 29.09.2023).

504. Climate Act (423/2022). URL: <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2015/en20150609.pdf> (дата звернення: 23.09.2023).

505. Report summary: "Climate refugees" legal and policy responses to environmentally induced migration. URL: <https://climatemigration.org.uk/report-summary-climate-refugees-legal-and-policy-responses-to-environmentally-induced-migration/> (дата звернення: 22.09.2023).

506. Act (323/2009) amending the Aliens' Act (301/2004). URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=fr&p_isn=87538&p_country=FIN&p_count=2283 (дата звернення: 22.09.2023).

507. Hush E. Developing a European Model of International Protection for Environmentally-Displaced Persons: Lessons from Finland and Sweden. *Columbia Journal of European Law*. 2017. URL: <https://cjel.law.columbia.edu/preliminary-reference/2017/developing-a-european-model-of-international-protection-for-environmentally-displaced-persons-lessons-from-finland-and-sweden/> (дата звернення: 22.09.2023).

508. Laki ulkomaalaislain muuttamisesta 332/2016. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2016/20160332> (дата звернення: 22.09.2023).

509. Humanitarian protection no longer granted; new guidelines issued for Afghanistan, Iraq and Somalia. URL: <https://migri.fi/en/-/humanitaarista-suojelua-ei-myonneta-ena-uudet-maalinjaukset-afganistanista-irakista-ja-somaliasta> (дата звернення: 23.09.2023).

510. Scott M., Garner, R. Nordic Norms, Natural Disasters, and International Protection: Swedish and Finnish Practice in European Perspective. *Nordic Journal of International Law*. 2022. Vol. 91. Issue 1. Pp. 101-123. URL: <https://doi.org/10.1163/15718107-91010005> (дата звернення: 24.09.2023).

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

***Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:
публікації у фахових виданнях України:***

1. Воєводін І. С. Закріплення екологічних прав людини в міжнародних універсальних актах у галузі захисту навколишнього середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 356-359.

2. Воєводін І. С. Організаційно-правові засади захисту екологічних прав людини в межах Африканського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 72. Ч. 2. С. 219-225.

3. Воєводін І. С. Міжнародно-правовий механізм захисту екологічних прав корінних народів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 559-568.

4. Воєводін І. С. Міжнародно-правовий механізм захисту екологічних мігрантів на міжнародному універсальному рівні. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 287-298.

публікації в іноземних фахових виданнях:

5. Voievodin I. Діяльність спеціальних процедур ООН щодо захисту екологічних прав людини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 5. С. 141-146.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Voievodin I. S. Some issues of international legal regulation of environmental human rights. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 14 травня 2021 р.). Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2021. С. 205-207.

7. Воєводін І. С. Деякі питання щодо забезпечення права на безпечне, чисте, здорове і стійке навколишнє середовище у діяльності ООН. *Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки (частина II)* : матеріали IV Міжнародної

науково-практичної конференції (м. Львів, 23-24 листопада 2021 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2021. С. 47-48.

8. Воєводін І. С. Some aspects of the activities of the Special Rapporteur on human rights and the environment on the protection of environmental human rights. *Міждисциплінарний підхід до наукових досліджень* : збірник матеріалів V Всеукраїнської мультидисциплінарної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Одеса, 26 листопада 2021 р.). Київ : Яроченко Я. В., 2021. С. 63-67.

9. Воєводін І. С. Деякі аспекти захисту екологічних прав людини в діяльності Ради Європи та практиці Європейського суду з прав людини. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції, що присвячена 102-річчю Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв, 28-29 грудня 2022 р.). Львів Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 460-463.

10. Воєводін І. С. Визнання права людини на здорове навколишнє середовище на міжнародному універсальному рівні: сучасний стан та перспективи. *Актуальні проблеми міжнародного права* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 10 березня 2023 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 123-126.

11. Воєводін І. С. Деякі аспекти захисту екологічних прав дітей на міжнародному регіональному рівні. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 26 травня 2023 р.). Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2023. С. 340-343.

12. Voievodin. I. Practice of international judicial bodies regarding the protection of the environmental rights of indigenous peoples. *Пріоритетні шляхи розвитку науки і освіти* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29-30 липня 2023 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2023. С. 42-45.

13. Воєводін І. С. Some approaches to understanding the concept of "vulnerability" in the context of environmental human rights protection. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку* : тези

доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 240-243.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 12:25:26 22.05.2024

Назва файлу з підписом: 1. Voievodin_diss.pdf.asice
Розмір файлу з підписом: 1.6 МБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: 1. Voievodin_diss.pdf
Розмір файлу без підпису: 2.0 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Воєводін Ігор Сергійович

П.І.Б.: Воєводін Ігор Сергійович

Країна: Україна

РНОКПП: 3469408174

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 12:25:14 22.05.2024

Сертифікат виданий: "Дія". Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг

Серійний номер: 382367105294AF9704000000544B1400CBE36702

Тип носія особистого ключа: ЗНКІ криптомодуль ІІТ Гряда-301

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Кваліфікований

Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2024.04.15 13:00